DUE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

॥ श्री ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

६७

95723

सांख्यदर्शनम्

श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतसांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम्

तर्कतीर्थोपाधिविभूषितबटुकनाथशास्त्रिण आत्मजेन न्यायो-पाध्याय-काव्यतीर्थ पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिणा

सम्पादितम्

भूमिकालेखक पुनः सम्पादकश्च

डॉ० पं० गजाननशास्त्रि-मुसलगाँवकरः

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

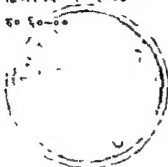
भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० न० ११३६

जडाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
मुद्रक श्रीगोकुल मुद्रणालय, वाराणसी
संस्करण द्वितीय वि० सं० २०४८
मूल्य रु० ६०-००

15723

© चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
इस ग्रन्थ का परिष्कृत तथा परिवर्धित मूलपाठ
एवं टीका, परिशिष्ट आदि के सर्वाधिकार
प्रकाशक के अधीन हैं ।

फोन ६५८८९

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्भा विश्वभारती
पोस्ट बाक्स नं० १०८४
चौक (चित्रा सिनेमा के सामने)
वाराणसी-२२१००१ (भारत)
फोन ५४०६६

THE

KASHI SANSKRIT SERIES

67

SĀṄKHYADARŚANA

WITH

SĀNKHYA PRAVACHANA BHĀSHYA

By

SRĪ VIJNĀNA BHIKSHU

Edited by

Re-edited by

Dr. Pt GAJĀNANŚĀSTRI MUSALGĀONKAR

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P Box No 1139

Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (INDIA)

© *Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi*

Phone . 65889

Second Edition 1987

Price : Rs 60-00

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone · 54766

Printers—

SRIGOKUL MUDRANALAYA

Gopal Mandir Lane,

Varanasi-221001

सांख्यदर्शन-प्रवेशभूमिका

यल्लीलया जायते च वर्द्धते क्षीयते जगत् ।
तन्नौमि पुरुष नित्यं प्रकृतिश्च मुहुर्मुहुः ॥

विदितमेवैतत्सर्वेषा विदुषा यदसार-ससारसागरस्यास्य पार यियासोर्मुमुक्षोश्च पारङ्गमयिता मोक्षयिता च कर्मोपासनज्ञानमितिकाण्डत्रयात्मको वेद एव। अत एव वेदोदितक्रियमाणकर्मसम्पादनसम्पत्त्या क्षालितान्त करणमुपासनाधिकारिणमनुशासति भगवन्त श्रीकपिलमहर्षय षडध्यायात्मक सारयदर्शनम्।

तत्र हि प्रथमेऽध्याये विषया निरूपिता। अतएवायमध्यायो विषयाध्याय' इति व्यवह्रियते। अत्राऽत्यन्तिकदु खनिवृत्तिरूपपरमपुरुषार्थस्यादौ विवेचन कृत्वा तदुपयोगित्वाद्बन्धहेतुपरीक्षा विधायाविवेकोच्छेदहेत्वादि निरूपितम्। ततश्च प्रासङ्गिक साख्याभिमतप्रमेयभूतप्रकृत्याद्यनुमानम्प्रदर्श्य उपादाननिरूपणान्ते प्रासङ्गिकम्पुनरपि मोक्षविवेचन कृतम्। अथ प्रमेयसिद्धयङ्गम्प्रमाणवर्णन विधाय साख्यसिद्धान्तमूलसत्कार्यवादस्थापनपूर्वकम्पुरुषस्य भोक्तृत्व विवेचितम्। एवञ्चात्राध्याये नव प्रकरणानि सङ्गृहीतानि।

द्वितीयेऽध्याये प्रधानकार्यं निरूपितमिति 'प्रधानकार्याध्याय' एष। अत्र सृष्टिप्रयोजन वर्णयित्वा स्वसिद्धान्तानुसारिणी सृष्टिप्रक्रिया स्फुटीकृता। निरस्तश्चान्ते भौतिकत्वमिन्द्रियाणाम्। एवञ्चात्राध्याये त्रीणि प्रकरणानि सङ्गृहीतानि।

तृतीयो वैराग्याध्याय। अत्र खलु महाभूताना निरूपण स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधशरीराणामुपादानवर्णनञ्च विधाय तद्द्वयात्ससृतिं व्यवस्थाप्य तयोर्विशेष समर्थित। तत सामान्यतो विशेषतश्च मुक्तिसाधनविवेचनपूर्वक बन्धहेतुविपर्ययस्य तत्कारणाऽशक्त्यादीनाञ्च स्वरूपमुक्तम्। पश्चाच्च कर्मविशेषाद् व्यक्तिभेदानुसारिणी देवादिप्रभेदा व्यष्टिसृष्टि प्रपञ्चिता। परमप्रयोजनसमाप्तौ स्वत एव प्रधाननिवृत्त्या मोक्षसिद्धिरितिवदतु सृष्टिनिवृत्तिप्रकरणनिरूपणान्ते विवेकसिद्धयुपायाश्च वर्णिता। एवञ्चात्राध्यायेऽष्टौ प्रकरणानि सङ्गृहीतानि।

चतुर्थोऽयमाख्यायिकाऽध्याय । अत्र तत्त्वोपदेशादिभिर्विवेका-दीनामुत्पत्तौ हृदयग्राहिण्यो राजपुत्रादीनामाख्यायिका अध्याय-समाप्तिपर्यन्तमुक्ता । अत्र च विवेकज्ञानसाधनवर्णनात्मकमेकमेव प्रकरणम् ।

पञ्चमोऽयम्परपक्षनिर्जयाध्याय । अत्र मङ्गलाक्षेप समाधाय कर्मफलदातृतया ईश्वरम्मन्यमानानाम्मत खण्डयित्वाऽविद्यातो बन्ध-मङ्गीकुर्वता वेदान्तिना सिद्धान्तो दूषित । ताश्च धर्माधर्मयो सिद्धिम्प्रमाणयित्वा शब्दप्रामाण्ये परेषा बाधक निरस्य वेदाना नित्यत्व खण्डितम् । अत्र च मध्ये एव सुखादिसिद्धि विधाय प्रसङ्गा-गतशब्दविचारे वैयाकरणाभिमत-स्फोटवाद निरस्य शब्दस्य अनित्यत्व व्यवस्थापितम् । ततश्चात्माऽद्वैतनिरासपूर्वक मनसो विभुत्वादीना मत खण्डितम् । अथ मतान्तराभिमतपदार्थखण्डन कृत्वा पुनरपि द्वितीयाध्यायोक्तशरीरप्रकरणस्यावशिष्टाशो विशेषो विवेचित । ततश्च तृतीयाध्यायोक्तानामिन्द्रियाणामप्राप्यकारित्व निरस्तम् । तत शरीरारम्भकविचार कृत्वा मध्ये प्रासङ्गिकी विषमुक्तिमुपपाद्य उद्भिज्जशरीरस्यव्यवस्थाप्य नैयायिकाभिमतज्ञानेन्द्रादिनित्यत्वनि-रासाय पुनरन्तेचेश्वराऽसिद्धिरभिहिता । एवञ्चात्राध्याये षोडश-प्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

षष्ठोऽय तन्त्राध्याय । अत्र सारभूतशास्त्रार्थस्य सङ्कलन कृतम् । तत्र च प्रथममात्मास्तित्वेनोपसहारो विहित । ततश्च पुरुषाऽप-रिणामित्वप्रदर्शनाय जगत्कारण विचार्य पुरुषबहुत्वस्थापनपूर्वक तत्स्वरूपोपसहार सूत्रकारेण प्रादर्शि । अन्ते च सृष्टिप्रकारोपसहार विधाय शास्त्रवाक्यार्थोपसहार कृत । एवञ्चात्राध्याये पञ्च प्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

तथाच षडध्यायात्मके साख्यशास्त्रे द्विसप्ततिप्रकरणानि सूत्रकारेण सङ्गृहीतानि ।

अस्मिन् साख्यशास्त्रे पदार्थाना चतस्रो विधा प्रतिपाद्यन्ते । कश्चिदर्थं प्रकृतिरेव, कश्चिद्विकृतिरेव, कश्चिदुभयरूप , कश्चिदनु-भयरूपश्च ।

अत्र केवला प्रकृति प्रधानशब्दवाच्या मूलप्रकृति । नासावन्यस्य कस्यचिद्विकृति , प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमो-गुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात् । मूलञ्चासौ प्रकृतिश्च मूल-

प्रकृति । महत्तत्त्वादे कार्यकलापस्येयमेव मूलम्, नत्वस्या प्रधानभूताया मूलान्तरमस्ति अनवस्थाऽऽपातात्। बीजाङकुरवत प्रामाणिकी अनवस्था न दोषायेति केषाञ्चिन्मत न समीचीन प्रमाणाभावात्। प्रत्युत 'प्रकृति पुरुषञ्चैव विद्धचनादी उभावपी' इत्यादिप्रमाणवचनत प्रकृते सादित्वाभावबोधनेन निखिलप्रपञ्चमूलकारणत्वस्य स्मरणात्।

अत्रापि कार्य-कारणभावे विप्रतिपत्तिश्चतुर्धा सञ्जायते। यथा 'असत सज्जायते' इति सङ्गिरन्ते सौगता।

तच्च न समीचनम्। असतोऽलीकस्य शशविषाणवत् कारणत्वमेव न सम्भवति, तुच्छाऽतुच्छयो कार्य-कारणभावाऽयोगात्।

'सतोऽसज्जायते' इति नैयायिकादयोऽभिमन्यन्ते।

तदपि न प्रामाणिक, कारकव्यापारात् पूर्वमसता घटादीना शशविषाणवत् सत्तासम्बन्धलक्षणरूपोत्पत्ते असिद्धत्वदर्शनात्। न हि निपुणतमेनापि शिल्पिना असति गगनाऽरविन्दे सत्तासम्बन्ध विधातुम्पार्यते। अत एव कारकव्यापारात्प्रागपि कार्य सदेवास्ति। सत एव कार्यस्य अनभिव्यक्तस्य कारकव्यापारेणाभिव्यक्तिरुपपद्यते।

सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्त, प्रपञ्चकार्यजात, न तु वस्तुसत् इति वेदान्तिन।

एषा वेदान्तिनामपि मत न निर्दोषम्। अधिष्ठानारोप्ययोश्चिज्जडयो कलधौतरूप्यादिवत् सारूप्याभावेनाऽऽरोपाऽसम्भवात्, बाधाऽनुपलम्भाच्च।

तस्मात् सुख-दु ख-मोहात्मकस्य विश्वप्रपञ्चस्य तथाविधमेव कारणमवधारणीयम्। तथाचानुमानप्रयोगो विधेय –'विमत कार्यजात, सुख-दु ख-मोहात्मकवस्तुकारणकम्, तदन्वितत्वात्, यद्येनाऽन्वित तत् तत्कारणकम् यथा रुचकादिक सुवर्णान्वित तथाचेदम्, तस्मात् तथा।'

येय सुखात्मता तत् सत्त्वम्, या च दु खात्मता तद् रज, या च मोहात्मता तत् तम। एवञ्च सर्वस्य त्रिगुणात्मता वेदितव्या।

तथाहि—प्रत्येकम्भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते। यथा मैत्रदारेषु मदालसाया मैत्रस्य सुखमाविरस्तीति तम्प्रति तस्या सत्त्वगुणप्रादुर्भाव, तत्सपत्नीना दु खमिति ता प्रति रजोगुणप्रादुर्भाव। एवमन्यदपि घटादिक लभ्यमान सुखाकरोति, परैरपह्रियमाण दु खा-

करोति, उदासीनस्य च उपेक्षाविषयत्वेनाऽवतिष्ठते। उपेक्षाविषयत्वञ्च मोह एव। उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात्, 'मुह' वैचित्य-इत्यस्माद्धातोर्मोहशब्दनिष्पत्तेश्च। तस्मात्सुख दु ख-मोहात्मकत्वेन त्रैगुण्यवत सर्वस्य कार्यजातस्य त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृति प्रधानपदवेदनीयैव कारणमिति स्थितम्।

महत्तत्त्वमहङ्कार शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चैते सप्त पदार्था प्रकृति-विकृतय उभयरूपा सन्ति। तत्रान्त करणपदवेदनीय महत्तत्त्वम्, अहङ्कारस्य प्रकृति, मूलप्रकृतेस्तु विकृति। एवमहङ्कारोऽपि शब्दादिपञ्चकस्य श्रोत्रादीन्द्रियैकादशकस्य च प्रकृति, महत्तत्त्वस्य तु विकृति, शब्दादिपञ्चक हि यथाक्रम व्योम-वायु-तेजोजल-पृथिवीनाम्प्रकृति, अहङ्कारस्य तु विकृतिरिति बोध्यम्।

श्रोत्र त्वक्-चक्षु-जिह्वा-घ्राणाभिधानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाभिधानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। उभयात्मक मनश्चेत्येकादश, तथा व्योमादीनि पञ्चमहाभूतानीत्येषा षोडशाना गण षोडशक, स तु विकार एव (विकृतिरेव), स न कस्यापि प्रकृति।

यद्यपि पृथिव्यादीना गोवृक्षादयो विकारा, गवादीनामपि पयोबीजादय, तेषाञ्च दध्यङ्कुरादय, तथापि गवादयो न पृथिव्यपेक्षया तत्त्वान्तरम्। तेषा पार्थिवत्वात्, तत्त्वान्तरोपादानकारणस्यैवात्र प्रकृतिपदेन विवक्षितत्वात्।

पुरुषस्तु न कस्यापि तत्त्वस्य प्रकृति, नापि विकृति। इदमत्र वेदितव्यम्—

प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कार। स च सात्त्विकराजस तामसभेदात् त्रिविध। तत्र सात्त्विकादहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणि, तामसात् तन्मात्रामिर्य शब्दादिपञ्चकम्। राजसात्तूभयम्। सत्त्व-तमोभ्यामेवोभयस्येन्द्रिय-तन्मात्रात्मककार्यस्य सिद्धौ रजसो व्यर्थत्वमभिमन्यन्ते कथन।

किन्तु तत्र युक्तम्, सत्त्व-तमसो स्वयमेव अक्रिये, स्वकार्यं घटयितु न प्रवर्तेते। रजसस्तु चलत्वभावनया यदा स चालयति तदैव ते स्वकार्यं कुरुत। अतएव उभयत्रापि कार्ये सत्त्वरजसो क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजस कारणत्वमिति न व्यर्थ रज।

शब्दादिभ्यो महाभूतानि व्यजायन्त। प्राणास्तु न तत्त्वान्तरम्, किन्तु इन्द्रियाणा साधारणवृत्तय एव। एव कालोऽपि न तत्त्वान्तरम्।

भूतवर्तमान-भविष्यदितिव्यवह्रियमाणवस्तुव्यतिरेकेण स्वतन्त्रस्य तत्स्वरूपस्याऽनिरूपणीयतैवाऽस्ति । एतानि चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि । 'पुरुष' पञ्चविंशतितम ।

न खल्वेक पुरुष, किन्त्वनेक । प्रतिशरीर भिन्न एव । अन्यथा कस्मिंश्चेदेकस्मिन् म्रियमाणे सर्वे म्रियेरन्, जायमाने च जायेरन्, एकस्मिन् पण्डिते मूर्खे वा सर्वेऽपि पण्डिता मूर्खा वा स्युरित्यनवस्थाऽऽपद्येत ।

सचायम्पुरुष, प्रकृतिप्रसूते प्रपञ्चात्मके जगति वर्तमानोऽपि स्वय निर्गुणत्वहेतुना पयसि वर्तमानपुष्कर-पलाशवन्निर्लेप साक्षीवाऽवतिष्ठते । पुरुषो हि नियमेन निस्त्रैगुण्यस्वभाववानेव । यतो हि प्रकृति-प्रसूतप्रपञ्चस्य सर्वस्यापि सुख-दु ख-मोहात्मकत्वेन भोग्यत्वात्, जडत्वाच्च तद्विलक्षणा, त्रैगुण्यातीत, पर, चेतनो भोक्ता कश्चिदस्त्येव । स एवात्मा पुरुषो वेति व्यपदिश्यते ।

अथ च पुरुषसान्निध्यवशात् जडा अपि प्राकृता भावाश्चेतनवदवभासन्ते । प्रकृतिसान्निध्यवशाच्च असङ्गोऽपि पुरुष कर्तेव सुखादिमानिव चावभासते ।

एवञ्च प्रकृति-पुरुषसयोग एवाऽखिल ससारप्रपञ्च निर्वाहयति । भोक्तृत्वयोग्यता हि पुरुषस्य चैतन्य, भोग्यत्वयोग्यता हि प्रकृतेर्जडत्वम् । भोक्तृयोग्यता-भोग्ययोग्यतावसरे अनयोरन्ध-पङ्गुन्यायेन सयोग सम्पद्यते ।

यथा कश्चिदन्ध स्वय जङ्घालोऽपि स्खलन परिजिहीर्षु कश्चित् चक्षुष्मन्तम्पङ्गुमपि स्कन्धेनोद्वहति । पङ्गुस्तु चक्षुष्मानपि यथेष्टविहारमभीप्सु कञ्चित् जङ्घालमन्धमपि समधितिष्ठति ।

तथैव अचेतना प्रकृति स्वप्रवृत्तिनिर्वाहाय चेतनमधिष्ठातारमुद्वहति चेतनोऽपि पुरुष स्वयमप्रसवधर्मा, स्वभोग्य-प्रसवित्रीम् प्रकृतिमधितिष्ठति ।

ततश्च भोग्येन प्रधानेन सम्भिन्न पुरुषो भोग्यधर्मभूत सुख-दु खमोहजात स्वात्मनि अभिमन्यमान कदाचिदपि दु खत्रयापघातम्प्रार्थयते । त चास्य प्रधानभूता प्रकृतिर्निष्पादयति ।

नित्याया प्रवृत्तिशीलायाश्च प्रकृतेर्विश्रमाभावेन सतत सर्ग स्यादिति न कश्चिदपि दु खत्रयान्मुच्येतेति केषाञ्चिन्मतन्तु नोचितम् । यत प्रकृतेरुपरमोऽपि सम्भाव्यते । यथा काचिन्नर्तकी नृत्यावलोक-

नोत्सुकान् रङ्गस्थान् पुरुषान् निजनृत्यकौशलन्दर्शयित्वा तेषामौ-त्सुक्योपरमे सति सा नृत्यक्रियातो निवर्तते, न पुनरनुत्सुकेभ्यस्तान्निज-नृत्यम्प्रदर्शयितुम्प्रवर्तते । तथा प्रकृतिरपि स्वसृष्टविषयभोगोत्सुकान् प्रत्येक पुरुषान् भोजयितुम्प्रवृत्ताऽपि य कञ्चन विगलितवासनम्पुरुष-म्पश्यति, तम्प्रति न पुन प्रवर्तते ।

केचनैव वदन्ति—चेतन स्वार्थं वा परार्थं वा प्रवर्तमानो दृश्यते, किन्तु अचेतना प्रकृति कथम्प्रवर्तते निवर्तते चेति । किञ्च अचेतनस्य स्यन्दनादेरिव चेतनाधिष्ठितायास्तस्या अचेतनाया अपि प्रवृत्ति-रुपपद्यते ।

किन्त्वेतन्न युक्तम् । जीवपुरुषाणाम्प्रकृतिस्वरूपाऽनभिज्ञतया-ऽधिष्ठातृत्वाऽसम्भवदर्शनात् । तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी परमेश्वर प्रकृतेरधिष्ठातेति सिद्धान्त ।

षडध्यायीरूपस्य साङ्ख्यदर्शनस्यापरमभिधानं 'षष्टितन्त्र'मपि वर्तते । प्राचीनतमकालात् भारतीयविद्वत्परम्परानुसारेण षडध्यायी-रूपस्य सूत्रात्मकसाङ्ख्यदर्शनस्य निर्माता देवहूतिमातृक कर्दम-प्रजापते पुत्रो विष्णोरवतार परमर्षि कपिल एवेति निष्प्रपञ्चम् । अत्र विषये साङ्ख्यशास्त्रीयतत्त्वपरिपक्वचिन्तनानां विद्वन्मूर्धन्यानां श्रीमदुदयवीरशास्त्रिणा साङ्ख्येतिहास-साङ्ख्यसिद्धान्तग्रन्थयो परि-शीलनेन साङ्ख्यशास्त्रे धृतावस्थानानां शतश सहस्रशो वा भ्रमाणा-मनायासेनैव समूलमुन्मूलन स्यादित्यत्र नास्ति संशयस्य लेशोऽपि ।

तथैव नतद् विस्मर्तव्यम्—कापिल साङ्ख्य सेश्वर विद्यते, नाऽनीश्वरम् । कापिलसाङ्ख्यमतानुसारेण अचेतना प्रकृतिर्जगदुपा-दानमीश्वरश्च केवलमधिष्ठाता (नियन्ता) सकलस्य जगत । 'ईश्वरासिद्धे' सूत्रेऽथवाऽन्यत्रापि यत्र ईश्वरनिषेधो दृष्टिगोचरो भवति, स उपादानभूतस्येश्वरस्यैवास्ते । अर्थात् ईश्वरे जगदुपादान-ताया एव निषेध, नेश्वरस्य निषेध ।

अतिरमणीय-साङ्ख्यदर्शनोपवने विहरणशीलस्य निखिलविश्वस्य विद्वन्मण्डलीमौलिमणेर्विज्ञानभिक्षो विपुलगम्भीरगूढार्थगर्भितानेक-दर्शनं हृदयावर्जकं साङ्ख्यप्रवचनाभिधं भाष्य षडध्यायात्मके कापिल-सूत्रे विद्योतते ।

कलिकालविजृम्भितं यदिदं साङ्ख्यदर्शनं जीर्णावस्थाम्प्राप्य सीदतीति । यथा पुराकालेऽस्य प्राचुर्येण अध्ययनाऽध्यापनमासीत्,

तथाऽस्मिन् समये तच्छतांशतोऽपि तन्नास्तीति वदितुं न खलु सङ्कोचमञ्चतिवच इति चेखिद्यते चेतः ।

तत्र घोरनिद्रयाऽऽलिङ्गितानां जनानां जागरणं विदधातुमीहया चौखम्बासंस्कृतसंस्थानाध्यक्षैः श्रेष्ठिकुलावतंसैः बाबू श्रीमोहनदासगुप्तमहोदयैः श्रीमद्विज्ञानभिक्षुविरचितेन सांख्यप्रवचनभाष्येण विभूषितं महामुनिकपिलप्रणीतं सांख्यसूत्रं सांख्यदर्शनाभिधं मुद्रयित्वा प्रकाशितमिति निवेदयतो मे मनसि महान् हर्षो वर्वर्ति ।

षडध्याय्यात्मकमिदं सांख्यदर्शनं यत्र क्वचित् अध्ययनाध्यापनादौ प्रवचनभाष्यसमेतमेव वर्तते । अतएव बहोः कालात् पूर्वं प्रथमवारं चौखम्बासंस्कृतपुस्तकमालायां प० रत्नगोपालभट्टद्वारा सशोध्य तदध्यक्षैः तत्प्रकाशितमभूत् ।

अवसिते च प्रथमसंस्करणे द्वितीयसंस्कारणावसरे उक्तपुस्तकमालाध्यक्षैः श्रेष्ठिकुलावतंसबाबूजयकृष्णदासगुप्तमहोदयैः प्रार्थिता प्रोत्साहिता नैयायिकविद्वच्चक्रचूडामणयो विद्वत्पूज्या श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकोपल्लेमहाभागा अस्य ग्रन्थरत्नस्य द्वितीयं संस्करणम्प्राकाशयन् ।

पुनरवसिते द्वितीयसंस्करणेऽपि तृतीयसंस्करणशोधनार्थं चौखम्बासंस्कृतसंस्थानाध्यक्षैः श्रेष्ठिकुलावतंसैः बाबूश्रीमोहनदासगुप्तमहोदयैः प्रोत्साहितो मुहुर्मुहुः सानुरोधं प्रार्थितश्चाहं तत्कार्ये प्रावर्तिषम् । दुरूहमपीदं कार्यं स्व० श्रीगुरुचरणान् स्मारं-स्मारं तदनुग्रहेणैव निर्विघ्नमृजुतया समपादयमितिशम् ।

विदुषामाश्रवः

गजाननशास्त्रिमुसलगाँवकरः

भूमिका

अथेदं प्रकाश्यते मुद्रयित्वा साङ्ख्यदर्शनं सप्रवचनभाष्यम्। न चैव शङ्कनीयम्—कस्यामपि विद्यायामस्य दर्शनस्याऽन्तर्भावानुपलम्भाद् विद्यात्वस्यैवासम्भवात्कथं शास्त्रत्वसम्भव—इति।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ (मनुस्मृति)
पुराणन्यायमीमांसा–धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ (याज्ञ० स्मृति)
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति च त्रयम् ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥ (विष्णुपुराण)

इत्युक्तासु चतुर्दशसु अष्टादशसु वा विद्यास्वनेकात्मप्रतिपादकत्वसाम्यात् न्यायशास्त्रवद्वैशेषिकसाङ्ख्ययोगादिशास्त्राणामपि न्यायविस्तरपदेन संगृहीतत्वान्मुख्यत्वेनोक्तविद्याविद्यान्तर्गतशास्त्रत्वमिति । अत एव च छान्दोग्योपनिषदुक्तिः—'तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाच' इति,—

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥
तत्कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् ।

इत्यादीनि भगवद्गीतावचनानि च सङ्गच्छन्ते । न च तदानीं कापिल-साङ्ख्यशास्त्रं नासीदिति वाच्यम् । श्वेताश्वतरोपनिषदि (५ अध्याये) 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे', गीतायां च (१० अ०) 'सिद्धानां कपिलो मुनिः' इत्याद्युक्त्या कापिलस्यैव साङ्ख्यशास्त्रस्य प्रवर्तकत्वेन सर्वसम्मतत्वात् ।

तच्च साङ्ख्यशास्त्रं 'समाससूत्रम्' 'सूत्रषडध्यायी' चेति द्विविधमुपलभ्यते । तयोराद्यमेव हि नारायणावतारभगवन्महर्षिकपिलप्रणीतमन्यत्तु वैश्वानरावतारमहर्षिकपिलविरचितस्य षडध्याय्यात्मकस्य बीजभूतमिति समाससूत्रटीकायां सर्वोपकारिण्यामुक्तम् । एतस्य समाससूत्रस्य सप्तम्यन्तानां तत्त्वप्रतिपादकानां च सूचकत्वात् सकलसाङ्ख्यतत्त्वार्थमूलत्वं दीर्घान्तराणि चैतत्पदसूत्राण्येवेति बुधाः । सूत्रकारोऽपि—

समाससूत्रमालम्ब्य व्याख्यां पञ्चशिखस्य च ।
भावागणेश कुरुते तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ॥

इत्युक्तया महर्षिप्रवरकपिलप्रशिष्यपञ्चशिखाचार्यानुसृतोऽयं समाससूत्र-ग्रन्थ चतुर्भिर्व्याख्यानै समलङ्कृत्य श्रीवेङ्कटेश्वरसंस्कृतपुस्तकमालायां साङ्ख्यसंग्रहे-ऽस्माभि संशोध्य मुद्रापित । केचित्तु समाससूत्रमेव महर्षिकपिलप्रणीत साङ्ख्यशास्त्रं, षडध्यायी तु विज्ञानभिक्षुप्रणीतैवेति वदन्ति । तदसत् । विज्ञान भिक्षुसमयाद्बहुपूर्वं भोजराजेन षडध्याय्या व्याख्यानदर्शनात् ।

द्वितीयन्तु षडध्याय्यात्मकं साङ्ख्यशास्त्रं सर्वत्र पठनपाठनादौ प्रवचन भाष्यसमेतमेव विशेषतस्समुपलभ्यप्रचारमिति मत्वा वाराणसेयचौखम्बासंस्कृत-पुस्तकमालायां पं० रत्नगोपालभट्टद्वारा संशोध्य तदवधौ प्राक् प्रकाशितमभूत् । अधुनैव च प्रथमसंस्करणेऽहं द्वितीयसंस्करणशोधनार्थं मुक्तपुस्तकमालाध्यक्षैः श्रेष्ठिकुलावतंसबाबूजयकृष्णदासगुप्तमहोदयैः प्रोत्साहितस्तत्कार्यं प्रार्थितम् । स्थलविशेषेषु विज्ञानभिक्षोर्ग्रन्थस्य दुरवगाहत्वान्मादृशां मन्दमतीनामनाल-ोचनस्य काठिन्येऽपि गुरुकृपया कथञ्चिदकार्यम् ।

विज्ञानभिक्षोर्यत्पाण्डित्यं तत्तेषां गभीरार्थवाग्वैभवप्रदर्शनेनैवानुमानितं दार्शनिकैर्विद्वद्भि । तेनात्र प्रवचनभाष्ये प्राचीनार्वाचीनदार्शनिकमतान्यनु-भवता साङ्ख्यवेदान्तयोर्विरोधं परिहृत्य तयोरैक्यं स्थापयतेदं साङ्ख्यदर्शनं वेदान्तदर्शनस्यैव रूपान्तरमिति प्रदर्शितमिति नाव्यक्तं साङ्ख्यप्रवचनभाष्य-रहस्यवेत्तॄणाम् । अनेन साङ्ख्यसारनामा साङ्ख्यशास्त्रस्यसंक्षिप्तसारभूतो ग्रन्थो निबन्धोऽपि विरचित । येनैतच्छास्त्रपरिभाषा सिद्धान्ताश्च सरसतयाऽस्मिन् शास्त्रे प्रविविक्षुभिर्ज्ञायन्ते । स चायं विद्वद्वरेण्यो ई० सनद्वादशशताब्द्यां षोडश-शताब्द्यां वा बभूवेति इतिहासविज्ञाना प्राच्यविदुषां मतम् ।

अस्मिंश्च षडध्याय्यात्मके साङ्ख्यदर्शने सूत्रकारेण प्रथमे विषयाध्याये आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपपरमपुरुषार्थस्यादौ विवेचनं कृत्वा तदुपयोगितया बन्धहेतुपरीक्षा विद्याविद्याविवेकोऽबन्धहेत्वादि निरूपितम् । तत्र प्रासङ्गिक साङ्ख्याभिमतप्रमेयभूतप्रत्यक्षानुमान प्रत्यक्षोपाधानिरूपणात् प्रासङ्गिक पुरुषादि मोक्षविवेचनं कृतम् । अथ प्रमेयनिश्चयार्थं प्रमाणचयनं विधाय साङ्ख्य सिद्धान्तभूतसत्कार्यवादस्थापनपूर्वकं पुरुषस्य भोक्तृत्वं विवेचितम् । एवं प्रथमाध्याये नव प्रकरणानि सङ्गृहीतानि ।

द्वितीये प्रकरणत्रयात्मके प्रधानकार्याध्याये सृष्टिप्रक्रियोपवर्णनं दर्शिता सृष्टिप्रक्रिया स्वसिद्धान्तानुसारिणी स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधानां भौतिकत्व-निरूपणम् ।

तृतीये वैराग्याध्याये महाभूतवर्णनं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधशरीराणामुपादानवर्णनं च विधाय तद्द्वयात्मसृतिं व्यवस्थाप्य तयोर्विशेषः समर्थितः। ततः सामान्यतो विशेषतश्च मुक्तिसाधनविवेचनपूर्वकं बन्धहेतुविपर्ययस्य तत्कारणाशक्त्यादीनां च स्वरूपमुक्तम्। पश्चाच्च कर्मविशेषाद्व्यक्तिभेदानुसारिणी दैवादिप्रभेदा व्यष्टिसृष्टिः प्रपञ्चिता। परमप्रयोजनसमाप्तौ स्वत एव प्रधाननिवृत्त्या मोक्षसिद्धिरिति भवतु सृष्टिनिवृत्तिप्रकरणनिरूपणान्ते विवेकसिद्ध्युपायाश्च वर्णिताः।

चतुर्थे आख्यायिकाध्याये विवेकज्ञानसाधनवर्णनात्मकमेकमेव प्रकरणम्। तत्र च तत्त्वोपदेशादिभिर्विवेकादीनामुत्पत्तौ हृदयग्राहिण्यो राजपुत्रादीनामाख्यायिका अध्यायसमाप्तिपर्यन्तमुक्ताः।

पञ्चमे परपक्षनिर्जयाध्याये मङ्गलाक्षेपं समाधाय कर्मफलदातृतयेश्वरं मन्यमानानां मतं खण्डयित्वाऽविद्यातो बन्धममीकुर्वतां वेदान्तिनां सिद्धान्तो दूषितः। ततश्च धर्माधर्मयोः सिद्धिम्प्रमाणयित्वा शब्दप्रामाण्ये परेषां बाधकं निरस्य वेदानां नित्यत्वं खण्डितम्। अत्र च मध्ये एव सुखादिसिद्धिं विधाय प्रसङ्गागतशब्दविचारे वैयाकरणाभिमतस्फोटवादं निरस्य शब्दस्यानित्यत्वं व्यवस्थापितम्। ततश्चात्माद्वैतनिरासपूर्वकं मनसो विभुत्ववादिनां मतं खण्डितं नवमे प्रकरणे। अथ मतान्तराभिमतपदार्थखण्डनं कृत्वा पुनरपि द्वितीयाध्यायोक्तशरीरप्रकरणस्यावशिष्टांशो विशेषो विवेचितः। द्वादशे प्रकरणे तृतीयाध्यायोक्तानामिन्द्रियाणामप्राप्यकारित्वं निरस्तम्। ततः शरीरारम्भकविचारं कृत्वा मध्ये प्रासङ्गिकीं नित्यमुक्तिमुपपाद्योद्भिज्जशरीरं व्यवस्थाप्य नैयायिकाभिमतज्ञानेच्छादिनित्यत्वनिरासाय पुनरप्यन्ते ईश्वरासिद्धिः समर्थिता। एवं चात्र षोडश प्रकरणानि सङ्गृहीतानि।

षष्ठे तन्त्राध्याये सारभूतशास्त्रार्थस्य सङ्कलनं कृतम्। तत्र च प्रथममात्मास्तित्वोपसंहारो विहितः। ततश्च पुरुषापरिणामित्वप्रदर्शनाय जगत्कारणं विधायं पुरुषबहुत्वस्थापनपूर्वकं तत्स्वरूपोपसंहारः प्रादर्शि सूत्रकारेण। अन्ते सृष्टिकार्योपसंहारं विधाय शास्त्रवाक्यार्थोपसंहारः कृतः। इत्थं चात्र पञ्च प्रकरणानि। तथा च षडध्याय्यात्मकेऽत्र साङ्ख्यशास्त्रे द्विचत्वारिंशत्प्रकरणानि सूत्रकारेण सङ्गृहीतानि।

अत्र शास्त्रे प्रत्यक्षानुमानागमभेदेन त्रिविधं प्रमाणं स्वीकृतम्। प्रधानं स्वतन्त्रं नित्यं जगत्कारणं कार्यकर्तृ महदादिपरिणामद्वारा। अत्र मते कार्यं सदेवोत्पद्यते। पुरुषो नाना भोक्ता च। वस्तुतस्तूदासीनोऽसङ्गः सच्चिद्रूपश्च। सुखादिकं च प्रकृतेरेव धर्मः। प्रकृतिमहत्तत्त्वाहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि षोडश

विकाराः पुरुषश्चेति पञ्चविंशतितत्त्वानि साङ्ख्यैः स्वीकृतानि। तत्र पुमान् कार्यकारणभाववर्जितः सदा शुद्धः प्रकृतिः कारणमेव महदाद्याः सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च षोडशकस्तु गणो विकार एवेति। तत्त्वपुरुषान्यताख्यात्याऽऽत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरेव मोक्षः। स एव च मुमुक्षुभिः शास्त्राध्ययनेन चित्तशुद्धिद्वारा यत्नतः साध्य इति।

षडध्यायात्मकस्येदं पठता पाठयता चात्र कुत आरभ्य विषयसंगत- किमात्मकं प्रकरणमिति बोद्धुमशक्यमासीत् प्रथमसंस्करणेऽस्मिन्नेतद्विषया- दिमत् सत्करणे पुस्तकमुद्रणान्ते प्रकरणसूच्यपि मुद्रिता न तु ग्रन्थे दर्शि- तत एवाध्येतृभिः प्रकरणानि बोध्यानि।

तदेव कृतेऽपि संशोधनयत्ने दृष्टिदोषाद्बुद्धिदोषवशाद्वा जाता अशुद्धीः क्षाम्यन्तो गुणगृह्या विद्वांसो मामवतीव श्रमं सफलयिष्यन्ति, भविष्यति चानेन प्रीतो भगवान् सर्वान्तर्यामी कमलारमणिरित्याशासे—

काश्याम् ई० १९२८
मार्गशिरनवम्यां बुधे

विदुषामनुचरः
ढुण्ढिराजशास्त्री

साङ्ख्यप्रवचनभाष्यस्य विषयसूचीपत्रम्

तत्र प्रथमे विषयाध्याये

द्वितीये प्रधानकार्याध्याये

तृतीये वैराग्याध्याये

चतुर्थे आख्यायिकाध्याये

पञ्चमे परपक्षनिर्जयाध्याये

षष्ठे तन्त्राध्याये

सभाष्यसांख्यदर्शनस्थप्रकरणानामनुक्रमणिका

प्रथमाध्याये

द्वितीये

तृतीये

चतुर्थे

पञ्चमे

षष्ठे

प्रकरणसमाप्तिः ।

सांख्यप्रवचनभाष्यम्

॥ ॐ नमः श्रीपरमात्मने ॥

सांख्यप्रवचनभाष्यम्

विद्वद्वरश्रीमद्विज्ञानभिक्षुविरचितम्

प्रथमोऽध्यायः

एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
सर्वाभिमानविनिवर्त्तनतोऽस्य मुक्त्यै ।
वैधर्म्यलक्षणभिदाविरहं वदन्ति
नाखण्डता ख इव धर्मशताविरोधात् ॥ १ ॥
तस्य श्रुतस्य मननार्थमथोपदेष्टुं
सद्युक्तिजालमिह सांख्यकृदाविरासीत् ।
नारायणः कपिलमूर्त्तिरशेषदुःख-
हानाय जीवनिवहस्य नमोऽस्तु तस्मै ॥ २ ॥
नानोपाधिषु यच्चानुरूपं भात्यनलार्कवत् ।
तत् समं सर्वभूतेषु चित्सामान्यमुपास्महे ॥ ३ ॥
ईश्वरानीश्वरत्वादि चिदेकरसवस्तुनि ।
विमूढा यत्र पश्यन्ति तदस्मि परमं महः ॥ ४ ॥
कालार्कभक्षितं सांख्यशास्त्रं ज्ञानसुधाकरम् ।
कलावशिष्टं भूयोऽपि पूरयिष्ये वचोऽमृतैः ॥ ५ ॥
चिदचिद्ग्रन्थिभेदेन मोचयिष्ये चितोऽपि च ।
सांख्यभाष्यमिषेणास्मात् प्रीयतां मोक्षदो हरिः ॥ ६ ॥
तत् त्वमेव त्वमेवैतदेवं श्रुतिशतोदितम् ।
सर्वात्मनामवैधर्म्यं शास्त्रस्यास्यैव गोचरः ॥ ७ ॥

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" (बृ उ २।४।५) इत्यादिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाधनस्याऽऽत्मसाक्षात्कारस्य हेतुतया श्रवणादित्रयं विहितम् । तत्र श्रवणाद्युपायाकाङ्क्षायां स्मर्यते—

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।
मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥ इति ,

ध्येयो योगशास्त्रप्रकारेणेति शेषः । तत्र श्रुतिभ्य श्रुतेषु पुरुषार्थ तद्धेतुज्ञानतद्विषयात्मस्वरूपादिषु श्रुत्यविरोधिनीरुपपत्ती षडध्यायीरूपेण विवेकशास्त्रेण कपिलमूर्त्तिर्भगवानुपदिदेश ।

ननु न्यायवैशेषिकाभ्यामप्येतेष्वर्थेषु न्यायः प्रदर्शित इति ताभ्या मस्य गतार्थत्वं, सगुणनिर्गुणत्वादिविरुद्धरूपैरात्मसाधकतया तद्युक्तिभिरत्रत्ययुक्तीनां विरोधेनोभयोरपि दुर्घटं च प्रामाण्यमिति । मैवम् । व्यावहारिकपारमार्थिकरूपविषयभेदेन गतार्थत्वविरोधयोरभावात् । न्यायवैशेषिकाभ्या हि सुखिदु ख्याद्यनुवादतो देहादिमात्रविवेकेनात्मा प्रथमभूमिकायामनुमापितः, परत्र परसूक्ष्मे प्रवेशासम्भवात् । तदीयं च ज्ञान देहाद्यात्मतानिरसनेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानं भवत्येव । यथा पुरुषे स्थाणुभ्रमनिरासकतया करचरणादिमत्त्वज्ञानं व्यवहारतस्तत्त्व ज्ञानं तद्वत् । अत एव—

प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥

(गी ३।२९)

इति गीतायां कर्तृत्वाभिमानिनस्तार्किकस्य अकृत्स्नवित्त्वमेव कृत्स्नवित्सांख्यापेक्षयोक्तं, न तु मिथ्याज्ञानत्वमिति । तथा तदीयमपि ज्ञानमपरवैराग्यद्वारा परम्परया मोक्षसाधनं भवत्येवेति तज्ज्ञाना पेक्षयापि च सांख्यज्ञानमेव पारमार्थिकं, परवैराग्यद्वारा साक्षान्मोक्षसाधनं च भवति, उक्तगीतायामप्येतस्माकर्तृत्वविषयस्यैव कृत्स्नविषयसिद्धेः । "तीर्णो हि तदा भवति हृदयस्य शोकान्, कामादिकं मन एव मन्यमान " (बृ उ ४।३।२२) "सधीः स्वप्नो भूत्वा... ध्यायतीव लेलायतीव" (बृ उ ४।३।७), "स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्य नन्वागतस्तेन भवति" (बृ उ ४।३।१६) इत्यादि सांख्यश्रुतिशतेभ्यः ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

(गी ३।२७)

निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।
दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥

(वि पु ६।७।२२)

इत्यादिनानाविधस्मृतिशतेभ्यश्च, न्यायवैशेषिकज्ञानस्य परमार्थ भूमौ बाधितत्वाच्च । न चैतावता न्यायाद्यप्रामाण्यम्, विवक्षितार्थे

देहाद्यतिरेकांशे बाधाभावात्, "यत्पर. शब्दः स शब्दार्थ" इति न्यायात्। आत्मनि सुखादिमत्त्वस्य लोकसिद्धतया तत्र प्रमाणान्तरानपेक्षणेन तदंशस्यानुवादत्वान्न शास्त्रतात्पर्यविषयत्वमिति।

स्यादेतत्। न्यायवैशेषिकाभ्यामत्राऽविरोधो भवतु। ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां तु विरोधोऽस्त्येव, ताभ्यां नित्येश्वरसाधनात्, अत्र चेश्वरस्य प्रतिषिद्ध्यमानत्वात्। न चात्रापि व्यावहारिक पारमार्थिकभेदेन सेश्वर निरीश्वरवादयोरविरोधोऽस्तु, सेश्वरवादस्योपासनापरत्वसम्भवादिति वाच्यम्, विनिगमकाभावात्। ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति निरीश्वरत्वमपि लोकव्यवहारसिद्धमैश्वर्यवैराग्यायानुवदितुं शक्यते. आत्मन सगुणत्वमिव, न तु क्वाऽपि श्रुत्यादावीश्वरः स्फुटं प्रतिषिद्ध्यते, येन सेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्यतेति।

अत्रोच्यते। अत्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभावो भवति—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥ (गी १६।८)

इत्यादिशास्त्रैर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वात्। अस्मिन्नेव शास्त्रे व्यावहारिकस्यैवेश्वरप्रतिषेधस्यैश्वर्यवैराग्याद्यर्थमनुवादत्वौचित्यात्। यदि हि लोकायतिकमतानुसारेण नित्यैश्वर्यं न प्रतिषिद्ध्येत, तदा परिपूर्णनित्यनिर्दोषैश्वर्यदर्शनेन तत्र चित्तावेशतो विवेकाभ्यासप्रतिबन्ध स्यादिति साङ्ख्याचार्याणामाशय.। सेश्वरवादस्य न क्वापि निन्दादिकमस्ति, येनोपासनादिपरतया तच्छास्त्रं सङ्कोच्येत। यत्तु—

नास्ति साङ्ख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम्।

(म भा शां. प ३१६।२)

अत्र वः संशयो माभूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम्।

(म भा शा प ३०१।१०१)

इत्यादि वाक्य, तद् विवेकांश एव सांख्यज्ञानस्य दर्शनान्तरेभ्य उत्कर्षं प्रतिपादयति, न त्वीश्वरप्रतिषेधांशेऽपि। तथा पराशराद्यखिलशिष्टसंवादादपि सेश्वरवादस्यैव पारमार्थिकत्वमवधार्यते। अपि च—

अक्षपादप्रणीते च काणादे साङ्ख्ययोगयोः।
त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः॥
जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन।
श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ॥

इति पराशरोपपुराणादिभ्योऽपि ब्रह्ममीमांसाया ईश्वरांशे बलवत्त्वम्। तथा—

न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।
हेत्वागमसदाचारैर्यद्युक्तं तदुपास्यताम् ॥
(म भा शां. प २१०।२२)

इतिमोक्षधर्मवाक्यादपि पराशराद्यखिलशिष्टव्यवहारेण ब्रह्ममीमांसान्यायवैशेषिकाद्युक्त ईश्वरसाधकन्याय एव ग्राह्यो बलवत्त्वात्। तथा—

यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् ।
अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं व्रज ॥

इत्यादिकौर्मादिवाक्यैः सांख्यानामीश्वराज्ञानस्यैव नारायणादिना प्रोक्तत्वाच्च ।

किञ्च ब्रह्ममीमांसाया ईश्वर एव मुख्यो विषय उपक्रमादिभिरवधृतः । तत्रांशे तस्य बाधे शास्त्रस्यैवाप्रामाण्यं स्यात्, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायात्। सांख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थतत्साधनप्रकृतिपुरुषविवेकावेव मुख्यो विषय इति ईश्वरप्रतिषेधांशबाधेऽपि नाप्रामाण्यं "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इति न्यायात्। अतः सावकाशतया सांख्यमेवेश्वरप्रतिषेधांशे दुर्बलमिति।

न च ब्रह्ममीमांसायामपीश्वर एव मुख्यो विषयो, न तु नित्यैश्वर्यमिति वक्तुं शक्यते। स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गरूपपूर्वपक्षस्य (ब्र. सू २।१।१) अनुपपत्त्या नित्यैश्वर्यविशिष्टत्वेनैव ब्रह्ममीमांसाविषयत्वाऽवधारणात्। ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यतया तु, 'अथातः परब्रह्मजिज्ञासा' इति न सूत्रितमिति।

एतेन सांख्यविरोधाद् ब्रह्मयोगदर्शनयोः कार्येश्वरपरत्वमपि न शङ्कनीयम् । प्रकृतिस्वातन्त्र्यापत्त्या 'रचनानुपपत्तेश्च, नानुमानम्' इत्यादिब्रह्मसूत्र (२।२।१) परम्परानुपपत्तेश्च। तथा "स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् (यो सू १।२६) इति योगसूत्रतदीयव्यासभाष्याभ्यां स्फुटमीशनित्यताऽवगमाच्चेति। तस्माद् अभ्युपगमवादप्रौढिवादादिनैव सांख्यस्य व्यावहारिकेश्वरप्रतिषेधपरतया ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां सह न विरोधः। अभ्युपगमवादश्च शास्त्रे दृष्टः। यथा विष्णुपुराणे—

एते भिन्नदृशां दैत्य ! विकल्पाः कथिता मया ।
कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥
(वि पु १।१७।८३) इति ।

अस्तु वा पापिनां ज्ञानप्रतिरन्ध्यार्थमास्तिकदर्शनेष्वप्यंशतः श्रुतिविरुद्धार्थव्यवस्थापनम्, तेषु तेष्वंशेष्वप्रामाण्यं च। श्रुतिस्मृत्यविरुद्धेषु तु मुख्यविषयेषु प्रामाण्यमस्त्येव। अत एव पद्मपुराणे ब्रह्मयोगदर्शनातिरिक्तानां दर्शनानां निन्दाप्युपपद्यते (प. पु. ६।२६३।६६-७५)। यथा तत्र पार्वतीं प्रतीश्वरवाक्यम्—

श्रृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥
प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यन्तु कपिलेन वै ॥
द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः ।
निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।
दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ।
बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ॥
मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ।
मयैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयँल्लोकगर्हितम् ।
कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ॥
सर्वकर्मपरिभ्रंशान्नैष्कर्म्यं तत्र चोच्यते ।
परात्मजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ॥
ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया ।
सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे ॥
वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।
मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात् ॥ इति ।

अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमस्माभिरिति ।

तस्मादास्तिकशास्त्रस्य न कस्याप्यप्रामाण्यं विरोधो वा, स्वस्व-विषयेषु सर्वेषाम् अबाधात्, अविरोधाच्चेति ।

नन्वेवं पुरुषबहुत्वांशेऽप्यस्य शास्त्रस्याभ्युपगमवादत्वं स्यात् । न स्यात्, अविरोधात् । ब्रह्ममीमांसायामपि "अंशो नानाव्यपदेशात्" (ब्र सू २।३।४३-५०) इत्यादिसूत्रजातैर्जीवात्मबहुत्वस्यैव निर्णयात् । साङ्ख्यसिद्धपुरुषाणामात्मत्वं तु ब्रह्ममीमांसया बाध्यत एव । 'आत्मेति तूपगच्छन्ति' (ब्र सू ४।१।३) इति, तत्सूत्रेण परमात्मन एव परमार्थभूमावात्मत्वाऽवधारणात् । तथापि च साङ्ख्यस्य नाप्रामाण्यम् । व्यावहारिकात्मनो जीवस्येतरविवेकज्ञानस्य मोक्ष-साधनत्वे विवक्षितार्थे बाधाभावात् । एतेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धयोर्नाऽऽत्मैकात्मत्वयोर्व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन अविरोध इति ब्रह्ममीमांसायां (२।३।४३ भा) प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् ।

नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् ? नैवम् । संक्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात् । अत एवाऽस्याः षडध्याय्या योगदर्शनस्येव साङ्ख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि यत् संक्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति । विशेषस्त्वयं यत् षडध्याय्या तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रम् । योगदर्शने त्वाभ्यामभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैवेश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति । अस्य च साङ्ख्यस्य साङ्ख्यता—

संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ।
तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ॥

(महाभा शा प ३०६।४३)

इत्यादिभ्यो भारतादिवाक्येभ्य । संख्या सम्यग्विवेकेनाऽऽत्मकथनमित्यर्थः । अत्र साङ्ख्यशब्दस्य योगरूढतया "तत्कारणं साङ्ख्ययोगाऽधिगम्यम्" (श्वे उ ६।१३) इत्यादि श्रुतिषु ।

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

(गी २।३९)

इत्यादिस्मृतिषु च साङ्ख्यशब्देन साङ्ख्यशास्त्रमेव ग्राह्यं, न पुनरर्थान्तरं कल्पनीयमिति ।

तदिदं मोक्षशास्त्रं चिकित्साशास्त्रवच्चतुर्व्यूहम् । यथा हि—रोग, आरोग्य, रोगनिदानं, भैषज्यम् इति चत्वारो व्यूहाः चिकित्साशास्त्रस्य प्रतिपाद्या, तथैव हेयं, हानं, हेयहेतु, हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहा मोक्षशास्त्रस्य प्रतिपाद्या भवन्ति, मुमुक्षुभिर्जिज्ञासितत्वात् । तत्र

त्रिविधं दुःखं हेयम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् । प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाऽविवेको हेयहेतुः । विवेकख्यातिस्तु हानोपाय इति । व्यूहशब्देन चैषामुपकरणसंग्रहः ।

तत्रचादौ फलत्वेनाभ्यर्हितं हानं, तत्प्रतियोगिविधयैव च हेयं प्रतिपादयिष्यन् शास्त्रकारः शिष्याऽवधानाय शास्त्राऽऽरम्भं प्रतिजानीते—

(सू.)अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥१॥

अथशब्दोऽयमुच्चारणमात्रेण मङ्गलरूपः । अत एव 'मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात्' इति स्वयमेव पञ्चमाध्याये (५।१) वक्ष्यति । अर्थस्त्वथशब्दस्याधिकार एव । प्रश्नानन्तर्यादीनां पुरुषार्थेन सहान्वयासम्भवात् । ज्ञानाद्यानन्तर्यस्य च सूत्रैरेव वक्ष्यमाणतया तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् । अधिकारभिन्नार्थत्वे शास्त्रारम्भप्रतिज्ञाद्यलाभप्रसङ्गाच्च । तस्मात् पुरुषार्थस्योपक्रमोपसंहारदर्शनादधिकारार्थत्वमेवोचितम् । 'तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः' (६।७०) इत्युपसंहारो भविष्यतीति ।

अधिकारश्चाधिक्येन प्राधान्येनारम्भणम् । आरम्भश्च यद्यपि साक्षाच्छास्त्रस्यैव तथापि तद्द्वारा शास्त्रार्थतद्विचारयोरपीति । तथा च साधनाद्युपकरणसहितो यथोक्तपुरुषार्थोऽधिकृतः प्राधान्येन निरूपयितुमस्माभिः प्रारब्ध इति सूत्रवाक्यार्थः ।

त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च दुःखम् । तत्रात्मानं स्वसंघातम् अधिकृत्य प्रवृत्तमित्याध्यात्मिकम्—शारीरं मानसं च । तत्र शारीरं व्याध्याद्युत्थम्[1] । तथा भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तमित्याधिभौतिकम्-व्याघ्रचोराद्युत्थम् । देवानग्निवाय्वादीन् अधिकृत्य प्रवृत्तमित्याधिदैविकम्, दाहशीताद्युत्थमिति भावः । यद्यपि सर्वमेव दुःखं मानसं तथापि मनोमात्रजन्यत्वाऽजन्यत्वाभ्यां मानसत्वाऽमानसत्वविशेषः । एषां त्रिविधदुःखानां याऽत्यन्तनिवृत्तिः स्थूलसूक्ष्मसाधारण्येन निःशेषतो निवृत्तिः, सोऽत्यन्तः परमः पुरुषार्थः पुरुषाणां बुद्धेरिष्ट इत्यवान्तरवाक्यार्थः ।

तत्र स्थूलं दुःखं वर्तमानावस्थम् । तच्च द्वितीयक्षणादुपरि स्वयमेव नङ्क्ष्यति । अतो न तत्र ज्ञानापेक्षा । अतीतं तु प्रागेव नष्टमिति न तत्र साधनापेक्षेति परिशेषादनागतावस्थसूक्ष्मदुःखनिवृत्तिरेव

[1] वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्येण जनितं शारीरम् । कामक्रोधलोभमोहमदमत्सरादीनां प्रक्षेपेण भवम् मानसिकञ्च ।

पुरुषार्थतया प्रकृते पर्यवस्यति। तथा च योगसूत्रम्—"हेयं दुःखमनागतम्" (यो. सू. २।१६) इति। निवृत्तिश्च न नाशः, अपि त्वतीतावस्था, ध्वंसप्रागभावयोरतीतानागतावस्थास्वरूपत्वात्, सत्कार्यवादिभिरभावानङ्गीकारात्।

ननु कदाचिदप्यवर्तमानमनागतं दुःखमप्रामाणिकम्। अतः खपुष्पनिवृत्तिवत् तन्निवृत्तेर्न पुरुषार्थत्वं युक्तमिति। मैवम्, सर्वत्र हि स्वस्वकार्यजननशक्तिर्यावद्द्रव्यस्थायिनीति पातञ्जले सिद्धम्। दाहशक्तिशून्यस्याग्न्यादेः क्वाप्यदर्शनात्। सा च शक्तिरनागतावस्थतत्तत्कार्यरूपा। इयमेव चोपादानकारणस्वरूपयोग्यतेत्यपि गीयते। अतो यावच्चित्तसत्ता तावदेवानागतदुःखसत्तानुमीयते, तन्निवृत्तिश्च पुरुषार्थ इति।

जीवन्मुक्तिदशायां च प्रारब्धकर्मफलातिरिक्तानां दुःखानामनागतावस्थानां बीजाख्यानां दाहः, विदेहकैवल्ये तु चित्तेन सह विनाश इत्यवान्तरविशेषः। बीजदाहश्चाविद्यासहकार्युच्छेदमात्रम्, ज्ञानस्याविद्यामात्रोच्छेदकत्वस्य लोके सिद्धत्वात्। अत एव चित्तेन सहैव दुःखस्य नाशः। ज्ञानस्य साक्षाद्दुःखविनाशकत्वे प्रमाणाभावादिति।

ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः सम्भवति, दुःखस्य चित्तधर्मत्वेन पुरुषे तन्निवृत्त्यसम्भवात्। दुःखनिवृत्तिशब्दस्य दुःखानुत्पादार्थकत्वेऽपि पुरुषे तस्य नित्यसिद्धत्वात्।

यच्च कण्ठचामीकरवत् सिद्धेऽप्यसिद्धत्वभ्रमात् पुरुषार्थता स्यादिति, तन्न; एवमपि पुमान्निर्दुःख इति श्रवणमननोत्तरं दुःखहानार्थं निदिध्यासनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। यतोऽप्यायासलभ्ये ह्युपाये फलनिश्चयादेव प्रवृत्तिर्भवति। प्रकृते तु श्रवणमननाभ्यां सिद्धत्वज्ञानात्प्रामाण्यज्ञानाऽनास्कन्दितः फलस्याऽसिद्धत्वनिश्चयोऽस्तीति। किञ्च भवतु कदाचिद्भ्रमादिना पुरुषेच्छाविषयत्वं दुःखाभावस्य, श्रुतिस्तु मोहनाशिनी कथं सिद्धस्य फलत्वं प्रतिपादयेत्? "तरति शोकमात्मवित्" (छा. उ. ७।१।३), "विद्वान् हर्षशोकौ जहाति" इत्यादिरिति।

अत्रोच्यते। "न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते" (सां. सू. १।१९) इति हेयहेत्ववधारकसूत्रेणैवायं पूर्वपक्षः समाधास्यते। तथाहि—प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेऽपि सुखदुःखे स्तः, अन्यथा तयोर्भोग्यत्वानुपपत्तेः। सुखादिग्रहणं हि भोगः, ग्रहणं च तदाकारता। सा च कूटस्थचितो बुद्धेरर्थाकारवत् परिणामो न सम्भवतीत्यगत्या प्रतिबिम्बरूपतायामेव पर्यवस्यति।

अयमेव बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बो "वृत्तिसारूप्यमितरत्र" (यो सू १।४) इति योगसूत्रेणोक्तः। 'सत्त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधात् पुरुषोऽप्यनुतप्यत इव दृश्यते' इति योगभाष्ये (२।१७) च तदाकारानुरोधशब्देन विशिष्यैव तापादिदुःखस्य प्रतिबिम्ब उक्तः। अत एव च पुरुषस्य बुद्धिवृत्त्युपरागे स्फटिक दृष्टान्तं सूत्रकारो वक्ष्यति-'कुसुमवच्च मणिः' (सा सू २।३५) इति।

वेदान्तिभिरपि चेतनेऽध्यस्ततयैव दृश्यमानमुच्यते, स चाध्यास प्रतिबिम्बं विना न घटेत। ज्ञानमात्रस्याध्यासत्वे आत्माश्रयात्, अध्यासाज्ज्ञान ज्ञानमेव चाध्यास इति। तदेतत् स्मर्यतेऽपि—

तस्मिँश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः॥

(यो वासि उपश ९१।११३) इति।

अत्र हि दृष्टिशब्दो बुद्धिवृत्तिसामान्यपरो युक्तिसाम्यात्। प्रतिबिम्बश्च तत्तदुपाधिषु बिम्बाकारश्चित्तपरिणाम इति। तस्मात् प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्धो भोगाख्योऽस्ति। अतस्तेनैव रूपेण तन्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वं युक्तम्। अत एव 'दुःखं मा भुञ्जीयेति' प्रार्थना ऽप्यापामरं दृश्यते। तच्च दुःखभोगनिवृत्ते पुरुषार्थत्वमन्यशेषतया न सम्भवतीति सैव स्वतः पुरुषार्थः। दुःखनिवृत्तिस्तु कण्टकादिनिवृत्तिवत् तादर्थ्येन न स्वतः पुरुषार्थः। एवं सुखमपि न स्वतः पुरुषार्थः। किन्तु तद्भोग एव स्वतः पुरुषार्थत्वं यातीति।

तदिदं दुःखभोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं योगभाष्ये व्यासदेवैरुक्तम्—"तस्मिन् निवृत्ते पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते" (यो. भा. ३।५०) इति। अतः श्रुतावपि दुःखनिवृत्ते पुरुषार्थत्वं विषयतासम्बन्धेनैव बोध्यम्। तदेतद्योगवार्तिके प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक्॥

तदेवमनेन सूत्रेण व्यूहद्वय सङ्क्षेपेणोद्दिष्टम्। विस्तरस्त्वनयो पश्चाद्भवितेति॥ १॥

अतः परं वक्ष्यमाणस्य हानोपायव्यूहस्याकाङ्क्षार्थं तदितरेषां हानोपायत्वं प्रत्याचष्टे सूत्रजातेन —

न दृष्टात् तत्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥२॥

लौकिकादुपायाद्धनादेरत्यन्तदुःखनिवृत्तिसिद्धिर्नास्ति। कुतः? धनादिना दुःखे निवृत्ते पश्चाद्धनादिक्षये पुनरपि दुःखानुवृत्ति

दर्शनादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—"अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेन" (बृ. उ. ४।५।३) इत्यादि ॥ २ ॥

नन्वेवं धनाद्यर्जनस्य क्षुद्रदुःखनिवर्तकत्वे कथं तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह—

प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत् तत्प्रतीकारचेष्टनात् पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥

दृष्टसाधनजन्याया दुःखनिवृत्तेरत्यन्तपुरुषार्थत्वमेव नास्ति । यथाकथञ्चित् पुरुषार्थत्वं त्वस्त्येव । कुतः ? प्रात्यहिकस्य क्षुद्दुःखस्य निराकरणवदेव तेन धनादिना दुःखनिराकरणस्य चेष्टनादन्वेषणादित्यर्थः । अतो धनाद्यर्जने प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः । क्षुद्रदुःखादिकमप्यापातदुःखनिवर्तकतया मन्दपुरुषार्थो भवत्येवेति ॥ ३ ॥

स च दृष्टसाधनजो मन्दपुरुषार्थो विवेकिहेय इत्याह—

सर्वासम्भवात् सम्भवेऽपि सत्त्वासम्भवाद्धेयः प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

स च दृष्टसाधनजो दुःखप्रतीकारो दुःखादुःखविवेकशास्त्राऽभिज्ञैर्हेयो दुःखपक्षे निक्षेपणीयः । कुतः ? सर्वासम्भवात्—सर्वदुःखेषु दृष्टसाधनैः प्रतीकारासम्भवात् ।

यद्यपि सम्भवस्तत्रापि प्रतिग्रहपापाद्युत्थदुःखाऽऽपादकत्वमाह—सम्भवेऽपीति । सम्भवेऽपि दृष्टोपायनान्तरीयकादिदुःखसम्पर्कावश्यम्भावादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रम्—'परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः' (यो. सू. २।१५) इति ॥ ४ ॥

ननु दृष्टसाधनजन्ये सर्वस्मिन्नेव दुःखप्रतीकारे दुःखसम्भेदनियमोऽप्रयोजकः । तथा च स्मर्यते—

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ॥

(महा. भा. सभाप. नीलकण्ठी ११।४) इति ।

तत्राह—

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

दृष्टसाधनाऽसाध्यस्य मोक्षस्य दृष्टसाधनसाध्यराज्यादिभ्य उत्कर्षात् तेषु दुःखपक्षताऽवधार्यते । अपिशब्दात् त्रिगुणत्वादेरपि ।

---

१ अहनि अहनि भवस्य ।

मोक्षस्योत्कर्षे प्रमाणं 'सर्वोत्कर्षश्रुते'रिति—'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा व सन्तं प्रियाप्रिये [न स्पृशत' (छां उ ८।१२।१) इत्यादिना विदेहकैवल्यस्योत्कर्षश्रुतेरित्यर्थः ॥५॥

ननु मा भवतु दृष्टसाधनादत्यन्तदुःखनिवृत्ति, अदृष्टसाधनात् तु वैदिककर्मणः स्यात्-'अपाम सोममृता अभूम' (ऋ वे ८।४८।३) इत्यादिश्रुतेरिति तत्राह—

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

उभयोरेव दृष्टादृष्टयोरत्यन्तदुःखनिवृत्त्यसाधकत्वे यथोक्तहेतुत्वे चाऽविशेष एव मन्तव्य इत्यर्थः । एतदेव कारिकायामुक्तम्—

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ॥
(सां का २) इति ।

गुरोरनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेद. । तद्विहितयागादिरानुश्रविक । स दृष्टोपायवदेवाऽशुद्ध्या हिंसादिपापेन विनाशि–सातिशयफलकत्वेन च युक्त इत्यर्थः ।

ननु वैधहिंसाया पापजनकत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनस्वरूपस्य विध्यर्थस्यानुपपत्तिरिति चेत् ? न । वैधहिंसाजन्यानिष्टस्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकत्वेनेष्टोत्पत्तिनान्तरीयक–दुःखाधिकदुःखाऽजनकत्वरूपस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यंशस्याऽक्षते' ।

यत्तु वैधहिंसातिरिक्तहिंसाया एव पापजनकत्वमिति, तदसत् । सङ्कोचे प्रमाणाऽभावात् । युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मेऽपि युद्धादौ ज्ञातिवधादिप्रत्यवायपरिहाराय प्रायश्चित्तश्रवणाच्च ।

तस्माद्यास्याम्यहं तात ! दृष्ट्वेमं दुःखसन्निधिम् ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किम्पाकफलसन्निभम् ॥
(मार्क पु १०/३१)

इति मार्कण्डेयवचनाच्च । "अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य" (छां उ ८।१५।१) इति श्रुतिस्तु वैधातिरिक्तहिंसानिवृत्तेरिष्टसाधनत्वमेव वक्ति, न तु वैधहिंसाया अनिष्टसाधनत्वाभावमपीत्यादिकं योगवार्तिके (२।३४) द्रष्टव्यमिति दिक् ।

"न कर्मणा प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः"
(तै आ. १०।१०) इति ।

'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'
(श्वे उ ३।८, यजु ३१।१८)

इत्यादिश्रुतिविरोधेन तु सोमपानादिभिरमृतत्वं गौणमेव मन्तव्यम्—

'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' ।
(२।८।९०) इति विष्णुपुराणात् ॥ ६ ॥

तदेवं दृष्टाऽदृष्टोपाययोः साक्षात्परमपुरुषार्थाऽसाधनत्वे साधिते तदुपायाकाङ्क्षायां विवेकज्ञानमुपायो वक्तव्यः । तत्र विवेकज्ञानस्य विधेरापवर्गहेतूच्छेदद्वारैव ज्ञानोपाय इत्याद्ययेनाद्यावपि विवेकमेवैतत्प्रतिषेधेन हेयहेतुतया परिशोधयति प्रघट्टकेन—

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥ ७ ॥

दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्मोक्षत्वस्योक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयोग एव । तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं वक्ष्यमाणलक्षणमस्ति, यतो न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य श्रौतस्य विधेरनुष्ठान नियोज्यता घटते । न ह्यग्नेः स्वाभाविकादौष्ण्यान्मोक्षः सम्भवति, स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्यर्थः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम्—

'यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः' ॥
'न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि' ॥
(कू पु २।२।१२-१३) इति ।

यस्मिन् सति कारणविलम्बाद् विलम्बो यस्योत्पत्तौ न भवति तस्य तत् स्वाभाविकम्, इति स्वाभाविकत्वलक्षणम् ।

ननु सर्वदोपलम्भप्रसङ्गद्दुःखस्य स्वाभाविकत्वशङ्कैव नास्तीति चेन्न, त्रिगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा दुःखानुपलब्धिवदात्मनोऽपि तदनुपलब्धिसम्भवात् । दुःखस्वाभाविकत्ववादिभिर्हि चित्तस्यैवात्मताभ्युपगमाच्च । अथ धर्मधर्म्यभेदादेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न, अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति बन्धसामानाधिकरण्येनैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति ॥ ७ ॥

भवत्वनुष्ठानं तेन किमित्यत आह—

स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ॥ ८ ॥

स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वान्मोक्षासम्भवेन तत्साधनोपदेशश्रुतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यात्, तत्राह—

नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

नाऽशक्याय फलायोपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति, यत उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्यस्योपाये स उपदेशो न भवति। किन्तूपदेशाभास एव। 'बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति' न्यायादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र शङ्कते—

शुक्लपटवद् बीजवच्चेत् ॥ १० ॥

ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते। यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविकं शौक्ल्यं रागेणापनीयते। यथा च बीजस्य स्वाभाविक्यप्यङ्कुरशक्तिरग्निनापनीयते। अतः शुक्लपटवद् बीजवच्च स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपायः पुरुषे सम्भवतीति, तद्वदेव तत्साधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः ॥ १० ॥

समाधत्ते—

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाऽशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

उक्तदृष्टान्तयोरपि नाऽशक्याय स्वाभाविकापायायोपदेशो लोकानां भवति। कुतः? शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम्। दृष्टान्तद्वये हि शौक्ल्यादेराविर्भाव तिरोभावावेव भवतः, न तु शौक्ल्याङ्कुरशक्त्योरभावो भवति। रजकादिव्यापारैर्योगिसङ्कल्पादिभिश्च रक्तपट भृष्टबीजयोः पुनः शौक्ल्याङ्कुरशक्त्याविर्भावादित्यर्थः।

नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न, दुःखाऽत्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वानुभवात्, श्रुतिस्मृत्योः पुरुषार्थत्वसिद्धेश्च। न तु दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमात्रस्येति। किञ्च दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य मोक्षत्वे कदाचिद्योगीश्वरसङ्कल्पादिना शक्त्युद्भवस्य भृष्टबीजेष्विव मुक्तेष्वपि सम्भवेनाऽनिर्मोक्षापत्तिरिति ॥ ११ ॥

स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन (१२-१५)। पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वेऽपि ज्ञानाद्युपायोच्छेद्यत्वं न घटते, अनागतावस्थसूक्ष्मदुःखस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्याशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते—

न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात् ॥१२॥

नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः। कुतः? व्यापिनो

नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्ताऽमुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् । सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः ।

अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते, श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात्, किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते, पुरुषे बन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात् ।

ननु कालादिनिमित्तत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्भवाऽसम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् ? एवं सति यत्संयोगे सत्यवश्यं बन्धस्तस्यैव सहकारित्वं लाघवाद् बन्धो युक्तः । पुरुषे बन्धस्य सहकारस्यौपाधिकत्वे नाप्युपपत्तेरिति एवं नैमित्तिकत्वेनेति ॥ १२ ॥

न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

देशयोगतोऽपि न बन्धः । कुतः ? अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तान्मुक्ताऽमुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धान्मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥

सङ्घातविशेषरूपताख्या देहरूपा याऽवस्था तन्निमित्ततोऽपि न पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात्, अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गान्मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं ? तत्राह—

असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

'इति' शब्दो हेत्वर्थे । पुरुषस्याऽसङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्याऽवस्थारूपविकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यसङ्गः प्रसज्येतेति भावः । असङ्गत्वे च श्रुतिः—'स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति, असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति (बृह० उप० ४।३।१६)। सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति, कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् । श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्थजलेनैव पद्मपत्रस्याऽसङ्गतया पुरुषाऽसङ्गतायां दृष्टान्ततयाश्रवणाच्च ॥ १५ ॥

न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥

न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः, कर्मणामनात्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । ननु स्वस्वोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह–

अतिप्रसक्तेश्चेति। प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः। सहकार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं, 'न कालयोग' (सां सू १।१२) इत्यादिसूत्र इति ॥ १६ ॥

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन चित्तस्यैवास्तु, दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात्, किमर्थं पुरुषस्यापि कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्कायामाह—

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः। पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्नियामकाभावात्। ततश्चायं दुःखभोक्ताऽयं च सुखभोक्तेत्यादिरूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्यतेत्यर्थः।

अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः। स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिबिम्बरूप एवेति प्रागेवोक्तम्। प्रतिबिम्बश्च स्वोपाधिवृत्तेरेव भवतीति न सर्वपुंसां सर्वदु:खभोग इति भावः। चित्तवृत्तिरोधे पुरुषस्यानादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति योगभाष्यात् (१।४) अयं सिद्धान्तः सिद्धः। चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति। यत्तु 'चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ, न पुरुषस्येति' श्रुतिस्मृतिषु गीयते, तद् बिम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय बोध्यम् ॥ १७ ॥

साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति—

प्रकृतिनिबन्धनाचेत्; न, तस्या अपि पारतन्त्र्यम् ॥१८॥

ननु प्रकृतिनिमित्ताद् बन्धो भवत्विति चेन्न। यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे 'संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्र' (१।१९) वक्ष्यमाणमस्ति। संयोगविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखबन्धप्रसङ्गादित्यर्थः। प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद् बन्धनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रसङ्गेनान्तराल एवावधारयति—

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योग-स्तद्योगादृते ॥ १९ ॥

तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्धः

स्वरूपतोऽस्ति, अपि तु स एव बन्धः। बन्धस्यौपाधिकत्वलाभाय सम्बन्धद्वयेन वक्रोक्तिः। यदि हि बन्धः प्रकृतिसंयोगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत्, तदा तद्वदेव तद्वियोगेऽप्यनुवर्तेत। न च द्वितीयक्षणादेर्दुःखनाशकत्वं कल्प्यम्, कारणनाशस्य कार्यनाशकतायाः क्लृप्तत्वेन तेनैवोपपत्तावस्माभिस्तदकल्पनात्। वृत्तिर्हि दुःखादेरुपादानम्। अतो दीपशिखावत् क्षणभङ्गुराया वृत्तेराशुविनाशित्वेनैव तद्धर्माणां दुःखेच्छादीनां विनाशः सम्भवतीति। अतः प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो, न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति। तथा संयोगनिवृत्तिरेव साक्षाज्ज्ञानोपाय इत्यपि वक्रोक्तिफलम्। तथा च स्मृतिः—

> यथा ज्वलद्गृहाश्लिष्टगृहं विच्छिद्य रक्ष्यते।
>
> तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति॥ इति॥

वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति भ्रमो मा भूदित्येतदर्थं नित्येत्यादि। यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य रागयोगो न जपायोगं विना घटते, तथैव नित्यशुद्धादिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते, स्वतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः। तदुक्तं सौरे—

> यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः।
>
> रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः॥

(सौ पु ११।३१) इति।

नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम्। शुद्धादिस्वभावस्य च नित्यशुद्धत्वादिकम्। तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्यशून्यत्वम्। नित्यबुद्धत्वमलुप्तचिद्रूपत्वम्। नित्यमुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखाऽयुक्तत्वम्। प्रतिबिम्बरूपदुःखयोगस्त्वपारमार्थिको बन्ध इति भावः। आत्मनो नित्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः—'अयमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुः' (नृ उ ९।१२) इत्यादि।

ननु श्रवणमननशास्त्रत्वादस्मिन् युक्तिरपि वक्तव्येति चेत्, सत्यम्। 'न तद्योगस्तद्योगादृते' इत्यनेन नित्यशुद्धत्वादौ युक्तिरप्युक्तैव। तथाहि—आत्मनि नित्यत्वविभुत्वादिकं तावन्न्यायादिदर्शनेष्वेव साधितम्। तत्र नित्यस्य विभोरात्मनो योगं विना दुःखादिविकारयोगो न भवति, तस्यान्तःकरणस्य सर्वसम्मतकारणस्य तदुपादानकारणत्वमेव युक्तम्, लाघवात्। सर्वविकारेष्वन्तःकरणस्यैवान्वय-

व्यतिरेकाभ्यां च, न पुनरन्तर्विकारेषु मनसो निमित्तत्वमात्मनश्चोपादानत्वं युक्तम्, कारणद्वयकल्पने गौरवात्।

नन्वहं सुखी, दुःखी, करोमीत्याद्यनुभवादात्मनो विकारोपादानत्वसिद्धिः।

इति चेन्न, अहं गौर इत्यादिभ्रमशतान्न पातित्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितनयोक्तप्रत्यक्षाणामुक्ततर्कानुगृहीतानुमानापेक्षया दुर्बलत्वात्। आत्मनश्चिन्मात्रत्वे तु युक्तिरग्रे वक्ष्यत इति दिक्।

अस्य सूत्रस्यैवार्थः कारिकयाप्युक्तः—

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ २० ॥

(सां का)

कर्तृत्वमत्र दुःखित्वादिसकलविकारोपलक्षणम्। तथा योगसूत्रेऽप्यस्य सूत्रस्यैवार्थ उक्तः—'द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुरिति' (२।१७)। गीतायां च—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥

(१३।२१) इति ॥

प्रकृतिस्थः प्रकृतौ संयुक्तः। तथा च श्रुतावपि—

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥

(क उ १।३।४) इति।

ननु कालादिवदेव प्रकृतिसंयोगोऽपि मुक्तामुक्तपुरुषसाधारणतया कथं बन्धहेतुरिति वाच्यम्।

जन्माऽपरनाम्नः स्वस्वबुद्धिभावापन्नप्रकृतिसंयोगविशेषस्यैवात्र संयोगशब्दार्थत्वात्, योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्यातत्वात्। बुद्धिवृत्त्युपाधिनैव पुरुषे दुःखयोगाच्च। वैशेषिकादिष्वदेव भोगजनकतावच्छेदकत्वेनाऽन्तःकरणसंयोगे वैजात्यं चास्माभिरपीष्यम्। अतो न सुषुप्त्यादौ बन्धप्रसङ्गः। स्वत्वं च स्वस्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वम्, यत्किञ्चिद्वृत्तितत्संस्कारप्रवाहोऽप्यनादिरतः स्वस्वामिभावव्यवस्थितिः ॥

कश्चित् तु प्रकृतिपुरुषयोः संयोगाङ्गीकारे पुरुषस्य परिणामसङ्गौ प्रसज्येयाताम्। अतोऽत्राऽविवेक एव योगशब्दार्थो, न तु संयोग इति।

तत्र। 'तद्योगोऽप्यविवेका' दिति (१।५५) सूत्रेणाविवेकस्य योगहेतुतया एव सूत्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात्। 'स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः', 'तस्य हेतुरविद्येति' (द्वि. पा २३-२४) सूत्राभ्यां पातञ्जलेऽपि संयोगहेतुत्वस्यैवाविद्याया उक्तत्वाच्च।

किञ्च विवेकाभावरूपस्याविवेकस्य संयोगत्वे प्रलयादावपि प्रकृतिपुरुषसंयोगसत्त्वेन भोगापत्तिः, मिथ्याज्ञानरूपस्याविवेकस्य च संयोगत्वे आत्माश्रयः, पुम्प्रकृतिसंयोगस्याज्ञानादिहेतुत्वादिति। तस्मादविवेकातिरिक्तो योगो वक्तव्यः। स च संयोग एव, अन्यस्याप्रामाणिकत्वात्। संयोगश्च न परिणामः, सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्त्यैव परिणामित्वव्यवहारात्। अन्यथा कूटस्थस्य सर्वगतस्वरूपविभुत्वानुपपत्तेः।

नापि संयोगमात्रं सङ्गः, परिणामहेतुसंयोगस्यैव सङ्गशब्दार्थतया वक्ष्यमाणत्वादिति।

ननु तथापि कथं नित्ययोः प्रकृतिपुरुषयोर्महदादिहेतुरनित्यः संयोगो घटते?

इति चेन्न। प्रकृतेः परिच्छिन्नाऽपरिच्छिन्नत्रिविधगुणसमुदायरूपतया परिच्छिन्नगुणावच्छेदेन पुरुषसंयोगोत्पत्तेः सम्भवात्। श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् प्रकृतिसंयोगक्षोभयोरिति। एतच्च योगवार्तिके (७।१८-२०) प्रपञ्चितमस्माभिः॥

अपरस्तु भोग्यभोक्तृयोग्यतैवानयोः संयोग इत्याह।

तदपि न। योग्यताया नित्यत्वे ज्ञाननियत्यनुपपत्तेः। अनित्यत्वे किमपराद्धं संयोगेन, परिणामित्वापत्तेः समानत्वात्। भोग्यभोक्तृयोग्यतायाः संयोगरूपत्वस्य सूत्रादिष्वनुक्तत्वेन अप्रामाणिकत्वाच्चेति। तस्मात्संयोगविशेष एवात्र बन्धापवर्गहेतुतया सूत्रकाराभिप्रेत इति स्वयं बन्धहेतुरवधारितः॥ १९॥

इदानीं नास्तिकाभिमता अपि बन्धहेतवो निराकर्तव्याः। तत्र,'षड् भिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः' (अमरकोश १।१।१४) इत्यनुशासनादिसिद्धाः क्षणिकविज्ञानात्मवादिनो बौद्धप्रभेदा एवमाहुः—नास्ति प्रकृत्यादि बाह्यं वस्त्वन्तरम्, येन तत्संयोगादौपाधिकस्तादृशो वा बन्धः स्यात्। किन्तु क्षणिकविज्ञानसन्तानमात्रमिदमात्मतत्त्वम्, अन्यत् सर्वं सांवृतिकं संवृतिश्चाविद्या मिथ्याज्ञानाख्या, तत एव बन्ध इति।

तथा च तैरुक्तम्—

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासनिदर्शनैः।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते॥ इति॥

तन्मतमादौ निराक्रियते—

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्॥ २०॥

अपिशब्द पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया, अविद्यातोऽपि न साक्षाद्बन्धयोग।

अद्वैतवादिनां तेषामविद्याया अप्यवस्तुत्वेन तया बन्धानौचित्यात्। न हि स्वाप्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टमित्यर्थ। बन्धोऽप्यवास्तव इति चेन्न। स्वयं सूत्रकारेण निराकरिष्यमाणत्वात्।

विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगाभ्यासाभ्युपगमविरोधाच्च।

बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्याख्यफलसिद्धत्वनिश्चयात् तदर्थं बह्वायाससाध्ययोगाद्यनुष्ठानाऽसम्भवादिति॥ २०॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः॥ २१॥

यदि चाविद्याया वस्तुत्वं स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्याऽविद्यानृतत्वस्य हानिरित्यर्थ॥ २१॥

विजातीयद्वैतापत्तिश्च॥ २२॥

किञ्चाविद्याया वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयं द्वैतं प्रसज्येत। तच्च भवतामनिष्टमित्यर्थ।

सन्तानान्त पातिव्यक्तीनामानन्त्यात् सजातीयद्वैतमिष्यत एवेत्याशयेन विजातीयेति विशेषणम्।

नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वाद्विश्वस्यापि कथं विजातीयद्वैतम्?

इति चेन्न। ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाऽविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात्। वासना तु ज्ञानाद्विजातीयैवेति।

एभिश्च सूत्रैर्ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो निराक्रियत इति भ्रमो न कर्त्तव्य। ब्रह्ममीमांसायां केनापि सूत्रेणाविद्यामात्रतो बन्धस्याऽनुक्तत्वात्। 'अविभागो वचना (वे सू ४-२-१६) दि'त्यादिसूत्रैर्ब्रह्म-

मीमांसाया अभिप्रेतस्याविभागलक्षणाद्वैतस्याविद्यादियास्तवत्वेऽप्य विरोधाच्च ।

यत्तु वेदान्तिब्रुवाणामाधुनिकस्य मायावादस्यात्र लिङ्गं दृश्यते तत् तेषामपि विज्ञानवाद्येकदेशितया युक्तमेव,—

मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ।
मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥

इत्यादिपद्मपुराणस्थशिववाक्यपरम्पराभ्य । न तु तद्वेदान्तमतम्-

'वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम्' ।

इति तत्रास्यदोषादिति । मायावादिनोऽत्र च न साक्षात् प्रतिवा दित्वं, विजातीयेतिविशेषणवैयर्थ्यात् । मायावादे सजातीयद्वैतस्या प्यनभ्युपगमादिति । तस्मादत्र प्रकरणे विज्ञानवादिनां बन्धहेतुभ्यय स्यैव साक्षान्निराक्रियते ।

अनयैव च रीत्या नवीनानामपि प्रच्छन्नबौद्धानां मायावादिनाम विद्यामात्रस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं निराकृतं वेदितव्यम् ।

अस्मन्मते त्वविद्याया कूटस्थनित्यतारूपपारमार्थिकसत्त्वाभा वेऽपि घटादिवद्वास्तवत्वेन वक्ष्यमाणसंयोगद्वारा बन्धहेतुत्वे यथोक्त बाधाऽनवकाश । एव योगमते ब्रह्ममीमांसामतेऽपीति ॥ २२ ॥

पुन शङ्कते—

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

ननु विरुद्धं यदुभयं सदसच्च सदसद्विलक्षणं वा तद्रूपैवाविद्या वक्तव्या । अतो न तया पारमार्थिकाद्वैतभङ्ग इति चेदित्यर्थ ।

स्वय तु सदसत्त्वं प्रपञ्चस्य वक्ष्यति (५।५६), तत्र सत्त्वा सत्त्वे व्यक्ताऽव्यक्तत्वरूपत्वादविरुद्धे एव न भवत इति सूचयितुं विरुद्ध पदोपादानम् ॥ २३ ॥

परिहरति—

न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः ॥ २४ ॥

सुगमम् ।

अपि चाविद्याया नाशादेव दुःखयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेन विद्योदयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः, बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशादिति ।

अस्मदादिमते तु नायं दोषः। संयोगद्वारैवाविद्याकर्मादीनां बन्धहेतुत्वात्। जन्मारब्धश्च संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यतीति ॥ २४ ॥

पुनः शङ्कते—

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

ननु वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्षोडशादिनियतपदार्थवादिनः। अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः ॥ २५ ॥

परिहरति—

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य सङ्ग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

पदार्थनियमो माऽस्तु, तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य सङ्ग्रहो भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति।

अन्यथा बालकादिकस्याप्ययौक्तिकस्य सङ्ग्रहः स्यादित्यर्थः। श्रुत्यादिकं चास्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति। युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः ॥

> नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका।
> सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥
> (सौर ११।२९)

इत्यादिसौरादिवाक्यानां त्वयमर्थः—

> 'विकारजननीं मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम्'।
> (चूलिकोप ३)

इत्यादिश्रुतिसिद्धा मायाख्या प्रकृतिः परमार्थसती न भवति, पूर्वपूर्वविकाररूपैः प्रतिक्षणमपायात्।

नापि परमार्थासती भवति। अर्थक्रियाकारित्वेन शशशृङ्गविलक्षणत्वात्। नाऽपि तदुभयात्मिका विरोधात्। अतः सदसद्भ्यामनिर्वाच्या, सत्येत्यसत्येति च निर्धार्योपदेष्टुमशक्या।

किन्तु मिथ्याभूता लयाद्यव्यावहारिकासत्त्ववती, परिणामि नित्यतारूपव्यावहारिकसत्त्ववती चेति। एतच्चाग्रे (१।६१, ६५) प्रपञ्चयिष्याम इति दिक्।

एतत्प्रकरणोपन्यस्तानि च सर्वाण्येव दूषणान्याधुनिकेऽपि मायावादे योजनीयानि ॥ २६ ॥

अपरे नास्तिका आहु—'क्षणिका बाह्यविषयाः सन्ति तेषां वासनया जीवस्य बन्ध' इति। तदपि दूषयति—

नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अस्यात्मनः प्रवाहरूपेणानादिर्या विषयवासना, तन्निमित्तकोऽपि बन्धो न सम्भवतीत्यर्थः। निमित्ततोऽप्यस्येति पाठस्तु समीचीनः ॥ २७ ॥

अत्र हेतुमाह—

न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरज्योपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधानात् स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥

तन्मते परिच्छिन्नो देहान्तःस्थ एवात्मा। तस्याऽऽभ्यन्तरस्य बाह्यविषयेण सहोपरज्योपरञ्जकभावोऽपि सम्भवति।

कुतः? स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव, देशव्यवधानादित्यर्थः। संयोगे सत्येव हि वासनाख्य उपरागोदृष्टः। यथा मञ्जिष्ठावस्त्रयोः। यथा वा पुष्पस्फटिकयोरिति। अविशेषेण स्वमतेऽपि संसारमानादि समुद्धोप्यते। स्रुघ्नपाटलिपुत्रौ विप्रकृष्टौ देशविशेषौ ॥ २८ ॥

ननु भवतामिन्द्रियाणामिवास्माकमात्मनो विषयदेशे गमनाद्विषयसंयोगेन विषयोपरागो वक्तव्यस्तत्राह—

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

द्वयोः बद्धमुक्तात्मनोरेकस्मिन् विषयदेशे लब्धविषयोपरागान्न बन्धमोक्षव्यवस्था स्यात्। मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ २९ ॥

अत्र शङ्कते—

अदृष्टवशाच्चेत् ॥ ३० ॥

नन्वेकदेशसम्बन्धेन विषयसंयोगसाम्येऽप्यदृष्टवशादेवोपरागलाभ इति चेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

परिहरति—

न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारकभावः ॥ ३१ ॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमाद् द्वयोः कर्तृभोक्त्रोरेककालासत्त्वेन नोपकार्योपकारकभावः। न कर्तृनिष्ठादृष्टेन भोक्तृनिष्ठो विषयोपरागः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

शङ्कते—

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

ननु यथा पितृनिष्ठेन पुत्रकर्मणा पुत्रस्योपकारो भवति तद्वद्व्यधिकरणेनैवादृष्टेन विषयोपरागः स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति—

नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भाधानादिना संस्क्रियेत ॥ ३३ ॥

पुत्रेष्ट्यापि तन्मते पुत्रस्योपकारो न घटते। हि यस्मात् तत्र तन्मते गर्भाधानमारभ्य जन्मपर्यन्तं स्थायी एक आत्मा नास्ति, यो जन्मोत्तरकालीनकर्माधिकारार्थं पुत्रेष्ट्या संस्क्रियेतेति दृष्टान्तस्याप्यसिद्धिरित्यर्थः।

अस्मन्मते तु स्थैर्याभ्युपगमात् तत्राप्यदृष्टसामानाधिकरण्यमेवास्ति। पुत्रेष्ट्या जनितेन पुत्रोपाधिनिष्ठाऽदृष्टेनैव पुत्रोपाधिद्वारा पुत्रस्योपकारादित्यस्मन्मतेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥

ननु बन्धस्यापि क्षणिकत्वादनियतकारणकोऽभावकारणको वा बन्धोऽस्त्वित्याशयेनापरो नास्तिकः प्रत्यवतिष्ठते—

[1]स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

---

१ ननु न पुनरयमक्षणिकतामावहति भावादीनां, बाधके सति समारोपितगोचरत्वात्। तथाहि—अस्ति हि बाधकं यत्सत् तत्क्षणिकं यथा घटप्रदीपः। सन्तश्च विवादास्पदीभूताः शब्दादय इति स्वभावहेतुः, भावमात्रानुबन्धिसाध्यविषयत्वात्। ननु पूर्वापरभावविकलकालमात्रावस्थितिलक्षणाया क्षणिकताया कथं सत्तामात्रानुबन्धसिद्धिः? इत्थम्—सर्वोपाख्याविरहिणो भावानां सत्ता न खलु अर्थक्रियाकारित्वातिरिक्ता। एवं चार्थक्रियाकारितैव सत्ता भावानाम्। सा च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्ता, तृतीयप्रकारविरहात्। एवं च भावगतासु तास्वर्थक्रियासु क्रमाक्रमौ परस्परपरिहारवन्तौ प्रत्यक्षत एव चकास्तः। तदेव परस्परपरिहारवन्तौ क्रमाऽक्रमौ परिच्छिन्दत् प्रत्यक्षमेव प्रतिक्षिपति। दृश्यविशेषणरहितोऽपि तदनुपलम्भो दृश्यमानतादात्म्यनिषेधात्मकतया तदभावव्यवहाराय कल्पते पिशाचादीनामिव। तथाहि क्रमाक्रमरूपप्रकारद्वयसमातिक्रमशरीरा अर्थक्रिया न प्रकारान्तराद् भवितुमर्हति। पदार्थानामर्थक्रिया क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्ता। तौ च स्थिराद् व्यावर्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्तयतः। वृक्षता शिंशपामिव। अयमेव बौद्धानामाशयः—तदुक्तं स्थिरकार्यासिद्धेरिति।

बन्धस्येति शेषः। भावस्तूक्त एव।

अत्रायं प्रयोगः। विवादास्पदं बन्धादि क्षणिकं सत्त्वात् दीपशिखादिवदिति। न च घटादौ व्यभिचारस्तस्यापि पक्षसमत्वात्। एतदेवोक्तं स्थिरकार्यासिद्धेरिति ॥ ३४ ॥

समाधत्ते—

न प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥

न कस्यापि क्षणिकत्वमिति शेषः।

यदेवाहमद्राक्षं तदेवाहं स्पृशामीत्यादिप्रत्यभिज्ञया स्थैर्यसिद्धेः, क्षणिकत्वस्य बाधात्, प्रतिपक्षानुमानेनेत्यर्थः।

तद्यथा बन्धनादि स्थिरं सत्त्वात् घटादिवदिति अस्मन्मते पक्षानुकूलतर्कसत्त्वेन न सत्प्रतिपक्षता। प्रदीपादौ च सूक्ष्मानेकक्षणानाकलनेन क्षणिकत्वभ्रम एव परेषामिति ॥ ३५ ॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा ६।२।१), 'तम एवेदमग्र आसी' (मैत्रा ५।२) दित्यादिश्रुतिभिः, कथमसतः सज्जायेते।

(छां उ ६।२।२)

त्यादिश्रौतादियुक्तिभिश्च कार्यकारणात्मकाखिलप्रपञ्चे क्षणिकत्वानुमानस्य विरोधान्न क्षणिकत्वं कस्यापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

प्रदीपशिखादिदृष्टान्ते क्षणिकत्वासिद्धेश्च न क्षणिकत्वानुमानमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च क्षणिकतावादिनां मृद्घटादिस्थलेऽपि कार्यकारणभावः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिसिद्धो नोपपद्यतेत्याह—

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

किं युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभावः किं वा क्रमिकयोः? तत्र नाद्यो, विनिगमकाभावादित्य इति भावः ॥ ३८ ॥

नान्त्य इत्याह—

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

पूर्वस्य कारणस्यापायकाले उत्तरस्य कार्यस्योत्पत्त्यनौचित्यादपि न क्षणिकवादे सम्भवति कार्यकारणभावः। उपादानकारणानुगततयैव कार्यानुभवादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उपादानकारणमधिकृत्यैव दूषणान्तरमाह—

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि ॥ ४० ॥

यत पूर्वस्य भावकाले उत्तरस्यासम्बन्धोऽत उभयव्यभिचारा दन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादपि न कार्यकारणभाव इत्यर्थः।

तथाहि–यदोपादेयोत्पत्तिस्तदोपादानं, यदा चोपादानाभावस्तदो-पादेयोत्पत्त्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकेणैवोपादानोपादेययोः कार्यकारण-भावग्रहो भवति।

ननु क्षणिकत्वेन क्रमिकयोस्तयोर्विरुद्धकालतयाऽन्वयव्यतिरेक-व्यभिचाराभ्यां न कार्यकारणभावसिद्धिरिति ॥ ४० ॥

ननु निमित्तकारणस्येवोपादानकारणस्यापि पूर्वभावमात्रेणैव कारणतास्तु, तत्राह—

पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

पूर्वभावमात्राभ्युपगमे चेदमेवोपादानमिति नियमो न स्यान्निमित्त-कारणानामपि पूर्वभावाविशेषात्। उपादाननिमित्तयोर्विभागः सर्व-लोकसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपरे तु नास्तिका आहु —'विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन बन्धोऽपि विज्ञानमात्रं स्वप्नपदार्थवत्'। अतोऽत्यन्तमिथ्यात्वेन न तत्र कारण-मस्ती'ति। तन्मतमपाकरोति—

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं तत्त्वम्, बाह्यार्थानामपि विज्ञानवत् प्रतीतिसिद्ध-त्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु लाघवतर्केण स्वप्नादिदृष्टान्तैर्देश्यत्वहेतुकमिथ्यात्वानुमानेन बाह्यवस्त्वनुभवो बाधनीयो, ऽभ्रमवताम्। श्रुतिस्मृती अपि स्तः–'चिद्धीदं सर्वं' (नृसिं उ. २।७) तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः' (कूर्म. २।३।२२) इत्यादौ।

इत्यतो दूषणान्तरमाह—

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

तर्हि बाह्याभावे शून्यमेव प्रसज्येत, न तु विज्ञानमपि। कुतः ? तदभावे तदभावात् बाह्याभावे विज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्गाद्विज्ञानप्रती-तेरपि बाह्यप्रतीतिवदवस्तुविषयत्वानुमानसम्भवात्। विज्ञानप्रामाण्य-

स्य व्याप्यसिद्धत्वाच्च। तथा विज्ञाने प्रमाणानामपि बाह्यतयापलापाच्चेत्यर्थः।

नन्वनुभवे कस्यापि विवादाभावेन नास्ति तत्र प्रमाणापेक्षा इति चेन्न। शून्यवादिनामेव तत्र विवादात्।

अथासताऽपि प्रमाणेन वस्तु सिध्यति। विषयाबाधस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वात्, न तु प्रमाणपारमार्थिकत्वस्य इति चेन्न। एवं सत्यसत्प्रमाणस्य सर्वत्र सुलभत्वेन कथापि प्रमाणान्वेषणस्यायोगात्।

अथानन्त्येऽपि व्यावहारिकसत्त्वरूपो विशेषः प्रमाणादिष्विष्यत इति चेत्।

आयातं मार्गेण। किं पुनरिदं व्यावहारिकत्वम्। यदि परिणामित्वं तदास्माभिरपीदृशमेव सत्त्वं ग्राह्यग्राहकप्रमाणानामिष्टम्। शुक्तिरजतादितुल्यत्वस्यैव प्रपञ्चेऽस्माभिः प्रतिषेधात्। यदि पुनः प्रतीतिमात्रं तदापि तादृशैरेव प्रमाणैर्बाह्यार्थस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात्। लाघवतर्कानुगृहीतेन यथाकथञ्चिदनुमानेनैव बाधस्तु विज्ञानेऽपि समान इति।

एतेनाधुनिकानां वेदान्तिब्रुवाणामपि मतं विज्ञानवादतुल्ययोगक्षेमतया निरस्तम्। विज्ञानमात्रसत्यताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतयस्तु पृथक्स्थत्वरूपां पारमार्थिकसत्तामेव बाह्यानां प्रतिषेधन्ति, न तु परिणामित्वरूपां व्यावहारिकसत्तामपि।

यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै।
परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम्॥
यत्तु राजेति यल्लोके यत्तु राजभटादिकम्।
तथान्यच्च नृपेत्थं तु न सत् सङ्कल्पनामयम्॥

(वि पु २।१३।९४-९५)

इति विष्णुपुराणादिभ्यः परिणामित्वस्यैवासत्तावगमादिति। सङ्कल्पनामयमित्यादिसङ्कल्परचितम्। एतेन—'विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छत' (३।१८।१६) इत्यादिना विष्णुपुराणे मायामोहरूपिणा विष्णुनाऽसुरेभ्योऽपि तत्त्वमेवोपदिष्टम्, ते त्वनधिकारादिदोषैर्विपरीतार्थग्रहणेन विज्ञानवादिनो नास्तिका बभूवुरित्यवगन्तव्यम्। तदेतत्सर्वं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये (२।१।२-४) मायावादनिरसनप्रसङ्गे विस्तारितमस्माभिः॥ ४२॥

नन्वेवं भवतु शून्यमेव तत्त्वं, तदा सुतरामेव बन्धकारणान्वेषणं न युक्तम् तुच्छत्वादिति नास्तिकशिरोमणि. प्रत्यवतिष्ठते—

शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्म त्वाद्विनाशस्य ॥ ४४ ॥

शून्यमेव तत्त्वम् । यत. सर्वोऽपि भावो विनश्यति । यश्च विनाशी स मिथ्या स्वप्नवत् ।

अत. सर्ववस्तूनामाद्यन्तयोरभावमात्रत्वान्मध्ये क्षणिकसत्त्वं सांवृतिकं, न पारमार्थिक बन्धादि । तत. किं केन बध्येतेत्याशय. । भावानां विनाशित्वे हेतुर्वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्येति । विनाशस्य वस्तुस्वभावत्वात् । स्वभाव तु विहाय न पदार्थस्तिष्ठतीत्यर्थ. ॥ ४४ ॥

परिहरति—

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

भावत्वाद्विनाशित्वमिति मूढानामपवादमात्रं मिथ्यावाद एव, नाशकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशासम्भवात्, कार्याणामपि विनाशासिद्धेश्च । घटो जीर्ण इति प्रत्ययवदेव घटोऽतीत इत्यादिप्रतीत्या घटादेरतीताख्याया अवस्थाया एव सिद्धे । अव्यक्ततायाश्च कार्यातीतताऽभ्युपगमेऽस्मन्मतप्रवेश एव ।

किञ्च विनाशस्य प्रपञ्चतत्त्वताभ्युपगमेऽपि विनाश एव बन्धस्य पुरुषार्थ. सम्भवत्येवेति ।

कश्चित्तु व्याचष्टे—शून्यं तत्त्वमित्यज्ञानां कुत्सितवादमात्रं, न पुनरत्र युक्तिरस्ति, प्रमाणसत्त्वासत्त्वविकल्पासहत्वात् । शून्ये प्रमाणाङ्गीकारे तेनैव शून्यताक्षति, अनङ्गीकारे प्रमाणाभावान्न शून्यसिद्धिः । स्वत सिद्धौ च चिद्रूपतापत्तिरित्यर्थ इति ॥

न च—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

(माण्डूक्य का २३२)

सर्वशून्यं निरालम्बं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते ।
अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥

(शि पु. ७।२।७३।६-७)

इति श्रुतिस्मृतिभ्यामपि शून्यं तत्त्वतया प्रतिपाद्यत इति वाच्यम्। पुरुषाणां निरोधावभासस्यैव तादृशीषु श्रुतिषु तत्त्वतयोक्तत्वात्। पूर्वोत्तरवाक्याभ्यां पुरुषस्यैव प्रकरणात्। विलीनविश्वचिदाकाशस्यैवैतादृशस्मृतिषु तत्त्वतया प्रतिपादनाच्च।

त्रैलोक्यं गगनाकारं नभस्तुल्यं वपुःस्वकम्।
वियद्धामि मनो ध्यायन् योगी ब्रह्मेव गीयते॥

इत्यादिवाक्यान्तरैरैकवाक्यत्वादाकाशशून्ययोः पर्यायत्वाच्चेति। मनोमहत्तत्त्वं तच्च विलीनं कृत्वा वियद्धामि चिदाकाशे लीनम्॥ ४५॥

दूषणान्तरमाह—

उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि॥ ४६॥

क्षणिकबाह्यविज्ञानोभयपक्षयोः समानक्षेमत्वात् तुल्यनिरसनहेतुकत्वादयमपि पक्षो विनश्यतीत्यनुषङ्गः। क्षणिकपक्षनिरासहेतुर्हि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिः शून्यवादेऽपि समानः। तथा विज्ञानपक्षनिरासहेतुर्बाह्यप्रतीत्यादिरप्यत्र समान इत्यर्थः॥ ४६॥

यद्यपि दुःखनिवृत्तिरूपतया तत्साधनतया वा शून्यतैवास्तु पुरुषार्थ इति तैर्मन्यते, तदपि दुर्घटमित्याह—

अपुरुषार्थत्वमुभयथा॥ ४७॥

उभयथा स्वतः परतश्च शून्यतायाः पुरुषार्थत्वं न सम्भवति, स्वनिष्ठत्वेनैव सुखादीनां पुरुषार्थत्वात्। स्थिरस्य च पुरुषस्यानभ्युपगमादित्यर्थः॥ ४७॥

तदेवं बन्धकारणविषये नास्तिकमतानि दूषितानि। इदानीं पूर्वनिरस्तावशिष्टान्यास्तिकसम्मतान्यप्यन्यानि बन्धकारणानि निरस्यन्ते—

न गतिविशेषात्॥ ४८॥

प्रकरणाद् बन्धो लभ्यते। 'न गतिविशेषात्' शरीरप्रवेशादिरूपादपि पुरुषस्य न बन्ध इत्यर्थः॥ ४८॥

---

१ अनुपमा [illegible] इति [illegible] इति [illegible]। [illegible] मौर्ति [illegible] पुन [illegible] म्।

अत्र हेतुमाह—

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥

निष्क्रियस्य विभोः पुरुषस्य गत्यसम्भवादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु श्रुतिस्मृत्योरिहलोकपरलोकगमनागमनश्रवणात् पुरुषस्य परिच्छिन्नत्वमेवास्तु, तथाच श्रुतिरपि—'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मे (श्वे उ ३।१३) त्यादिरित्याशङ्कामपाकरोति—

मूर्त्तत्वाद् घटादिवत् समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः ॥५०॥

यदि च घटादिवत् पुमान् मूर्त्तः परिच्छिन्नः स्वीक्रियते तदा सावयवत्वविनाशित्वादिना घटादिसमानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

गतिश्रुतिमुपपादयति—

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

या च गतिश्रुतिरपि पुरुषेऽस्ति सा विभुत्वश्रुतिस्मृतियुक्त्यनुरोधेनाकाशस्येवोपाधियोगादेव मन्तव्येत्यर्थः । तत्र च प्रमाणम्—

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

(ब्र. बि उ १३)

'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' (श्वे उ ५।८) इत्यादिश्रुतिः । 'नित्यः सर्वगतः स्थाणु' (भगवद्गीता-द्वि अ २४) रित्यादिका च स्मृतिः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वापत्त्या विनाशित्वम्, 'अणुत्वे च देहव्यापिज्ञानाद्यनुपपत्तिरित्यादिश्च युक्तिरिति । अत एव—

प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥

(महा भा शां प ३०।४५)

इत्यादिस्मृतिभिः प्रकृतेरेव विशिष्य क्रियारूपा गतिः स्मर्यत इति ॥ ५१ ॥

---

१ मध्यमने परमाणोरपि कार्यत्वमेव—'नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः' इत्यादिसूत्रेण पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वात् ।

न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

कर्मणाऽदृष्टेनापि साक्षान्न पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? पुरुषधर्मत्वाभावादित्यर्थः । पूर्वं विहितनिषिद्धव्यापाररूपेण कर्मणा बन्धो निराकृतः (सू. १।१६) । अत्र तु तज्जन्यादृष्टेनेत्यापेक्षिकविभागादपौनरुक्त्यम् ॥ ५२ ॥

नन्वन्यधर्मेणाप्यन्यस्य बन्धः स्यात्, तत्राह—

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥

बन्धतत्कारणयोर्भिन्नधर्मत्वेऽतिप्रसक्तिः, मुक्तस्यापि बन्धापत्तिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं बहुना स्वभावादिकर्मान्तैरन्येन वा केनापि पुरुषस्य बन्धोत्पत्तिर्न घटते, श्रुतिविरोधादिति साधारणं बाधकमाह—

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥

पुरुषबन्धस्यानौपाधिकत्वे 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' (श्वे. उ. ६।११) इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः । इतिशब्दो बन्धहेतुपरीक्षासमाप्तौ ॥ ५४ ॥

नन्वेवं 'न स्वभावतो बद्धस्य' इत्यादिना (सू. १।७) प्रघट्टकेन स्वप्रतिषेधेन प्रकृतिपुरुषसंयोग एव साक्षाद्बन्धहेतुरवधारितः (सू. १।१९) ।

तत्रेयमाशङ्का—

ननु प्रकृतिसंयोगोऽपि पुरुषे स्वाभाविकत्वादिविकल्पग्रस्तः कथं न भवति ? संयोगस्य स्वाभाविकत्वकालादिनिमित्तकत्वे हि मुक्तस्यापि बन्धापत्तिरित्यादिदोषा यथायोग्यं समाना एवेति ।

तामिमामाशङ्कां परिहरति—

तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

पूर्वोक्तसंयोगोऽपि पुरुषस्याविवेकाद्वक्ष्यमाणादविवेकादेव हि निमित्तात् संयोगो भवति । अतो नोक्तदोषाणां समानत्वमस्तीत्यर्थः । स चाविवेको मुक्तेषु नास्तीति, न तेषां पुनः संयोगो भवतीति ।

नन्वविवेकोऽत्र न प्रकृतिपुरुषाभेदसाक्षात्कारः, संयोगात् प्रागसत्त्वात्, किन्तु विवेकप्रागभावोऽविवेकज्ञानवासनात्मना वा । तदुभयमपि न पुरुषधर्मः, किन्तु बुद्धिधर्म एवेत्यन्यधर्मेणान्यत्र संयोगेऽतिप्रसङ्गदोषसाम्यमस्त्येवेति चेत् ?

नैवम्। विपर्यतासम्बन्धेनाविवेकस्य पुरुषधर्मत्वात्, तथा च प्रकृतिर्बुद्धिरूपा सती यस्मै स्वामिपुरुषाय तनुं विविच्य न दर्शितवती स्ववृत्तिदर्शनार्थं तदीयबुद्धिरूपेण तत्रैव पुरुषे संयुज्यत इति व्यवस्थयातिप्रसङ्गाभावात्।

तदुक्तं कारिकया—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः॥

(सां. का २१ इति।)

स्वामिने पुरुषाय प्रधानेन दर्शयितुं तयो कैवल्यार्थं चेत्यर्थः। अविवेकस्य वृत्तिरूपत्वं तु 'धाङ्मात्रं न तु तत्त्व चित्तस्थिते' (१।५८) रित्यागामिसूत्रे वक्ष्याम.। अविवेकनाशेऽपि जीवन्मुक्तस्य तु स्वभोगदर्शनाच्च। अत साक्षादेवाविवेको बन्धकारण प्राङ्नोक्त.।

ननु भोग्यभोक्तृभावनियामकत्वेन कल्पस्यानादिस्वस्वामिभावस्य कर्मादीनां वा संयोगहेतुत्वमस्तु, किमित्यविवेकोऽपि संयोगहेतुरिष्यत इति चेत्।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु॥

इति गीतायां (अ० १३ श्लो० २१) सङ्गाख्याभिमानस्य संयोगहेतुत्वस्मरणात्, वक्ष्यमाणादिवाक्ययुक्तिभ्यश्च, अन्यथा ज्ञानतो मोक्षस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धस्यानुपपत्तेश्च।

अथैवमपि स्वोपाधिकर्मादिकमपि संयोगकारणं भवति, तद्विहाय कथमविवेक एव केवलं तत्र कारणमुच्यत इति।

उच्यते। अविवेकापेक्षया कर्मादीनामिव परम्परयैव पुरुषसम्बन्ध। तथाऽविवेक एव पुरुषेण साक्षाच्छेत्तु शक्यते। कर्मादिकं त्वविवेकाख्यहेतूच्छेदद्वारैवेत्याशयेनाऽविवेक एव मुख्यत संयोगहेतुतयोक्त इति।

अयं चाऽविवेकोऽगृहीतासंसर्गकमुभयज्ञानमविद्यास्थलाभिषिक्त एव विवक्षित। 'बन्धो विपर्ययात्' (सू. ३।२४), विपर्ययभेदा पञ्च' (सू. ३।३७) त्यागामिसूत्रद्वयात् 'तस्य हेतुरविद्ये' (२।२४) ति योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्वाया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतावचनाचान्यथाप्यात्यनभ्युपगममात्र एव योगतोऽत्र विरोधौचित्यात्। न

पुनरविवेकोऽऽत्राभावमात्रं विवेकप्रागभावो वा, मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः, जीवन्मुक्तस्यापि भाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्बन्धप्रसङ्गाच्च, तथाऽऽगामिसूत्रस्य (१।५६) ध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेश्च, अभावस्य ध्वान्तवदावरकत्वाऽसम्भवात्, तथा वृद्धिह्रासाद्यप्यविवेकस्य श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति।

अस्मन्मते च वासनारूपस्यैवाविवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोवदावरकत्ववृद्धिह्रासादिकमञ्जसैवोपपद्यते। 'तस्य हेतुरविद्येति' पातञ्जलसूत्रे (२।२४) च भाष्यकारैरविद्याशब्देनाविद्यावीजं व्याख्यातम्।

ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन संयोगाजनकत्वादिति। अपि च 'पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते' (गी १३।२१) इत्यादिवाक्येभ्योऽभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थताख्यसंयोगहेतुतावगम्यते।

अत एव चाऽविद्या, नाभावोऽपि तु विद्याविरोधि ज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रयत्नेनावधृतम्। तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेमतयाऽविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम्।

अयं चाऽविवेकस्त्रिधा संयोगाख्यजन्महेतुः, साक्षाद्धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा रागादिदृष्टद्वारा च भवति। 'सति मूले तद्विपाकः' (द्वि १३) इति योगसूत्रात्। 'फलोऽस्मीति निबध्यते'-इति स्मृतेः, 'वीतरागजन्मादर्शना' (३।१।२५) दिति न्यायसूत्राच्च।

तदुक्तं मोक्षधर्मेऽपि—

> ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् नोपसर्पन्त्यतर्षुलम्।
> हीनश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति॥
> (शा. प २१३।२१)
>
> तस्मात् तर्षात्मकाद्रागाद् बीजाज्जायन्ति जन्तवः॥
> (शा २१३।१०) इति।

'रागस्त्वविवेककार्य' इति योगसूत्राभ्यामप्येतत् प्रत्येतव्यम्, समानतन्त्रन्यायात्। तच्च सूत्रद्वयं-'क्लेशमूलः कर्माशय', 'सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः' (यो सू २।१२-१३) इति। क्लेशाश्च विद्यादिपञ्चकमिति (यो सू ५।३)।

अविवेकस्य बन्धजनने द्वारत्रयं च पिङ्गीतस्यैश्वरगीतायामुक्तम्—

अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद् दुःख तथेतरत्।
रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः॥
कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः।
तद्दोषादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः॥

(कू पु २।२।२०) इति।

एतदेव न्याये सूत्रितम्। 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति (न्या सू १।१।२)। तदेवं संयोगाख्यजन्मद्वारा बन्धाख्यहेयस्य मूलकारणमविवेक इति हेयहेतुः प्रतिपादितः॥ ५५॥

इत परं क्रमप्राप्तं हानोपायव्यूहमतिविस्तरेणाशास्त्रसमाप्ति प्रतिपादयति। अन्तरान्तरा चोक्तव्यूहानपि विस्तारयिष्यति।

नियतकारणात्तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत्॥ ५६॥

शुक्तिरजतादिस्थले लोकसिद्धं यन्नियतकारणं विवेकसाक्षात्कारस्तस्मात् तस्याविवेकस्योच्छित्तिर्भवति, ध्वान्तवत्। यथा ध्वान्तमालोकादेव नियतकारणान्नश्यति नोपायान्तरेण, तथैवाऽविवेकोऽपि विवेकादेव नश्यति, न तु कर्मादिभ्यः साक्षादित्यर्थः। तदेतदुक्तं योगसूत्रेण–'विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय' (द्वि पा २६) इति। कर्मादीनि तु ज्ञानस्यैव साधनानि। 'योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्याते' (द्वि पा २८) रिति योगसूत्रेण सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञान एव योगाङ्गान्तर्गतसर्वकर्मणां साधनत्वावधारणादिति।

प्राचीनास्तु वेदान्तिनो मोक्षेऽपि कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वमाहुः।

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते॥

(ईशा मं १२)

इति श्रुतौ, 'सहकारित्वेन चे'ति (अ. ३ पा ४ सू ३३) वेदान्तसूत्रे चाङ्गाङ्गिभावेन ज्ञानकर्मणोः सहकारित्वावधारणात्।

ज्ञानिनाऽज्ञानिना वापि यावद्देहस्य धारणम्।
तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्तव्यं कर्म मुक्तये॥

इत्यादिस्मृतेश्च। 'उपमर्दं चे'ति (ब्र. ३पा ४सू-१६) वेदान्त सूत्रेण तु कर्मत्यागो योगारूढस्य न्यायप्राप्तोऽनूद्यत एव, ज्ञानस्य मुख्यतो मोक्षहेतुत्वं व्यवस्थापयितुम्। यदि हि विक्षेपकत्वात् कर्म, ज्ञानाभ्यासस्य विरोधि भवेत् तदा 'गुणलोपे न गुणिन' इति न्यायेन प्रधानरक्षार्थमङ्गभूत कर्मैव त्याज्यं जडभरतादिवदित्याशया दिति। तेषां मते ऽपि विवेकद्वारता विनाऽविवेकनाशकत्वं कर्मणो नैव सिध्यतीति न तद्विरोध ।

अत्र सूत्रे स्वान्तस्यालोकनाशत्ववचनात् तमोऽपि द्रव्यमेव, न स्वालोकाऽभाव । असति बाधके नीलं तम इत्यादिप्रत्ययाना भ्रम त्वानौचित्यात्। नच क्लृप्तेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवमेव बा धकमिति वाच्यम्। एवञ्च सति विज्ञानमात्रेणैव स्वप्नवत् सर्वव्य वहारोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवेण बाह्यार्थप्रतीतेरपि बाधापत्तेः। तस्मादत्र प्रामाणिकत्वाद् गौरवं न दोषायेति।

ननु विवेकज्ञानं विनाप्यविवेकाद्यज्ञानस्यनीता स्व स्वानुतीयक्ष णेऽदृष्ट विनाशाज्ज्ञानस्य तन्नाशकत्वं किमर्थमिष्यत इति चेत् ? अविवेकशब्देन तद्वासनाया एव पूर्वसूत्रे (१।५५) व्याख्यातत्वात्। अनागतावस्थस्याविवेकस्यास्मन्मते नाशासम्भवाच्चेति ॥ ५६ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषाविवेक एव चेत्थं संयोगद्वारा बन्धहेतुस्तयोर्वि वेक एव च मोक्षहेतुस्तर्हि देहाद्यभिमानसत्त्वेऽपि मोक्ष स्यात्। तच्च श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धमिति तत्राह—

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम् ॥ ५७ ॥

पुरुषे प्रधानाविवेकात् कारणाद्योऽन्याविवेको बुद्ध्याद्यविवेको जायते कार्याविवेकस्य कार्यतयानादिकारणाविवेकमूलकत्वात्, तस्य प्रधानाविवेकहाने अवश्यम्भावं हानमित्यर्थः। यथा शरीराद्दात्मनि विविक्ते शरीरकार्येषु रूपादिष्वविवेको न सम्भवति, तथा कूटस्थ त्वादिधर्मैः प्रधानात् पुरुषे विविक्ते तत्कार्येषु परिणामादिधर्मकेषु बुद्ध्यादिष्वभिमानो नोत्पत्तुमुत्सहते तुल्यन्यायात्, कारणनाशात्ति भाव । तदेतत्स्मर्यते—

> चित्राधारपटत्यागे त्यक्तं तस्य हि चित्रकम्।
> प्रकृतेस्तरमे चेत्थं ध्यायिनां के स्मरादयः ॥ इति ।

विरमो विरामस्त्यागः। आदिशब्देन द्रव्यरूपा अपि विकारा ग्राह्या इति। यच्च बुद्धिपुरुषविवेकादेव मोक्ष इत्यपि क्वचिदुच्यते, तत्र स्थूलसूक्ष्मबुद्धिग्रहणात् प्रकृतेरपि ग्रहणम्। अन्यथा बुद्धिविवेकेऽपि प्रकृत्यभिमानसम्भवादिति।

ननु बुद्ध्याद्यभिमानातिरिक्ते प्रकृत्यऽभिमाने किं प्रमाणमहमत्र इत्याद्यखिलाभिमानानां बुद्ध्यादिविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न।

मृत्वा मृत्वा पुनः सृष्टौ स्वर्गी स्या मा च नारकी ॥

इत्याद्यभिमानाना प्रधानविषयत्वं विनानुपपत्ते., अतीतानां बुद्ध्याद्यखिलकार्याणां पुन सृष्ट्यभावात्। प्रधानस्य विदमेव प्रलयानन्तरं जन्म यद्बुद्ध्यादिरूपेकरूपरिणामत्यागेनापरबुद्ध्यादिरूपतया परिणमनमिति।

न चात्मनि जन्मादिज्ञानमभिमान एव न भवति, पुरुषस्यापि लिङ्गशरीरसंयोगवियोगरूपयोर्जन्ममरणयो. पारमार्थिकत्वादिति वाच्यम्।

'न जायते म्रियते वा कदाचिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूय.'। (भगवद्गीता २ २०) इत्यादिवाक्यैर्जन्मादिप्रतिषेधेनोत्पत्तिविनाशाभिमानरूपस्यात्मनि जन्मादिज्ञानस्य सिद्धेरप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात्।

किञ्च बुद्ध्यादिषु पुरुषाणामभिमानोऽनादिर्वक्तु न शक्यते, बुद्ध्यादीनां कार्यत्वात्। अत. कार्येष्वभिमानव्यवस्थार्थं नियामकाकाङ्क्षायां कारणाभिमान एव नियामकतया सिद्ध्यति, लोके दृष्टत्वात्, कल्पनायाश्च दृष्टानुसारित्वात्। यथा लोके दृष्टः क्षेत्राभिमानात् क्षेत्रजन्यधान्यादिष्वभिमान, सुवर्णाभिमानाच्च तज्जन्यकटकादिष्वभिमान., तयोर्निवृत्त्या च तयोर्निवृत्तिरिति प्रधानाभिमानतद्वासनयोश्च बीजाङ्कुरवदनादित्वाच्च तदभिमाने नियामकान्तरापेक्षेति ॥ ५७ ॥

एवं प्रतिपादिते चतुर्व्यूहे पुनरियमाशङ्का। ननु पुरुषे चेद् बन्धमोक्षौ विवेकाऽविवेकौ स्वीकृतौ, तर्हि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्येति (१।१९) स्वोक्तिविरोध.। तथा च,—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥
(मां का २।३२)

इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति । तत्र परिहरति—

वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥

बन्धादीनां सर्वेषां चित्त एवावस्थानात् तत् पुरुषे वाङ्मात्रं स्फटिकलौहित्यवत् प्रतिबिम्बमात्रत्वात् न तु तत्त्वं तस्य भावः । अनारोपितं जपालौहित्यवदित्यर्थः । अतो नोक्तविरोध इति भावः । 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव' (बृह० ४।३।७) इत्यादिश्रुतयस्त्वत्र प्रमाणम् । पुरुषः समानो लोकयोरेकरूपः । इवशब्दाभ्यां नानारूपत्वस्यौपाधिकत्वमुक्तम् । यथा चोक्तम्—

> बन्धमोक्षौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया ।
> स्वप्ने यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी ॥इति॥

मायया मायाख्यप्रकृत्योपाधिनेत्यर्थः ।

नन्वेवं तुच्छस्य बन्धस्य हानं कथं पुरुषार्थः ? बाह्यधर्माभ्यां विवेकाविवेकाभ्यामन्यस्य बन्धमोक्षव्यवहारे कर्मादिभिरिव नाव्यवस्थेति चेदुक्तप्रायमपि पुनः प्रपञ्च्यते ।

यद्यपि दुःखयोगरूपो बन्धो वृत्तिरूपौ च विवेकाविवेकौ चित्तस्यैव, तथापि पुरुषे दुःखप्रतिबिम्ब एव भोग इत्यवस्तुत्वेऽपि तद्धानं पुरुषार्थः, दुःखं मा भुञ्जीयेति प्रार्थनात् । एवं यस्मै पुरुषाय प्रकृतिरविवेकेनात्मानं दर्शितवती तदात्मनायदात्म् तमेव संयोगद्वारा बध्नाति नान्यम् । तथा यस्मै विवेकेनात्मानं दर्शितवती तमेव स्ववियोगद्वारा मोचयति, वासनोच्छेदादिति व्यवस्थापि घटत इति । कर्मादिभिर्बन्धाभ्युपगमे त्वेयं व्यवस्था न घटते । कर्मादीनां साक्षिभास्यत्वमात्रेण साक्षात् पुरुषेऽप्रतिबिम्बनादिति ॥ ५८ ॥

ननु बन्धादिकं चेत् पुरुषे वाङ्मात्रं तर्हि श्रवणेन युक्त्या वा तस्य बाधो भवतु, किमर्थं श्रुतिस्मृत्योः साक्षात्कारपर्यन्तं विवेकज्ञानमुपदिश्यते मोक्षहेतुतयेति, तत्राह—

युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते ॥ ५९ ॥

युक्तिर्मननम् । अपिशब्दः श्रवणसमुच्चयार्थः । वाङ्मात्रमपि पुरुषस्य बन्धादिकं श्रवणमननमात्रेण न बाध्यते साक्षात्कारं विना । यथा दिङ्मूढस्य जनस्य वाङ्मात्रमपि दिग्वैपरीत्यं श्रवणयुक्तिभ्यां न बाध्यते साक्षात्कारं विनेत्यर्थः । प्रकृते चेदमेव बाध्यम् यत् पुरुषे

यन्धादिबुद्धिनिवृत्तिर्न त्वधावसाक्षात्कार, श्रवणादिना तदुत्पत्तिसम्भावनाया अप्यभावादिति।

अथवेत्थं व्याख्येयम्। ननु नियतकारणात् तदुच्छित्तिरित्यनेन (१।५६) विवेकज्ञानमविवेकोच्छेदकमुक्तम्, तज्ज्ञानं किं श्रवणादिसाधारणमुतास्ति कश्चिद्विशेष इत्याकाङ्क्षायामाह युक्तितोऽपीत्यादिसूत्रम्। अविवेको युक्तित श्रवणतश्च न बाध्यते नोच्छिद्यते, विवेकापरोक्षं विना दिङ्मोहवदित्यर्थः। साक्षात्कारभ्रमे साक्षात्कारविशेषदर्शनस्यैव विरोधित्वादिति॥ ५९॥

यदेव विवेकसाक्षात्काराम्मोक्ष प्रतिपाद्य इत परं विवेक प्रतिपादनीय। तत्रादौ प्रकृतिपुरुषादीना विवेकेन सिद्धौ प्रमाणान्युपन्यस्यन्ते—

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव वह्नेः॥६०॥

अचाक्षुषाणामप्रत्यक्षाणाम्। केचित् तावत् पदार्था स्थूलभूततत्कार्यदेहादय प्रत्यक्षसिद्धा एव। प्रत्यक्षेणासिद्धानां प्रकृतिपुरुषादीनामनुमानेन प्रमाणेन बोध पुरुषनिष्ठफलसिद्धिर्भवति। यथा धूमादिभिर्जनितेनानुमानेन वह्ने सिद्धिरित्यर्थ। अनुमानाऽसिद्धमप्यागमात् सिद्ध्यतीत्यपि बोध्यम्। अस्य शास्त्रस्यानुमानप्राधान्यात् तु केवलानुमानस्य मुख्यतयैवोपन्यासो न त्वागमस्यानपेक्षेति। तथा च कारिका—

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात्।
तस्मादपि चाऽसिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्॥

इति (ईश्वरकृष्णोक्ता का ६)॥ अनेन च सूत्रेणेदं मननशास्त्रमित्यवगम्यते॥ ६०॥

उक्तप्रमाणै साध्यस्य विवेकस्य प्रतियोग्यनुयोगिपदार्थानां सङ्ख्यासहितं वक्ष्यमाणाऽनुमानोपयोगिकार्यकारणभावमपि प्रदर्शयति—

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः॥ ६१॥

सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिका गुणा संयोगविभागवत्त्वात्। लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च[1]। तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च

१ सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।
गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥ (सा का. १३)

गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादि-रज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते। तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्थाऽन्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत्। अकार्यावस्थेति निष्कर्षः। अकार्याऽवस्थोपलक्षितं गुणसामान्य प्रकृतिरित्यर्थः। यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात्।

सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा।
एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्॥

इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च। सत्त्वादीना-मनुगमाय सामान्येति। पुरुषव्यावर्तनाय गुणेति। महदादिव्यावर्त-नाय चोपलक्षितान्तमिति। महदादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति। तत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्। तस्या विशेषस्तु पश्चाद्वक्ष्यते।

प्रकृतेः कार्यं महान् महत्तत्त्वम्। महदादीनां स्वरूपं विशेषश्च वक्ष्यते। महतश्च कार्यमहङ्कारः अहङ्कारस्य कार्यद्वयं, तन्मात्राण्यु-भयमिन्द्रियं च। तत्रोभयमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तरभेदेनैकादशविधम्। तन्मात्राणां कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि। स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपगतम्। पुरुषस्तु कार्यकारणविलक्षण इति। इत्येवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्यूहः। एतदतिरिक्तः पदार्थो नास्ती-त्यर्थः। अथवा सत्त्वादीनां प्रत्येकव्यक्त्यानन्त्य गणशब्दो युक्तः।

अयं च पञ्चविंशतिको गणो द्रव्यरूप एव। धर्मधर्म्यभेदात्तु गुणकर्मसामान्यादीनामत्रैवान्तर्भावः। एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरुषस्य विवेकव्यक्तया तदसङ्गत्वमूलनापत्तेः। एतेन न्यायाद्युक्ता-नामनियतपदार्थाभ्युपगम इति मूढप्रलाप उपेक्षणीयः। दिक्कालौ[1] चाकाशमेव 'दिक्कालावाकाशादिभ्यः' (२।१२) इत्यागामिसूत्रात्।

एत एव पदार्थाः परस्परप्रवेशाप्रवेशाभ्यां क्वचित् तन्त्रे एकमेव, क्वचित्तु[2] षट्, क्वचिच्च[3] षोडश, क्वचिच्च सङ्ख्यान्तरैरप्युपदिश्यन्ते। विशेषस्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्र इति मन्तव्यम्। तथा चोक्तं भागवते —

एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च।
पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः॥
(भा ११।२२।८)।

---

१ अत एव 'दिश श्रोत्रमिति' श्रुतेन विरोधः।
२ वैशेषिकमते। ३ न्यायमते।

इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानाम् ऋषिभिः कृतम् ।
सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषा किमशोभनम् ॥
(भा. ११।२२।२५) इति ॥

एते च पदार्थाः श्रुतिष्वपि गणिताः । यथा गर्भोपनिषदि-'अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः' (३) इति । प्रश्नोपनिषदि च-'पृथिवी च पृथिवीमात्रा चे' (४।८) त्यादिना । एवं मैत्रेयोपनिषदादिष्वपि । अष्टौ च प्रकृतयः कारिकया व्याख्याताः—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥
(सां का ३) इति ॥

एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमिति श्रुतिस्मृतिप्रवादस्तु सर्वतत्त्वानां पुरुषे विलापनेन शक्तिशक्तिमदभेदेनेत्यविरोधः । लयस्तु सूक्ष्मीभावेनावस्थानं न तु नाश इति । तदुक्तम्—

आसीज्ज्ञानमयोऽप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ॥

अविकल्पितमविभक्तम् । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये (१।१।४-५) ऽद्वैतप्रसङ्गतो विस्तरेणोपपादितम् ।

विशेषस्त्वयं यत्, सेश्वरवादेऽन्यतत्त्वानां तत्रैवाऽविभागाद् ईश्वरचैतन्यमेवैकं तत्त्वम् । निरीश्वरवादे तु त्रिवेणिवदन्योन्याऽविभक्ततयैकस्मिन् कूटस्थे तेजोमण्डलवदादित्यमण्डले प्रकृत्याख्यसूक्ष्मावस्थाया महदादेरविभागादात्मैवैकं तत्त्वमिति । तथाच वक्ष्यति-'नाऽद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादि'ति (१।१५४) ॥ ६१ ॥

एतेषु पदार्थेष्वचाक्षुषाणामनुमानेन बोधं प्रतिपादयति सूत्रजातेन—

स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

बोध इत्यनुवर्तते (१।६० सूत्रत.) । स्थूलं तावच्चाक्षुषमेव । तच्च तन्मात्रकार्यतयोक्तम् । ततः स्थूलभूतात् कार्यात् तत्कारणतया तन्मात्रानुमानेन स्थूलविवेकतो बोध इत्यर्थः । आकाशासाधारण्याय स्थूलत्वमत्र बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणकत्वं, शान्तादिविशेषवत्त्वं वा । तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रयं न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाः,—

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः ॥

(वि पु १।२।४३)

इति विष्णुपुराणादिभ्य । अस्यायमर्थ । तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद् द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता । ते च पदार्था. शान्तघोरमूढाख्यै स्थूलगतशब्दादिविशेषै शून्या, एकरूपत्वात् । तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूताना शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशय । अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति । शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मक, मूढं मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलं सुखात्मकान्येव, सुखाधिक्यादिति ।

अत्रेदमनुमानम् अपकर्षकाष्ठापन्नानि स्थूलभूतानि स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकानि स्थूलत्वाद्, घटपटादिवदिति । अत्रानयैवापरया सूक्ष्ममादायैव साध्यं पर्यवस्यति । अनुकूलतर्कश्चात्र कारणगुणक्रमेण कार्यगुणोत्पत्तेर्बाधकव्यतिरेकेणाऽपरिहार्यत्वम् , श्रुतिस्मृतयश्चेति । प्रकृते. शब्दस्पर्शादिमत्त्वे तु बाधकमस्ति—

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् ।
त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

(वि. पु १।२।२० २१)

इति विष्णुपुराणादिवाक्यजातम् । बुद्ध्यहङ्कारयोश्च शब्दस्पर्शादिमत्त्वे भूतकारणत्वश्रुतिस्मृतय एव बाधिका सन्ति । बाह्येन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वस्यैव भूतलक्षणत्वेन तयोरपि भूतत्वापत्त्या स्वस्य स्वकारणत्वानुपपत्तेरिति ।

नन्वेवं कारणद्रव्येषु रूपाद्यभावे तन्मात्ररूपादे. किं कारणमिति चेत् , स्वकारणद्रव्याणा न्यूनाधिकभावेनान्योऽन्यं संयोगविशेष एव । हरिद्रादीना संयोगस्य तदुभयारब्धद्रव्ये रक्तरूपादिहेतुत्वदर्शनात् । दृष्टानुसारेण चाश्रयहेतुसंयोगानामेव रूपादिहेतुत्वसम्भवे तार्किकाणां परमाणुषु रूपकल्पनं तु हेयम् । सजातीयकारणगुणस्यैव कार्यगुणारम्भकतेति तु तेषामपि न नियम । त्र्यसरेणुमहत्त्वारम्भकपरमाणुतया द्वैरेव तदपि हेतुत्वाभ्युपगमादिति दिक् ।

इन्द्रियानुमानं चास्माकमनुमानप्रदर्शनवचनादिभि अन्यशास्त्रीययुक्तिभिरेवेति तदत्र नोक्तम् । तत्त्वान्तरेण तत्त्वान्तरानुमानानामेव प्रकृतत्वादिति न न्यूनता । तन्मात्राणां चोत्पत्तौ योगभाष्योक्तप्रक्रियैव

ग्राह्या। यथा अहङ्काराच्छब्दतन्मात्रम्। ततश्चाऽहङ्कारसहकृताच्छब्दतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणकं स्पर्शतन्मात्रम्। एवं क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या तन्मात्राण्युत्पद्यन्त इति। या तु—

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह।
बलवानभवद्वायुस्ततः स्पर्शो गुणो मतः॥
(वि पु १।२।३८)

इत्यादिना विष्णुपुराणे स्पर्शादितन्मात्रसृष्टिराकाशादिस्थूलभूतेभ्य एवोक्ता। सा भूतरूपेण परिणमनरूपैव मन्तव्या। आकाशादीनि जलान्तानि हि स्थूलभूतानि स्वस्वोत्तरभूतरूपेण स्वानुगततन्मात्रास्वोपष्टम्भत परिणमयन्तीति॥ ६२॥

बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य॥ ६३॥

बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाख्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्तत्कारणतयाऽहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थः। अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं, न त्वभिमानमात्रम् द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात्, सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गाद्वासनाश्रयत्वेनैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेश्चेति। अत्रेत्थमनुमानम्—तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम् यथा पुरुषादिरिति।

नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेद्, अहं गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः। अनेन चानुमानेन मन आयतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात्। अत्र चायमनुकूलस्तर्कः। 'बहुस्यां प्रजायेय' (छा. उ ६।२।३) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद् भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्वकत्वाद् बुद्धिवृत्तिपूर्वकसृष्टौ कारणतयाभिमानसिद्धः। तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वलाघवात् कल्प्यत इति।

नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तन्निर्मितघटनाशः स्यात्, न चैतद्युक्तम्, पुरुषान्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति। मैवम्। मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुच्छेदात्, न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्यैवोच्छेदः। 'कृतार्थं प्रति

नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् (द्वि पा २२) दितियोगसूत्रे मुक्तपुरुषं प्रकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथवा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु, न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः । समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु साङ्ख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते, न तु तदन्यव्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका । यथा महापृथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति ॥ ६३ ॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहङ्कारेण कार्येण तत्कारणतया मुख्यस्यान्तःकरणस्य महदाख्यबुद्धेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अत्राप्ययं प्रयोगः—अहङ्कारद्रव्यं निश्चयवृत्तिमद्द्रव्योपादानकम् निश्चयकार्यद्रव्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम् यथा पुरुषादिरिति ।

अत्राप्ययं तर्कः । सर्वोऽपि लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते अयमहं ममेदं कर्तव्यमित्याद्यादिरूपेणेति तावत् सिद्धमेव । तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां वृत्त्योः कार्यकारणभावेन तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते । कारणस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यौत्सर्गिकत्वादिति । श्रुतावपि 'स ईक्षाञ्चक्रे' (प्र ६।३) तदैक्षत (छा उ ६।२।३) इत्यादौ सर्गाद्युत्पन्नबुद्धिरेव तदनन्तराभिलक्ष्यहिरण्यगर्भते इति ।

यद्यप्येकमेवान्तःकरणं वृत्तिभेदेन त्रिविधं लाघवात् ।

> गुणक्षोभे जायमाने महान् प्रादुर्बभूव ह ।
> मनो महांश्च विज्ञेय एकं तद्वृत्तिभेदतः ॥

इति लैङ्गात् । 'पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते' (२।४।१२) इति वेदान्तसूत्रेण प्राणस्यान्तःकरणस्य मनसोऽपि वृत्तिमात्रभेदेन पञ्चत्वसिद्धेश्च । अन्यथा निश्चयादिवृत्तिभिरिव भ्रमसंशयनिद्राक्रोधादिवृत्तिभिरपि स्वतन्त्रमहदाद्यानन्त्यान्तःकरणापत्तेः । बुद्ध्यादिव्यवस्थया मनआदिप्रयोगस्य पानञ्जलादिसर्वशास्त्रेष्वप्युपपत्तेश्च । तथापि पदार्थव्यवस्थायामन्तर्भेदमाश्रित्यान्तःकरणत्रये क्रमः कार्यकारणभावश्चोक्तः, योगोपयोगिश्रुतिस्मृतिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम्, तदुक्तं वसिष्ठे-

अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।
एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ! ॥
एतस्मात् प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकृतिः ।
निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते ॥
अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपीनता ।
सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्त चेतोमनोऽभिधा ॥ इति ॥

अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाङ्कुरन्यायेन एकस्यैवान्तःकरणद्रव्यस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्याख्यावस्थाभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति । साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावन्तर्भावः ॥ ६४ ॥

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

ततो महत्तत्त्वात् कार्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धम्, श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च । तस्य च प्रकृतिकार्यत्वेऽयं प्रयोगः—सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात्, कान्तादिवदिति । कारणगुणानुसारेणैव कार्यगुणौचित्यं चात्रानुकूलस्तर्कः, श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् ।

ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति, अहं सुखीत्याद्येवानुभवात्, तत्कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेन्न । सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्यतया स्रक्सुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः, श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च ।

किञ्च यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वं कल्प्यते । तस्य निमित्तत्व परिकल्प्यान्यस्योपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवात् । अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः । तत्सुखग्रहणायात्मनये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलमुखत्वान्न दोषावहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयाऽव्ययव्यसिद्धिप्रसङ्गात् तत्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकं च मार्कण्डेये प्रोक्तम्—

तत् सन्तु चेतस्यथवापि देहे ।
सुखानि दुःखानि च किं ममात्र ॥ इति ॥

(मार्क० २७।३८)

अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु, अहं धनीत्यादिप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावाख्यसम्बन्धविषयकः । तेषां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्वभ्रमनिरासार्थं तु सुखिदुःखिमूढेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रेष्विति । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मनाऽव्यवहारः एकार्थसमवायात् । अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखमुक्तप्रमाणेभ्यः, विषयगतसुखादेश्च बुद्धिमात्रमाहृत्य फलत्वात् । यत्तु विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादौ व्यज्यते, तदेव बुद्धिधर्म आत्मसुखमुच्यते इति ।

यद्यपि वैशेषिकाद्या अपि तार्किकाः प्रपञ्चेऽन्यथापि कार्यकारणव्यवस्थामनुमिमते, तथापि बहुलश्रुतिस्मृत्युपोद्बलनेनास्माभिरनुमितैव व्यवस्था मुमुक्षुभिरुपादेया । मूलशैथिल्यदोषेण परानुमानानां दुर्बलत्वात् । अत एव 'तर्काप्रतिष्ठाना' दिति (अ २ पा १ सू० ११) वेदान्तसूत्रेणाप्रतिष्ठादोषतः केवलतर्कोऽपास्तः । तथा मनुनापि—

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

(मनु १२।१०६)

इति वेदाविरुद्धतर्कस्यैवार्थनिश्चायकत्वमुक्तम् । तस्मात् 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः' इत्यादिवाक्येभ्यः श्रवणसमानार्थकमेव मननं बलवत् । अन्याकारं मननं तु परेषां दुर्बलम् । एवं पुरुषेऽपि सुखदुःखादिमत्त्वेन तेषामनुमानं बहुलश्रुत्यादिविरोधाद् दुर्बलमिति दिक् । प्रकृतिगतविशेषं च वक्ष्यामः ॥ ६५ ॥

नन्वखिलजडेभ्यः पुरुषविवेक एव मुक्तौ हेतुरुक्तः किमर्थं जडानामन्योऽन्यविवेकोऽत्र दर्शित इति चेत्, प्रकृत्यादिक्रमेणोपासनया सत्त्वशुद्ध्यर्थं विवेकस्याप्यपेक्षितत्वादिति । कार्यकारणबुद्ध्या प्रकृतिपर्यन्तस्यानुमानेन विवेकेन सिद्धिमुक्त्वा यथोक्तकार्यकारणभावान्यस्य पुरुषस्य प्रकारान्तरेणाऽनुमानान्तरेण सिद्धिमाह—

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

संहननमारम्भकसंयोगः । स चावयवावयविभेदात् प्रकृतिकार्यं

साधारण.। तथा च संहतानां प्रकृतितत्कार्याणां परार्थत्वानुमानेन पुरुषस्य बोध इत्यर्थं। तद्यथा विवादास्पदं प्रकृतिमहदादिक परार्थम्-स्वेतरस्य भोगाऽपवर्गफलकम् सहतत्वात्, शय्यासनादिव-दित्यनुमानेन प्रकृते· परोऽसंहत एव पुरुष सिद्ध्यति। तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्ते।

पातञ्जले च—'परार्थं संहत्य कारित्वा' (कै पा २४) दिति सूत्र-कारेणानुमानं कृतम्। तत्तु यथाश्रुतमेवान्त्याऽवयवसाधारणम्, इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वस्यैव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात्। पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूपायां स्वार्थक्रियाया नान्यदपेक्षते, नित्य-प्रकाशरूपत्वात्, पुरुषस्यार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिवृत्त्यपेक्षणात्। सम्बन्धस्तु नासाधारण्यर्थक्रियेति। अत्र च 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रिय भवती'त्यादिश्रुति (बृह उ २।४।५) स्मृतयोऽनुकूलतर्का·।

अन्यच्च सुखादिमत् प्रधानादिकं यदि स्वस्य सुखादिभोगार्थं स्यात्तदा तस्य साक्षात् स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरोध·। न हि धर्मिभानं विना सुखस्य भानं सम्भवति, अह सुखीत्येव सुखानुभवादिति। अपि च संहन्यमानानां बहूना गुणानां तत्कार्याणा चानेकचिकाराणा-मनेकचैतन्यगुणकल्पनायां गौरवेण लाघवादेक एव चित्प्रकाशरूप· पुरुषः सर्वसहतेभ्य पर कल्पयितुं युज्यत इति।

अनेन सूत्रेण निमित्तकारणतया पुरुषानुमानमुक्तम्, पुरुषार्थ-स्याऽखिलवस्तुसंहननिमित्तत्ववचनात्। अत एव सर्गाद्युत्पन्नपुरुषं प्रकृत्य विष्णुपुराणादौ स्मर्यते—

निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि।
प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः॥
(वि पु १।४।५१)

गुणसाम्यात्ततस्तस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने।
गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम॥
(वि पु १।२।३३)

इत्यादिक्षेत्रज्ञाऽधिष्ठानं चासमातपुरुषार्थस्य संयोगमाद्यं गुण-व्यञ्जनं महत्तत्त्वं कारणतया त्रिगुणात्मप्रधानव्यञ्जकत्वादिति। तदेवम-चाक्षुषाणामनुमानेन सिद्धिरुक्ता (सू १।६०)॥ ६६॥

इदानीं सर्वकारणत्वोपपत्तये प्रकृतिनित्यत्वमुपपाद्यते पुरुषकौटस्थ्यसिद्ध्यर्थम्—

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

त्रयोविंशतितत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं मूलशून्यम्। अनवस्था यत्या तत्र मूलान्तरासम्भवादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु—

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ।।

(म भा शां प ३२४।३१)

इत्यादिना प्रधानस्यापि पुरुषादुत्पत्तिश्रवणात् पुरुष एव प्रकृतेर्मूलं भवतु, पुरुषस्य नित्यतया च नानवस्था, अविद्याद्वारकतया च न पुरुषकौटस्थ्यहानि, तथाच स्मर्यते—

तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि । इति ॥

इत्याशङ्क्याह—

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिदित्ये द्वारे परम्परायाः पर्यवसानं भविष्यति, पुरुषस्यापरिणामित्वात्। अतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृति। प्रकृतिरिह मूलकारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

नन्वेवं पञ्चविंशतितत्त्वानीति नोपपद्यते, महदादिवत्कारणाऽपेक्षयापि जडतत्त्वान्तरापत्तेरित्याशयेन मूलसमाधानमाह—

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६९ ॥

वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे त्रयोर्वादिप्रतिवादिनोरावयोः समानः पक्ष । एतदुक्तं भवति—यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते, एवमविद्याया अपि।

अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ।

(वि. पु १।५।५)

इत्यादिवाक्यैः। अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या। तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता,—

संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजानयोः ।

इति कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोर्गौणोत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायाश्च क्वापि गौणोत्पत्त्यश्रवणात् तस्या अनादिता । वाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव वासनायनादिवाक्यवद् व्याख्येयानीति ।

अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे सूत्रित(१।८)मतो न तत्राधिक्यम् । अथवा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः ।

> यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् ।
> कारणं सकलस्याऽस्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥

इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथाच पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिः । नित्यत्वश्रवणादित्यपि समानमिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः । प्रकृतिधर्मश्चाऽविद्या जगन्निमित्तकारणम् । तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत्तु,—

> अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।
> सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥
> (म भा शां. प ३०७।२)

इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनम् । तत्तु तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणाऽपेक्षया भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तम् । स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कर्तृत्वादिवत् श्रुतिस्मृत्योरुपासार्थमेवानूद्यते । अन्यथा 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमि' (बृ उ. ३।८।८) त्यादिश्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम् ।

मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति' (श्वे उ २।१०) श्रुतौ, 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् , तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' (श्वे उ ४।९) इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात् ,

> सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् ।
> एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता ॥
> लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्तादृग्बहुप्रजाः ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च न तु ज्ञाननाश्या अविद्या मायाशब्दार्थो, नित्यत्वानुपपत्तेः। किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो, गुणत्वे च तदाऽऽधारतया प्रकृतिसिद्धिः, पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः। अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवाऽस्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न। तादृशपदार्थाप्रतीतेरयुक्तत्वादिति (१।२४) ॥ ६९ ॥

नन्वेवञ्चेत् प्रकृतिपुरुषाद्यनुमानप्रकारोऽस्ति तर्हि सर्वेषामेव कथं विवेकमननं न जायते, तत्राह—

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥

श्रवणादिव मननेऽप्यधिकारिणस्त्रिविधा मन्दमध्यमोत्तमा इष्यन्ते न सर्वेषामेव मनननियमः। कुतर्कादिभिर्मन्दमध्यमयोर्बाधसत्प्रतिपक्षतासम्भवादित्यर्थः। मन्दैर्हि बौद्धाद्युक्तकुतर्कजातेनोक्ताऽनुमानानि बाध्यन्ते। मध्यमैश्च युक्तायुक्तैरेव विरुद्धानुमानलिङ्गैः सत्प्रतिपक्षितानि क्रियन्ते। अत उत्तमाधिकारिणामेवैतादृशमननं भवतीति भावः।

प्रकृतेः स्वरूपं गुणसाम्यं प्रागेवोक्तम्। सूक्ष्मभूतादिकं च प्रसिद्धमेवास्तीति ॥ ७० ॥

अवशिष्टयोर्महदहङ्कारयोः स्वरूपमाह सूत्राभ्याम्—

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः ॥ ७१ ॥

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनो मननवृत्तिकम्। मननमत्र निश्चयः। तद्वृत्तिका बुद्धिरित्यर्थः।

यदेतद्विस्तृतं बीजं प्रधानपुरुषात्मकम्।
महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं बुद्धितत्त्वं तदुच्यते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो बुद्धेराद्यकार्यत्वावगमात् ॥ ७१ ॥

चरमोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥

तस्यानन्तरो यः सोऽहङ्कारोऽहङ्कारोऽभिमानवृत्तिक इत्यर्थः ॥७२॥
यतोऽभिमानवृत्तिकोऽहङ्कारोऽतस्तत्कार्यत्वमुत्तरेषामुपपन्नमित्याह—

तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

सुगमम्, एवं त्रिसूत्री व्याख्याता पौनरुक्त्याशङ्काऽपास्ता ॥ ७३ ॥

नन्वेवं प्रकृतिः सर्गकारणमिति श्रुतिस्मृतिविरोध- इत्याशङ्कायामाह—

आद्यहेतुता तद्द्वारा पारम्पर्येऽप्यणुवत् ॥ ७४ ॥

पारम्पर्येऽपि साक्षाद्धेतुत्वेऽप्याद्याया प्रकृतेर्हेतुताद्द्वारादिपु महदादिद्वारास्ति। यथा वैशेषिकमतेऽणूना घटादिहेतुता द्व्यणुकादिद्वारैवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरेव नित्यत्वात् प्रकृतेरेव कारणत्वे किं नियामकं? तत्राह—

95723

पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः ॥ ७५ ॥

द्वयोरेव पुम्प्रकृत्योरखिलकार्यपूर्वभावित्वेऽप्येकतरस्य पुरुषस्यापरिणामित्वेन कारणताहान्याऽन्यतरस्या कारणत्वौचित्यमित्यर्थः। पुरुषस्यापरिणामित्वे चेदं बीजम्। पुरुषस्य संहत्यकारित्वे परार्थत्वापत्त्याऽनवस्था। असंहत्यकारित्वे सर्वदा महदादिकार्यप्रसङ्गः। प्रकृतिद्वारा परिणामकल्पने च लाघवात् तस्या एव परिणामोऽस्तु। पुरुषे तु स्वामित्वेन स्रष्टृत्वोपचारः। यथा योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्येते, तत्फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्वामित्वादिति।

किञ्च धर्मिग्राहकमानेन कारणतयैव प्रकृतेः सिद्धौ नान्यकारणाकाङ्क्षास्ति। यथा धर्मिग्राहकप्रमाणेन द्रष्टृतया पुरुषसिद्धौ नान्यद्रष्ट्राकाङ्क्षेति।

अपि च पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचिच्चक्षुर्मनआदिवद् यन्त्यत्वमपि स्यात्। तथा च विद्यमानमपि सुखदुःखादिकं न ज्ञायेत। ततश्चाहं सुखी न वेत्यादिसंशयापत्तिः। अतः सदा प्रकाशस्वरूपत्वालपायेन पुरुषस्याऽपरिणामित्वं सिद्ध्यति। तदुक्तं योगसूत्रेण—'सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वा'दिति (कै पा १८)। तद्भाष्येण च 'सदा ज्ञानविषयत्वं तु पुरुषस्याऽपरिणामित्वं परिदीपयती'ति (४।२०)। सदा प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि यथा नैरुदा चिश्वप्रकाशत्वं तथा वक्ष्याम ॥ ७५ ॥

प्रकृतेर्युगपत्कारणत्वोपपत्तये विभुत्वमपि प्रतिपादयति—

परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

सर्वोपादानं प्रधानं न परिच्छिन्नं व्यापकमित्यर्थः। सर्वोपादानत्वमत्र हेतुगर्भविशेषणम्, परिच्छिन्ने तदसम्भवादिति।

ननु प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं नोपपद्यते, प्रकृतिर्हि सत्त्वादिगुणत्रयाद-तिरिक्ता न भवति 'सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादि' त्यागामिसूत्रात् (६।२०), योगसूत्रभाष्याभ्यां स्पष्टमवधृतत्वाच्च (२।१८।१९)। तेषां च सत्त्वादीनां लघुत्वचलत्वगुरुत्वाद्या धर्मा वक्ष्यमाणा विभुत्वे सति विरुध्यन्ते, सृष्ट्यादिहेतव संयोगविभागादयश्च नोपपद्यन्त इति ॥

अत्रोच्यते परिच्छिन्नत्वमत्र दैशिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाऽप-रिच्छिन्नत्वम्। तदभावश्च व्यापकत्वम्। तथाच जगत्कारणत्वस्य दैशिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेवेति प्रकृतेर्व्यापकत्वमिति पर्य-वसितम्। यथा प्राणस्य स्थावरजङ्गमाद्यखिलशरीरव्यापकत्वं प्राणत्व-सामान्येनोच्यते, प्राणव्यक्तीनां सर्वदेहासम्बन्धात्, तद्वत् प्रकृते-र्व्यापकत्वमिति। प्रकृतेरक्रियैकत्वादिकं च साधर्म्यवैधर्म्यसूत्रे (१।१२८) प्रतिपादयिष्याम ॥७६॥

न केवलं सर्वोपादानत्वात्, अपि तु—

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

तेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिश्रवणाच्च। 'अथ यदल्पं तन्मर्त्यं' (छां उ ७।२४।१)) मित्यादिश्रुतिषु करणधर्मकत्वेन परिच्छिन्नत्वयोरप्यव-गमात्, श्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्यर्थः ॥७७॥

इदानीं प्रकृतिकारणतोपपत्तयेऽभावादिकारणतां निरस्यति—

नाऽवस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

अवस्तुनोऽभावात् वस्तुसिद्धिर्भावोत्पत्तिः शशशृङ्गाद्यगदुपपत्त्या मोक्षाद्यनुपपत्तेश्चादर्शनाच्चेत्यर्थः ॥७८॥

ननु जगत्प्रपञ्चस्यैवास्तु स्वप्नादिवदिति, तत्राह—

अबाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥

स्वप्नपदार्थस्येव प्रपञ्चस्य बाधः श्रुत्यादिप्रमाणैर्नास्ति। तथा शङ्खपीतिमादेरिव दुष्टेन्द्रियादिजन्यत्वमपि नास्ति। दोषकल्पने प्रमा-णाभावादित्यतो न बाधस्यावस्तुत्वमित्यर्थः।

ननु 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्यादि श्रुति (छान्दो० ६।१।४) मिति प्रपञ्चस्य बाधो, बाधाभावाऽसिद्धाश्च दोषोऽपि व्यवहारेऽस्मीति चेन्न। मृदूटान्तानिद्धवन्यथानुपपत्त्या

न्यकारणापेक्षयास्थैर्यरूपासत्त्वपरत्वात् तादृग्वाक्यानाम्, अन्यथा सृष्ट्यादिवाक्यविरोधाच्च।

किञ्च श्रुत्या प्रपञ्चबाधे आत्माश्रयः। स्वस्यापि प्रपञ्चान्तर्गततया बाधेन तद्बोधितार्थे पुनः संशयापत्तिश्चेति। अत एव बाधाबाधादिवैधर्म्यादुपलम्भाच्च जाग्रत्प्रपञ्चस्य स्वप्नखपुष्पादितुल्यत्वमतिनिर्बन्धेन प्रत्याचष्टे वेदान्तसूत्रद्वयम्—'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति' (वे-सू-२९-अ-२ अध्या२) 'उपलब्धेश्चेति' (२।२।२०) च। 'नेति नेती' त्येवंविधवाक्यानि (बृ, उ २।३।६) च विवेकपराण्येव, न तु स्वरूपतः प्रपञ्चनिषेधपराणि-'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति' वेदान्तसूत्रात् (३।२।२२)। एवमन्यान्यपि वाक्यानि ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभिर्व्याख्यातानि ॥ ७९ ॥

नाऽवस्तुनो वस्तुसिद्धिरिति (१।७८) यदुक्तं, तत्र हेतुमाह—

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात् कुतस्तरां तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥

भावे कारणस्य सद्रूपत्वे तद्योगेन सत्तायोगेन कार्यसिद्धिर्घटेत। कारणस्याऽभावेऽसद्रूपत्वे तु तदभावात् कार्यस्याप्यसत्त्वात् कथं वस्तुभूतकार्यसिद्धिः। कारणस्वरूपस्यैव कार्यस्यौचित्यादित्यर्थः ॥८०॥

ननु तथापि कर्मैवावश्यकत्वाज्जगत्कारणमस्तु, किं प्रधानकल्पनयेति तत्राप्याह—

न कर्मण उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

कर्मणोऽपि न वस्तुसिद्धिर्निमित्तकारणस्य कर्मणो न मूलकारणत्वम्, गुणानां द्रव्योपादानत्वायोगात्। कल्पना हि दृष्टाऽनुसारेणैव भवति। वैशेषिकोक्तगुणानां चोपादानत्वं न क्वापि दृष्टमित्यर्थः। अत्र कर्मशब्दोऽविद्यादीनामप्युपलक्षकः, गुणत्वाऽविशेषेण तेषामप्युपादानत्वायोगात्। चक्षुषः पटलादिवदविद्यायाश्चेतनगतद्रव्यत्वे तु प्रधानस्य संज्ञामात्रभेद इति ॥ ८१ ॥

तदेवं परिणामित्वाऽपरिणामित्वपरार्थत्वाऽपरार्थत्वाभ्यां पुम्प्रकृत्योर्विवेको दर्शितः। इदानीं विवेकज्ञानस्यैवाऽविवेकनाशद्वारा परमपुरुषार्थहेतुत्वं, न तु तत्र वैदिककर्मणां साक्षाद्धेतुतास्तीति यत् प्रागु-

क्तम् 'अविशेषश्चोभयो'रिति (१।२६) सूत्रेण तदेव प्रपञ्चयति पञ्चभिः सूत्रैः —

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनाऽऽवृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥

अपिशब्देन 'न दृष्टात् तत्सिद्धि'रिति (१।२) प्रागुक्तदृष्टसमुच्चयः। गुरोरनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः। तद्विहितो यागादिरानुश्रविकं कर्म। तस्मादपि न पूर्वोक्तपुरुषार्थसिद्धिः। यतः कर्मसाध्यत्वेन पुनरावृत्तिसम्बन्धादत्यन्तपुरुषार्थत्वाभाव इत्यर्थः। कर्मसाध्यस्य चाऽनित्यत्वे श्रुतिः —'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छा उ ८।१।६) इति।

'न कर्मणामन्यधर्मत्वा'दिति सूत्रेण (सां सू १।१६) पूर्वं कर्मणा बन्धो निराकृतः। इदानीं च मोक्षो निराक्रियत इत्यपौनरुक्त्यम्। अन्यधर्मत्वेन पूर्वोक्तहेतुना बन्ध इव मोक्षेऽपि कर्मणो हेतुत्वं निराकृतप्रायमिति पुनराशङ्कैव नोदेतीति चेन्न। बन्धहेतुत्वेनाऽविवेकसिद्धेस्तत्पुरुषीयाविवेकजत्वेन कर्मणां तदीयत्वस्याप्युपपत्तेरिति॥८२॥

नन्वेवं पञ्चाग्निविद्यारूपेणोपासनाख्यकर्मणा तीर्थमरणादिकर्मणा च ब्रह्मलोकं गतस्यानावृत्तिश्रुतिः कथमुपपद्यते, तत्राह—

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्रानुश्रविककर्मणि ब्रह्मलोकगतानां याऽनावृत्तिश्रुतिः सा तत्रैव प्राप्तविवेकस्य मन्तव्या। अन्यथा हि ब्रह्मलोकादप्यावृत्तिं प्रतिपादयतां वाक्यान्तराणां विरोध इत्यर्थः। तथापि ज्ञानस्यानावृत्तिर्विवेकज्ञानस्यैव फलं, न तु साक्षादेव कर्मण इति। एतच्च षष्ठाध्याये (१० १६) प्रपञ्चयिष्यति। ब्रह्ममीमांसाभाष्ये (अ ४ पा ४) च तयोर्वाक्यान्युदाहृत्यास्माभिर्व्याख्यातानि ॥ ८३ ॥

कर्मणस्तु फलं तदाह—

दुःखाद् दुःखं जलाभिषेकवन्न जाड्यविमोकः ॥ ८४ ॥

आनुश्रविकात् हिंसादिदोषेण दुःखात्मकयोगेन च दुःखात् दुःखं दुःखधारैव भवति, न तु जाड्यविमोकोऽविवेकनिवृत्तिः। दुःखविमोक्षस्तु दूर एव तिष्ठति। यथा जाड्यार्तस्य जलाभिषेकाद् दुःखाऽनिवृत्तिरेव भवति, न तु जाड्यविमोक इत्यर्थः। तदुक्तम्—

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम्।
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माष्टुर्महति॥
(भा १।८।५२)॥ इति॥

श्रूयते च ब्रह्मलोकस्थाना विष्णुपार्षदानामपि जयविजयादीना पुन. राक्षसयोनौ दुःखधारेति (भा ३।१५।१६)। कारिकया चेद-मुक्तं—

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः।
(सां. का. २) इति॥ ८४॥

ननु निष्कामादन्तर्यागजपादिरूपकर्मणो न दुःखं, प्रत्युत मोक्ष. फलं श्रूयत इति, तत्राह—

काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात्॥ ८५॥

काम्येऽकाम्ये च कर्मणि दुःखाद् दुःखं भवति। कुत.? साध्य-त्वाविशेषात्। कर्मसाध्यस्य सत्त्वशुद्धिद्वारकज्ञानस्यापि त्रिगुणा-रमकतया दुःखात्मकत्वादित्यर्थः। 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु' रित्यादिश्रुतिभ्यश्च (तै आ १३।१०) कर्मणो न साक्षान्मोक्ष फलमिति भाव। त्यागेनाभिमानत्यागेन। एके केचि-देवामृतत्वमानशु. प्राप्तवन्तो, न सर्वे। अभिमानत्यागस्य तत्त्वज्ञान जन्यतया दुर्लभत्वादित्यर्थ॥ ८५॥

ननु भवन्मतेऽपि कथं ज्ञानसाध्यस्य न दुःखत्वं साध्यत्वाऽविशे-षादिति तत्राह—

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समानत्वम्॥ ८६॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्याविद्याख्यकारणनाशेन यथोक्तबन्ध-निवृत्तिमात्रं परमात्यन्तिकं विवेकज्ञानस्य फलम्। ध्वसश्चाविनाशी, न तु कर्मण इव सुखादिकं भावरूपं कार्यं, येन नाशितया दुःखदं तत् स्यात् कर्मणश्च दृष्टकारणं विना न साक्षादेवाविद्यानाशकत्वं घटत इति। अतो ज्ञानस्याऽक्षयत्वान्न समानत्वं ज्ञानकर्मणोरित्यर्थ। ज्ञानान्न पुनरावृत्ति. सम्भवति, अविवेकाऽऽख्यकारणनाशादिति सिद्धम्। तदेवं विवेकज्ञानमेव साक्षाज्ज्ञानोपाय इत्युक्तम्॥ ८६॥

इदानीं विवेकज्ञानस्यापि साक्षादुपाया प्रमाणानि परीक्ष्यन्ते।

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः' (बृ० उ० २।४।५,४।५।६) इत्यादिश्रुतिभिर्हि प्रमाणत्रयेणात्मज्ञानमित्यवगम्यते। धर्मादिकं त्वन्यत् प्रमाणानां शुद्ध्यादिकरमेवेति—

द्वयोरेकतरस्य वाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा तत्साधकतमं यत्तत् त्रिविधं प्रमाणम् ८७ ॥

असन्निकृष्टः प्रमात्रर्थेनारूढोऽनधिगत इति यावत्। एवम्भूतस्यार्थस्य वस्तुनः परिच्छित्तिरवधारणं प्रमा। सा च द्वयोर्बुद्धिपुरुषयोरुभयोरेव धर्मो भवतु, किं वैकतरमात्रस्योभयथैव तस्याः प्रमायाः यत् साधकतमं फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणम्, तत् त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः। स्मृतिव्यावर्तनायानधिगतेति। भ्रमव्यावर्तनाय वस्त्विति। संशयव्यावर्तनायावधारणमिति।

अत्र यदि प्रमारूपं फलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते, तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणम्। यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते, तदा तूक्तेन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणम्। पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येव, न प्रमातेति। यदि च पौरुषेयबोधो बुद्धिवृत्तिश्चोभयमपि प्रमोच्यते, तदा तूक्तमुभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति। चक्षुरादिषु तु प्रमाणव्यवहारः परम्परयैव सर्वथेति भावः।

पातञ्जलभाष्ये तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठबोध एव प्रमेत्युक्तः। पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवौचित्यात्। अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः। न च पुरुषबोधकस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यम्। केवलस्य नित्यत्वेऽप्यर्थोपरक्तस्य कार्यत्वात्। पुरुषार्थोपरागस्यैव वा फलत्वादिति॥

अत्रेयं प्रक्रिया। इन्द्रियप्रणालिकयार्थसन्निकर्षेण लिङ्गज्ञानादिना वाऽऽदौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते। तत्र चेन्द्रियसन्निकर्षजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियविशिष्टबुद्ध्याधीना नयनादिगतपित्तादिदोषेण विलायाः कारणत्वयुदयादिति विशेषः। सा च वृत्तिरर्थोपरक्ता प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषारूढा सती भासते। पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकारत्वासम्भवात्, अर्थाकारतायाश्च चार्थग्रहणत्वात्, अन्यथा दुर्घटत्वादिति। तदेतद् वक्ष्यति 'जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः' (६।२८) इति। योगसूत्रं च 'वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति' (१।४)। स्मृतिरपि—

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः।
इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः॥
(यो वासि उप शम ९१।११३) इति।

योगभाष्यञ्च—'बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष' (२।२०) इति। प्रतिध्वनिवत् प्रतिसंवेदः संवेदनप्रतिबिम्बस्तस्याश्रय इत्यर्थः। एतेन पुरुषाणां कूटस्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वाभासनप्रसङ्गः। असङ्गतया स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात्। अर्थाकारतां विना च संयोगमात्रेणार्थग्रहणस्यातीन्द्रियादिस्थले बुद्धावदृष्टत्वादिति। पुरुषे च स्वस्वबुद्धिवृत्तीनामेव प्रतिबिम्बार्पणसामर्थ्यमिति फलबलात् कल्प्यते। यथा रूपवतामेव जलादिषु प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं नेतरस्येति। रूपवत्त्व च न सामान्यतः प्रतिबिम्बप्रयोजकं शब्दस्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिम्बदर्शनात्। न च शब्दजन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यम्। स्फटिकलौहित्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिबिम्बमिथ्यात्वसिद्धान्तक्षतेरिति। प्रतिबिम्बश्च बुद्धेरेव परिणामविशेषो बिम्बाकारो जलादिगत इति मन्तव्यम्॥

केचित्तु वृत्तौ प्रतिबिम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं प्रकाशयति, तथा वृत्तिगतप्रतिबिम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयता, न तु चैतन्ये वृत्तिप्रतिबिम्बोऽस्तीत्याहुः।

तदसत्। उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्याप्रयोजकत्वात्, विनिगमनाविरहेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयताख्यसम्बन्धरूपतयान्योन्यप्रतिबिम्बसिद्धेश्च। बाह्यस्थलेऽर्थाकारताया एव विषयतारूपत्वसिद्ध्याऽऽन्तरेऽपि तत्तदर्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्याच्चेति।

ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति, तन्मते ज्ञानव्यक्तीनामनुगमकधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञानमित्याद्यनुगतव्यवहारानुपपत्तिः॥

केचित्तु तार्किका अनयैवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः। तदप्यसत्। अनुभूयमानामर्थाकारतां विहाय विषयतान्तरकल्पने गौरवादिति॥

ननु तथापि स्वस्वोपाधिवृत्तिरूपैव वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्तु, स्वोपाधिवृत्तित्वेनैवानुगमाद् अलमाकाराख्यप्रतिबिम्बद्वयेनेति

चेन्न। प्रतिबिम्बं विना स्वत्वस्यापि दुर्वचत्वात्। स्वत्वं हि स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वम्। भोगश्च ज्ञानम्। तथाच विषयतालक्षणस्य विषयसामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयः। तस्माद्‌चेतनचैतन्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिबिम्बः सिद्धः। अधिकन्तु योगवार्तिके (२।२०) द्रष्टव्यमिति दिक्।

अत्रायं प्रमात्रादिविभागः—

> प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः।
> प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम्॥
> प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते।
> साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम्॥
> अतः स्यात् कारणाभावाद् वृत्तेः साक्ष्येव चेतनः।
> विष्ण्वादेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः॥

इति॥ ८७॥

ननु—

> यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
> क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत!॥

(भ गी. १३।३३)

इत्यादिवाक्यैरुपमानादि प्रकृतिपुरुषविवेके प्रमाणमुपन्यस्तम्, तत् कथमुच्यते त्रिविधमिति, तत्राह—

तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः॥ ८८॥

त्रिविधप्रमाणसिद्धौ च सर्वस्यार्थस्य सिद्धेर्न प्रमाणाधिक्यसिद्ध्यति, गौरवादित्यर्थः। अत एव मनुनापि प्रमाणत्रयमेवोक्तम्—

> प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्।
> त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता॥

(मनु १२।१०५) इति।

उपमानेतिहासादीनां चानुमानशब्दयोः प्रवेशः। अनुपलब्ध्यादीनां च प्रत्यक्षे प्रवेश इति। उक्तवाक्ये चेदमनुमानमभिप्रेतम्। भागाद्

तल्मस्तकं कृत्स्नं स्वव्यतिरिक्तेनैकेन प्रकाश्यं स्वयमप्रकाशत्वात् त्रैलोक्यवदिति। तेजश्चैतन्यसाधारणं च प्रकाशत्वमखण्डोपाधि प्रकाशव्यवहारनियामकतया सिद्ध इति ॥ ८८ ॥

पुरुषनिष्ठा प्रमेति मुख्यसिद्धान्तमाश्रित्य प्रमाणानां विशेष-लक्षणानि वक्तुमुपक्रमते—

यत् सम्बद्धं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥

सम्बद्धं भवत् सम्बद्धवस्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धि-वृत्तिस्तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः। अत्र सदित्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम्। तथा च स्वार्थसन्निकर्षजन्याकारस्याश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निष्कर्षः। 'वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पती'त्यागामिसूत्रात् (५।१०७) न वृत्तेः सन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयग्रहणम्। चक्षुरादिद्वारकबुद्धि-वृत्तिश्च प्रदीपस्य शिखातुल्या बाह्यार्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारो-ल्लेखिनी भवतीति नासम्भवः ॥ ८९ ॥

ननु योगिनामतीतानागतव्यवहितवस्तुप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः, सम्बद्ध-वस्त्वाकाराभावादित्याशङ्क्य तस्यालक्ष्यत्वेन समाधत्ते—

योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ९० ॥

ऐन्द्रियकप्रत्यक्षमेवात्र लक्ष्यम्। योगिनश्चाबाह्यप्रत्यक्षकाः। अतो न दोषो, न तत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ९० ॥

वास्तवं समाधानमाह—

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वाऽदोषः ॥ ९१ ॥

अथवा तदपि लक्ष्यमेव, तथापि न दोषो, नाऽव्याप्तिः। यतो लीन-वस्तुषु लब्धयोगजधर्मजन्यातिशयस्य योगिचित्तस्य सम्बन्धो घटत इत्यर्थः। अत्र लीनशब्दः पराभिप्रेतासन्निकृष्टवाची। सत्कार्यवादिनां ह्यतीतादिकमपि स्वरूपतोऽस्तीति तत्सम्बन्धः सम्भवेदिति व्यवहित-विप्रकृष्टेषु सम्बन्धहेतुविधया लब्धातिशयेति विशेषणम्। अतिशयश्च व्यापकत्वं, वृत्तिप्रतिबन्धकतमोनिवृत्त्यादिश्चेति।

इदं चात्राऽवधेयम्। यत्सम्बद्धं सदिति पूर्वसूत्रे (८९) बुद्धेर-र्थसन्निकर्षस्यैव प्रत्यक्षहेतुतालाभात् प्रत्यक्षसामान्ये बाह्यार्थसाधारणे

बुद्ध्यर्थसन्निकर्ष एव कारणम्। इन्द्रियसन्निकर्षास्तु चाक्षुषादिप्रत्यक्षेषु विशिष्यैव कारणानि।

नन्वेवमिन्द्रियसन्निकर्षयोगजधर्माद्यभावेऽपि बुद्ध्या बाह्यार्थप्रत्यक्षापत्तिः। मैवम्। तमःप्रतिबन्धेन तदानीं बुद्धिसत्त्वस्य वृत्त्यसम्भवात्। तच्च तमः कदाचिदर्थेन्द्रिययोः सन्निकर्षेण, कदाचिच्च योगजधर्मेणापसार्यते, अञ्जनसंयोगेन नयनमालिन्यवत्। न चैवं 'तद्धेतोरेव तदस्त्विति' न्यायेनेन्द्रियसन्निकर्षादेरेव बाह्यार्थप्रत्यक्षसामान्ये हेतुतास्त्विति वाच्यम्। सुषुप्त्यादौ तमसो बुद्धिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वसिद्धेः॥

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत्।
प्रस्वापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु सन्ततम्॥

(भा० ११।२५।२०)

इत्यादिस्मृतिभ्यः सुषुप्त्यादौ वृत्तिप्रतिबन्धकान्तराऽसम्भवाच्च। चाक्षुषवृत्तावपि तमसः प्रतिबन्धदर्शनाच्च।

यत्तु नैयायिकाः सुषुप्तौ वृत्त्यनुत्पादार्थं ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनोयोगं कारणं कल्पयन्ति। तदसत्। त्वगिन्द्रियोत्पत्तेः प्रागपि केवलबुद्ध्या स्वयम्भुवः सर्वप्रत्यक्षश्रवणात्। त्वङ्मनोयोगानुत्पादेऽपि तमस एव निमित्ततायाः वक्तव्यत्वाच्च। केवलमनस्कस्याऽपि निद्रादोषप्रसक्तेश्चेति दिक् ९१॥

ननु तथापीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः। तस्य नित्यत्वेन सन्निकर्षाऽजन्यत्वादिति, तत्राह—

ईश्वरासिद्धेः ॥ ९२ ॥

ईश्वरे प्रमाणाभावान्न दोष इत्यनुवर्तते। अयं चेश्वरप्रतिषेध एकदेशिनां प्रौढिवादेनैवेति प्रागेव प्रतिपादितम्। अन्यथा दोषाऽभावादित्येवोच्येत। ईश्वराभ्युपगमे तु सन्निकर्षजन्यज्ञानोत्पत्त्यैव प्रत्यक्षलक्षणं विवक्षितम्। साक्षात्त्वं च ज्ञानस्य साक्षात्कारत्वजात्येति भावः ॥९२॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां कथमीशो न सिद्ध्यतीत्याकाङ्क्षायां तर्कविरोधं लौकिकमेव बाधकमाह—

मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥ ९३ ॥

स ईश्वरोऽभिमत किं क्लेशादिमुक्तो वा तैर्बद्धो वा ? अन्यतरस्याप्यसम्भवान्नेश्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ९४ ॥

मुक्तत्वे सति स्रष्टृत्वाद्यक्षमत्वं तत्प्रयोजकाभिमानरागाद्यभावात् । बद्धत्वेऽपि मूढत्वान्न सृष्ट्यादिक्षमत्वमित्यर्थः ॥ ९४ ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां का गतिस्तत्राह—

मुक्तात्मनः प्रशंसा, उपासा सिद्धस्य वा ॥ ९५ ॥

यथायोगं काचिच्छ्रुतिर्मुक्तात्मनः केवलात्मसामान्यस्य ज्ञेयताऽभिधानाय सन्निधिमात्रैश्वर्येण स्तुतिरूपा प्ररोचनार्था । काचिच्च सङ्कल्पपूर्वकस्रष्टृत्वादिप्रतिपादिका श्रुतिः सिद्धस्य ब्रह्मविष्णुहरादेरेवानित्येश्वरस्याभिमानादिमतोऽपि गौणनित्यत्वादिमत्त्वाद्युपासापरेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

ननु तथापि प्रकृत्याद्यखिलाधिष्ठातृत्वं श्रूयमाणं नोपपद्यते, लोके सङ्कल्पादिना परिणमनस्यैवाधिष्ठातृत्वव्यवहारादिति । तत्राह—

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ९६ ॥

यदि सङ्कल्पेन स्रष्टृत्वमधिष्ठातृत्वमुच्यते, तदायं दोषः स्यात् । अस्माभिस्तु पुरुषस्य सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं स्रष्टृत्वादिरूपमिष्यते, मणिवत् । यथाऽयस्कान्तमणेः सान्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं, न सङ्कल्पादिना, तथैवादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वरूपेण परिणमनम् । इदमेव च स्वोपाधिस्रष्टृत्वमित्यर्थः । तथा चोक्तम्—

> निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते ।
> सत्तामात्रेण देवेन तथा चायं जगज्जनः ॥
> अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।
> निरिच्छत्वादकर्ताऽसौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥

(यो वा ४।५।३०-३१) इति ॥

'तदैक्षत बहु स्याम्' (छा उ ६।२।३) इत्यादिश्रुतिस्तु, कूलं पिपतिषतीतिवद् गौणी, प्रकृतेरासन्नतरगुणसंयोगात् । अथवा बुद्धिपूर्वसृष्टिविषयमेतादृशवाक्यजातं, न त्वादिसर्गपरम्, तस्याऽबुद्धिपूर्वकत्वस्मरणादिति भावः । यथा कौर्मे—

इत्येष प्राकृतः सर्गः संक्षेपात् कथितो मया ।
अबुद्धिपूर्वकस्त्वेष ब्राह्मीं सृष्टिं निबोधत ॥

(कू पु १।४।६६) इति ॥

अस्य च वाक्यस्यादिपुरुषबुद्धिजन्यत्वेन सङ्कोचे गौरवमिति ॥९६॥

न केवलं सर्गादावेव पुरुषस्य संयोगमात्रेण स्रष्टृत्वादिकमपि त्वन्येष्वपि सङ्कल्पादिपूर्वकेषु भूतादिष्वखिलेषु विशेषकार्येष्वपि सर्वपुरुषाणामित्याह—

विशेषकार्येष्वपि जीवानाम् ॥ ९७ ॥

अधिष्ठातृत्वं सन्निधानादित्यनुषज्यते । अन्तःकरणोपलक्षितस्यैव जीवशब्दार्थत्वं षष्ठाध्याये (सू ६३) वक्ष्यति । तथा च विशेषकार्ये विसर्गादये व्यष्टिसृष्टावपि जीवानामन्तःकरणप्रतिबिम्बितचेतनानां सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं, न तु केनापि व्यापारेण कूटस्थचिन्मात्ररूपत्वादित्यर्थः ॥ ९७ ॥

ननु चेत् सदा सर्वज्ञ ईश्वरो नास्ति, तर्हि वेदान्तमहावाक्यार्थस्य विवेकस्योपदेशेऽन्धपरम्पराशङ्कयाऽप्रामाण्यं प्रसज्येत, तत्राह—

सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ९८ ॥

हिरण्यगर्भादीनां सिद्धरूपस्य यथार्थस्य बोद्धृत्वात्तद्वक्तृकाऽऽयुर्वेदादिप्रामाण्येनावधृतार्थो वा वाक्यार्थोपदेशः प्रमाणमिति शेषः ॥९८॥

ननु पुरुषस्य चेत् सन्निधिमात्रेण गौणमधिष्ठातृत्वं तर्हि मुख्यमधिष्ठातृत्वं कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृत्वम् ॥९९॥

अन्तःकरणस्यानुपचरितमधिष्ठातृत्वं सङ्कल्पादिद्वारकं मन्तव्यम् । नन्वधिष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तम्, तत्राह-लोहवत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्तःकरणं हि तप्तलोहवच्चेतनोज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमानतयाऽधिष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थः ।

नन्वेवं चैतन्येनान्तःकरणस्योज्ज्वलने चिते सङ्गित्वमापद्येतेव स्यादिति चेन्न । नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य, यथा अयोगविवेकजन्यचैतन्यप्रतिबिम्बस्यैवान्तःकरणोज्ज्वलनरूपत्वात् । न

तु चैतन्यम् अन्तःकरणे संक्रामति, येन सङ्गिता स्यात्। अग्नेरपि हि प्रकाशादिकं न लोहे संक्रामति, किन्त्वग्नियोगविशेष एव लोहस्योज्ज्वलनमिति। क्वचिदेवमपि संयोगेन परिणामित्वमिति चेन्न। सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तावेव परिणामव्यवहारादिति। अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्रेकरूपात् परिणामाद्भवतीति फलबलात् कल्प्यते। पुरुषस्याऽपरिणामित्वेन संयोगे तन्निमित्तकविशेषासम्भवादिति। अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योऽन्यप्रतिबिम्बने हेतुः। ननु प्रतिबिम्बहेतुतया संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिबिम्बकल्पना व्यर्था, प्रतिबिम्बकार्यस्यार्थज्ञानादेः संयोगविशेषादेव सम्भवादिति चेत्। मैवम्। बुद्धौ चैतन्यप्रतिबिम्बश्चैतन्यदर्शनार्थं कल्प्यते, दर्पणे मुखप्रतिबिम्बवत्। अन्यथा कर्मकर्तृविरोधेन स्वस्य साक्षात् स्वदर्शनानुपपत्तेः।

अयमेव च चित्प्रतिबिम्बो बुद्धौ 'चिच्छायापत्ति'रिति 'चैतन्याध्यास' इति 'चिदावेश' इति चोच्यते। यश्च चैतन्ये बुद्धेः प्रतिबिम्बः स चारूढविषयैः सह बुद्धेर्भानार्थमिष्यते। अर्थाकारतयैवार्थग्रहणस्य बुद्धेः स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगविशेषमात्रेणार्थभानस्य पुरुषेऽप्यनौचित्यात्। अर्थाकारस्यैवार्थग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति। स चार्थाकारः पुरुषे परिणामो न सम्भवतीत्यर्थात् प्रतिबिम्बरूप एव पर्यवस्यतीति दिक्।

स चायमन्योऽन्यप्रतिबिम्बो योगभाष्ये (२।२०, ४।२२) व्यासदेवैः सिद्धान्तितः। "चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति। तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते" इत्यादिना। योगवार्तिके (२।२०, ४।२२) चैतद्विस्तरतोऽस्माभिः प्रतिपादितम्॥

कश्चित्तु 'बुद्धिगतया चिच्छायया बुद्धेरेव सर्वार्थज्ञातृत्वमिच्छादिभिर्ज्ञानस्य सामानाधिकरण्यानुभवादन्यस्य ज्ञानेनान्यस्य प्रवृत्त्यनौचित्याच्चे'त्याह। तत् आत्माज्ञानमूलकत्वादुपेक्षणीयम्। एवं हि बुद्धेरेव ज्ञातृत्वे 'चिद्वसानो भोगः' (१।१०४) इत्याद्यागमिसूत्रद्वयविरोधः। पुरुषे प्रमाणाऽभावश्च, पुरुषलिङ्गस्य भोगस्य बुद्धावेव स्वीकारात्।

न च प्रतिबिम्बान्यथानुपपत्त्या बिम्बभूतः पुरुषः सेत्स्यतीति

वाच्यम्। अन्योन्याश्रयात्, पृथग्बिम्बसिद्धौ बुद्धिस्थचैतन्यस्य प्रतिबिम्बतासिद्धिः, प्रतिबिम्बतासिद्धौ च तत्प्रतियोगितया बिम्बसिद्धिरिति।

अस्मन्मते च ज्ञातृतया पुरुषसिद्ध्यनन्तरं तस्य ज्ञेयत्वान्यथानुपपत्त्या प्रतिबिम्बसिद्धौ नान्योन्याश्रयः।

अथ वृत्तिसाक्षितया बिम्बरूपश्चेतनः सिद्ध्यतीति चेत्, तर्हि साक्षिण एव प्रमातृत्वमप्युचितम्। उभयोर्ज्ञातृत्वकल्पने गौरवात्। वृत्तिज्ञानफलज्ञानयोः सामानाधिकरण्यानुभवाच्च।

किञ्चैवं सति बुद्धेरेव भोक्तृत्वे 'भोक्तृभावात्' (१।१४३) इत्यागामिसूत्रेण भोक्तृतया पुरुषसाधनं विरुध्येत। अथ बुद्धिगतचिच्छायारूपेण सम्बन्धेन बिम्बस्यैव ज्ञानं, न तु चितौ बुद्धिप्रतिबिम्बकल्पनं इत्येतावन्मात्रतया चेत् तस्याप्यायो वर्ण्यते। तदप्यसत्। सूर्यादेः स्वप्रतिबिम्बरूपसम्बन्धेन जलादिगतस्वस्तुभासकत्वाऽदर्शनात्, किरणैरेव तदुभयभासनात्। मदमरीचिकादौ तु व्याप्यस्तजलादिभासकत्वं दृष्टमेवेति दृष्टानुसारेणास्माभिः बुद्धिप्रतिबिम्ब एव सर्वार्थभानहेतुतया सम्बन्धः कल्पित इति।

यच्चोक्तमन्यस्य ज्ञानेनान्यस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति। तदपि न। 'अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्' (१।१०५) इत्यागामिसूत्रेण ज्ञानप्रवृत्त्योर्वैयधिकरण्यस्य दृष्टान्तेनोपपादयिष्यमाणत्वात्। बुद्धेः सङ्कल्पेन देहक्रियायामिवात्रापि संयोगविशेषादेव नियामकत्वादिति ॥ ९९ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयित्वानुमानं लक्षयति—

प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ॥ १०० ॥

प्रतिबन्धो व्याप्तिः। व्याप्तिदर्शनाद् व्यापकज्ञानं वृत्तिरूपमनुमानप्रमाणमित्यर्थः। अनुमितिस्तु पौरुषेयो बोध इति ॥ १०० ॥

शब्दप्रमाणं लक्षयति—

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आप्तिरत्र योग्यता। वेदस्याऽपौरुषेयतायाः पञ्चमाध्याये (५।४६-५०) वक्ष्यमाणत्वात्। तथाच योग्यः शब्दस्तज्जन्यं ज्ञानं शब्दाख्यं प्रमाणमित्यर्थः। फलं च पौरुषेयः शाब्दो बोध इति ॥ १०१ ॥

प्रमाणप्रतिपादनस्य स्वयमेव फलमाह—

उभयसिद्धिः प्रमाणात् तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

उभयोरात्मानात्मनोर्विवेकेन सिद्धि प्रमाणादेव भवति। अतस्तस्य प्रमाणस्योपदेश कृत इत्यर्थ. ॥ १०२ ॥

तत्र येनानुमानविशेषेण प्रमाणेन मुख्यतोऽत्र प्रकृतिपुरुषौ विविच्य साधनीयौ तद्वर्णयति—

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

अनुमानं तावत् त्रिविधं भवति। पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतो दृष्टं चेति। तत्र प्रत्यक्षीकृतजातीयविषयक पूर्ववत्। यथा धूमेन वह्न्यनुमानम्[1] वह्निजातीयो हि महानसादौ पूर्वं प्रत्यक्षीकृत.। व्यतिरेकानुमानं शेषवत्। शेषोऽपूर्वोऽर्थोऽस्य विषयत्वेनास्तीति शेषवत्। अप्रसिद्धसाध्यकमिति यावत्। यथा पृथिवीत्वेनेतरभेदानुमानम्[2] पृथिवीतरभेदो हि प्रागसिद्ध.। सामान्यतो दृष्टं च तदुभयभिन्नमनुमानम्। यत्र सामान्यत. प्रत्यक्षाद्विजातीयमादाय व्याप्तिग्रहाद् पक्षधर्मतावलेन तद्विजातीयोऽप्रत्यक्षाख्यर्थ. सिद्ध्यति। यथा रूपादिज्ञाने क्रियात्वेन करणवत्त्वानुमानम्। अत्र हि पृथिवीत्वादिजातीयं कुठारादिकरणमादाय व्याप्तिं गृहीत्वा तद्विजातीयमतीन्द्रियं ज्ञानकरणमिन्द्रियं साध्यत इति।

तत्र सामान्यतोदृष्टादनुमानाद् द्वयो प्रकृतिपुरुषयो. सिद्धिरित्यर्थ.। तत्र प्रकृते सामान्यतोदृष्टमनुमानम्। यथा महत्तत्त्वं सुखदु खमोहधर्मकद्रव्योपादानकं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहधर्मकत्वात्, सुवर्णादिजकुण्डलादिवदित्यादि। पुरुषे तु यद्यप्यनुमानापेक्षा नास्ति सर्वसम्मतत्वात्, तथापि प्रकृत्यादिविवेके सामान्यतोदृष्टमेवापेक्ष्यते। तद्यथा प्रधान परार्थंसहत्यकारित्वाद्, गृहादिवदिति। अत्र हि प्रत्यक्षसिद्धं देहाद्यर्थकत्वं गृहादिषु गृहीत्वा तद्विजातीय' पुरुष' प्रधानादिपरत्वेनानुमीयते। देहादीनां च भोक्तृत्वमविवेकेन प्रागगृहीतमित्युभयसिद्धिरिति ॥ १०३ ॥

---

[1] पर्वतो वह्निमान् धूमात्।

[2] पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात्। यन्नैव तन्नैवम्।

या प्रमाणस्य फलभूता प्रमार्थसिद्धिरुक्ता तया पुरुषस्य परिणामापत्तिरित्याशङ्कायां तस्याः स्वरूपमाह—

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्यैतादृशी भोगसिद्धिरित्यर्थः । बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्तनाय चिदवसान इति । चितः परिणामित्वप्रसङ्गादिशङ्कानिरासायावसानपदम् । चितौ भोगस्य स्वरूपे पर्यवसितत्वान्न कौटस्थ्यादिहानिरित्याशयः ।

तथाहि प्रमाणाख्यवृत्त्यारूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे प्रतिबिम्बितं सद्भासते । अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः, प्रमाणस्य च फलमिति । ततश्च प्रतिबिम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति ।
अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥
(वि० पु० १।१४।३५) इति ॥

राज्ञो हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति । भोगश्चार्थस्याभ्यवहरणम्, आत्मसात्करणमिति यावत् । स च देहादिष्वचेतनेष्वपि साधारणः । विशेषस्त्वयम्—अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिबिम्बादानमात्रम् । अन्येषां तु परिणामित्वात् पुष्ट्यादिरपीति ।

अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे प्रतिषिध्यते, 'बुद्धेर्भोग इवात्मनि' ([illegible]) इत्यादिश्रुतिभिरिति मन्तव्यम् । अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्यता सिद्धा । चिदवसानताया उभयसिद्धिरित्यवचनादिति ॥ १०४ ॥

ननु कर्तुरेव लोके क्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा सञ्चरत एव सञ्चारोत्थदुःखोपभोग इति । तत् कथं बुद्धिस्थधर्मादिफलस्य सुखदुःखात्मिकाया अर्थोपरक्तबुद्धिवृत्तेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्याशङ्कायामाह—

अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् ॥ १०५ ॥

बुद्धिकर्मफलस्यापि वृत्तेरुपभोगस्तत्कर्तृत्वं पुरुषस्य युक्तः, अन्नाद्यवत् । यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्वदित्यर्थः ।

अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः । सुखदु खादेः कर्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्मफल पुरुषो भुङ्क्ते इत्युक्तम् ॥ १०५ ॥

इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धिकर्मणः पुरुषे एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्तमाह—

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥

अथवा कर्तरि फलमेव न भवति । सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनाभिर्भोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं भवति, 'शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरी'ति । शास्त्रेषु कर्तु फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः कर्तृबुद्ध्याविवेकादित्यर्थ । योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्जे इति हि लौकिकानुभव इति । या च सुख मे भूयादित्यादिकामना, सा पुत्रो मे भूयादितिवत् फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु नान्यस्य साधनम् । अत स एव फलमिति मुख्य सिद्धान्त. ।

भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां मते श्रोत्रवत् कार्यता बोध्या, सुखाद्यवच्छिन्नचितेरेव भोगत्वात् । अस्मिंश्च भोगस्य फलत्वपक्षे तु तदभोगाभाव एवापवर्गो बोध्य । अथवा भोग्यतारूपस्वत्वसम्बन्धेन सुख दु.खाभावयोरेव फलत्वमस्तु । तेन सम्बन्धेन धनादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति ॥ १०६ ॥

तदेवं प्रमाणानि प्रमाणफलभूतां प्रमेयसिद्धिं च प्रतिपाद्य प्रमेयसिद्धेरपि फलमाह—

नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥

प्रमाणेन प्रकृतिपुरुषयोस्तत्त्वाख्याने तत्त्वसाक्षात्कारे सति उभयमपि सुखदुःखे न भवतः । 'विद्वान् हर्षशोकौ जहाति'[1] इति श्रुतेर्व्याख्येत्यर्थ ॥ १०७ ॥

संक्षेपतो विवेकेनानुमापितौ प्रकृतिपुरुषौ । तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुमानेऽवान्तरविशेषा इत परमध्यायसमाप्ति यावद् विचार्या. । तत्र चादौ प्रकृत्याद्यनुमानेष्वनुपलम्भबाधकमपाकरोति—

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्यामिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥

---

१ कठोपनि० १।२।१२ 'धीरो हर्षशोकौ जहाति' ।

इन्द्रियानुपलभ्यतामात्रतो घटाद्यभाववत् प्रत्यक्षेण चार्वाकैः प्रकृत्याद्यभावः साधयितुं न शक्यते। यतो विद्यमानोऽप्यर्थ इन्द्रियाणां कालभेदेन विषयोऽविषयश्च भवति, अतिदूरत्वादिदोषात्। इन्द्रियघातेन्द्रियग्रहाभ्यां चेत्यर्थः। सामग्रीसमवधाने सति अनुपलम्भस्यैवाभावप्रत्यक्षहेतुता। प्रकृत्याद्युपलम्भे तु वक्ष्यमाणप्रतिबन्धात्र सामग्रीसमवधानमिति भावः। अतिदूरादयश्च दोषा विशिष्य कारिकया परिगणिताः—

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्।
सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च॥
(सां० का० ७) इति॥

समानाभिहारः सजातीयसवलनम्। यथा माहिषे मध्वभिक्षणान्माहिषत्वाग्रहणमिति॥ १०८॥

नन्वतिदूरत्वादिषु मध्ये प्रकृत्याद्युपलम्भे किं प्रतिबन्धकमिति, तत्राह—

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः॥ १०९॥

तयोः पूर्वोक्तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुपलब्धिस्तु सौक्ष्म्यादित्यर्थः। सूक्ष्मत्वं च नाणुत्वम्, विभुत्वश्रवणात्। नापि दुरूहत्वादिकम्, दुर्वचत्वात्। किन्तु प्रत्यक्षप्रमाप्रतिबन्धिका जातिः। योगजधर्मस्य चोत्तेजकतया प्रकृतिपुरुषादीनां प्रत्यक्षप्रमा भवति। जातित्वाङ्गीकारे च न दोषावहम्। अथवा नियतवदुत्पत्तिवाऽत्र सूक्ष्मत्वं, योगजधर्मश्चोत्तेजक इति॥ १०९॥

ननु प्रमाणादेवानुपलब्धिसम्भवे किमर्थं सौक्ष्म्यं कल्प्यते अन्यथा च शशशृङ्गादेरपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः किं न स्यादिति, तत्राह—

कार्यदर्शनात्तदुपलब्धेः॥ ११०॥

कार्यान्यथानुपपत्त्या प्रकृत्यादिसिद्धौ सत्यां तेषां सूक्ष्मत्वं कल्प्यते। अनुमानात् पूर्वं च सूक्ष्मत्वादिसंशयेनाभावाऽनिर्णयादनुमानं नुपपन्नम् इत्यर्थः॥ ११०॥

अत्र शङ्कते—

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत्॥ १११॥

ननु कार्यं चेदुत्पत्तेः प्राक् सिद्धं स्यात्, तदा तदाधारतया नित्या प्रकृतिः सेत्स्यति, कार्यसाहित्येनैव कारणानुमानस्य वक्ष्यमाणत्वात्। वादिविप्रतिपत्तेस्तु सत्कार्यस्यैवासिद्धिरिति यदीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अभ्युपेत्य परिहरति—

तथाप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः ॥ ११२ ॥

मास्तु सत् कार्यं, तथाप्येकतरस्य कार्यस्य दृष्ट्याऽन्यतरस्य कारणस्य सिद्धेरपलापो नास्त्येवेति नित्यं कारणं सिद्धमेव। तत एव च परिणामित्वसक्षाद्‌दपरिणामितया पुरुषस्य विवेकेन मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः। अनेनैवाभ्युपगमवादेन वैशेषिकाद्यास्तिकशास्त्रं प्रवर्त्तते। अतो न सत्कार्यवादिश्रुतिस्मृतिविरोधेऽपि तेषामंशान्तरेष्वप्रामाण्यमिति मन्तव्यम् ॥ ११२ ॥

परमार्थतः परिहारमाह—

त्रिविधविरोधापत्तेश्च ॥ ११३ ॥

अथ सर्वं कार्यं त्रिविधं सर्वंवादिसिद्धमतीतमनागतं वर्त्तमानमिति। तत्र यदि कार्यं सत्त्वं सद्धेष्यते, तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः। अतीतादिकाले घटायमानेन घटादेरतीतादिधर्मकत्वानुपपत्तेः। सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः। किञ्च प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात्। अभावमात्रस्वरूपत्वे पटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात्। अभावेऽपि स्वरूपतो विशेषाऽङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषामात्रत्वप्रसङ्गात्।

अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति चेन्न। असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वाऽसम्भवादिति।

तस्मान्नित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्तमानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः। घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तुल्यरूपतौचित्यात्। न ह्येकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाऽभावविषयत्वमिति। ते एवातीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावव्यवहारं जनयतः। तदतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति दिक्। अधिकं तु पातञ्जले (यो वा ४।१२) द्रष्टव्यम्।

एवमत्यन्ताभावाऽन्योन्याभावावप्यधिकरणस्वरूपावेव। न चैवं प्रतियोगिसत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपाऽनपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्र-

सङ्ग इति वाच्यम्। परैरपि प्रतियोगिमति देशे तदत्यन्ताभावाङ्गीकारात्, प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव सार्मयिकात्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च। तस्मान्नास्मत्सिद्धान्तेऽभावोऽतिरिक्तः।

किञ्च घटो ध्वस्तो, घटो भावी, घटोऽत्र नास्तीत्यादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिद्वस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूपमेव कल्प्यते लाघवात्। अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवादिति मन्तव्यम् ॥ ११३ ॥

इतश्च सत्कार्यसिद्धिरित्याह—

नासदुत्पादो नृशृङ्गवत् ॥ ११४ ॥

नरशृङ्गतुल्यस्यासत उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

अत्र हेतुमाह—

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

मृदेव घट उत्पद्यते, तन्तुष्वेव पट इत्येवं कार्याणामुपादानकारणं प्रति नियमोऽस्ति। स न सम्भवति। उत्पत्तेः प्राक् कारणे कार्यासत्तायां हि न कोऽपि विशेषोऽस्ति, येन कञ्चिदेवासन्तं जनयेत्, नेतरमिति। विशेषाङ्गीकारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया। स एव च विशेषोऽस्माभिः कार्यस्यानागतावस्थेत्युच्यत इति।

एतेन यद्वैशेषिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति, तदप्यपास्तम्। अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात्, भावानां दृष्टत्वादन्यानपेक्षत्वाच्च। किञ्चाभावेषु स्वतो विशेषे भावत्वापत्तिः। प्रतियोगिकृतविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताकाले नास्ति। अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ नियामकत्वं युक्तमिति ॥ ११५ ॥

उपादाननियमे प्रमाणमाह—

सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात् ॥ ११६ ॥

सुगमम्। उपादानानियमे च सर्वत्र सर्वदा सर्वं सम्भवेदिति स्यादाय ॥ ११६ ॥

इतश्च नासदुत्पाद इत्याह—

शक्तस्य शक्यकरणात् ॥ ११७ ॥

कार्यजननसमर्थमेवोपादानकारणम्, अन्यस्य दुर्घटत्वात्, ता

घवाद्य। सा शक्ति कार्यस्यानागतावस्थैवेत्यतः शकस्य शक्यकार्य-करणान्नासत उत्पाद इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

इतश्च—

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

उत्पत्ते प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते, तस्माच्च सत्कार्य-सिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थः। कार्यस्यासत्त्वे हि सदसतोरभेदानुप-पत्तिरिति। उत्पत्ते प्राक् कार्याणां कारणाभेदे च श्रुतिः—"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" (बृ उ १।४।७)। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्"—(छा उ ६।१।१)। 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' (मैत्री उ ५।२)। "आप एवेदमग्र आसु" (बृ उ ५।१।१) इत्याद्या ॥ ११८ ॥

शङ्कते—

न भावे भावयोगश्चेत् ॥ ११९ ॥

नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्पत्ति-योगो न सम्भवति। असत सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारादिति चेदि-त्यर्थः ॥ ११९ ॥

परिहरति—

नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ ॥ १२० ॥

कार्योत्पत्त्यव्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्तिनिमित्तकौ। अभि-व्यक्तिन उत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभावाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः, न त्वसत सत्त्वेत्यर्थः।

अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं, किन्तु वर्तमानावस्था। कारणव्यापारोऽपि कार्यस्य वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति। सतश्च कार्यस्य कारण-व्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृष्टम्। यथा शिलामध्यस्थप्रतिमाया लैङ्गिकव्यापारेणाऽभिव्यक्तिमात्रं, तिलस्थतैलस्य च निष्पीडनेन, धान्यस्थतण्डुलस्य चावघातेनेति।

तदुक्तं वाशिष्ठे—

सुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलोदरे।
यथा स्थिता नितेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥ इति ॥

प्रकृतिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १२० ॥

ननु भवतूत्पत्तेः प्राक् सतो यथाकथञ्चिदुत्पत्तिः। नाशस्त्वनादिभावस्य कथं स्यादित्याशङ्कायामाह—

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

लीङ् श्लेषणे (धा पा ९।३३) इत्यनुशासनाल्लय सूक्ष्मतया कारणेष्वविभाग। स चातीताख्यो नाश इत्युच्यत इत्यर्थः। अनागताख्यस्तु लयः प्रागभाव इत्युच्यत इति शेष। लीनकार्यव्यक्तेस्तु पुनरभिव्यक्तिर्नास्ति, प्रत्यभिज्ञाद्यापत्त्या पातञ्जले निराकृतत्वात्। परेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थाया प्रागभावाख्याया अभिव्यक्ति हेतुत्वाच्चेति।

नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणम्? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्तायामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति। मैवम्। योगिप्रत्यक्षस्यान्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः, प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात्। अन्यथा वर्त्तमानस्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः। तस्माद्धियामौत्सर्गिकप्रामाण्येनाऽसति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्ध्यति। योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवार्त्तिके प्रपञ्चितमिति दिक्। तदेवमभिव्यक्तिलयाभ्यां कार्याणामुत्पत्तिनाशव्यवहारावुक्तौ।

नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं सती वाऽसती वा? आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः। कारणव्यापारश्च विफलः। अन्त्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः, अनवस्था चाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति।

अत्रोच्यते। कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदा सत्त्वाभ्युपगमेनोक्तविकल्पानवकाशाद् घटवत् तदभिव्यक्तेरपि वर्तमानाऽवस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिवृत्त्यर्थं कारणव्यापारापेक्षणात्। अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याऽक्षतेः। नन्वेवं सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत्, प्रकारभेदस्योक्तत्वात्। नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां दुर्वचमिति। मैवम्। अवस्थानामेव वर्त्तमानप्रागभावरूपत्वादिति ॥ १२१ ॥

ननु सत्कार्यसिद्धान्तस्यार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिस्वीकारेऽनवस्था, तथा चानवस्थेत्याशङ्क्याह—

पारम्पर्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्कुरवत् ॥ १२२ ॥

पारम्पर्यतः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यम्, बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः। बीजाङ्कुराभ्यां चायमेव विशेषो, यद् बीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्परयानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति। प्रामाणिकत्वन्तु तुल्यमेवेति। सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमवस्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये (३।१३, ४।१२) वदद्भिर्व्यासदेवैरप्ययमनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति। अत्र च बीजाङ्कुरदृष्टान्तो लोकदृष्ट्योपन्यस्तः।

वस्तुतस्तु जन्मप्रभृतिदर्शनादित्यत्रैव तात्पर्यम्। तेन बीजाङ्कुरप्रवाहस्यादिसर्गाऽवधिकत्वेनानवस्थाविरहेऽपि न क्षतिः। आदिसर्गे हि वृक्षं विनैव बीजमुत्पद्यते हिरण्यगर्भसङ्कल्पेन तच्छरीराद्विभ्य इति श्रुतिस्मृत्योः प्रसिद्धम्—

> यथा हि पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः।
> आदिबीजात् प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः॥
>
> 95723 (वि पु १।७।३२)

इति विष्णुपुराणादिवाक्यैरिति॥ १२२॥

वस्तुतस्त्वनवस्थापि नास्तीत्याह—

उत्पत्तिवद्वाऽदोषः॥ १२३॥

यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिरसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात्, तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवैष्टव्या, लाघवात्। अत उत्पत्ताविवाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः। अथेयमभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न। अस्मिन् पक्षे सत एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात्। अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः।

नन्वेवं महदादीनामेव प्रागऽसत्त्वमिष्यताम्, किमभिव्यक्त्याख्यावस्थाकल्पनेनेति चेन्न। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" (बृ आ १।४।७) इत्यादिश्रुतिभिरव्यक्तावस्थया, सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धेः। तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादिस्वीकारापत्तिरिति चेन्न। तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्याभावरूपतयोक्तत्वात्, तादृशाभावनिवृत्त्यैव च कारणव्यापारसाफल्यादिसम्भवात्।

अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभावप्रध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्याऽनागतातीतावस्थे भावरूपे प्रोच्येते। वर्तमानताख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद् व्यतिरिच्यते, घटादेरवस्थात्रयवत्त्वानुभवादिति। अन्यत् तु सर्वं समानम्। अतो नास्त्यस्मास्वधिकशङ्कावकाश इति दिक्॥ १२३॥

"कार्यदर्शनात् तदुपलब्धेः" (सा सू १।११०) इति सूत्रेण कार्येण मूलकारणमनुमेयमित्युक्तम्। तत्र कियत्पर्यन्तं कार्यमित्यवधारयितुं सर्वकार्याणां साधर्म्यमाह—

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्॥१२४॥

कारणानुमापकत्वाल्लयगमनाद्वाऽत्र लिङ्गं कार्यजातम्। न तु महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितम्, हेतुमत्त्वादीनामखिलकार्यसाधारण्यात्।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्॥
(सां. का. १०)

इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताख्यं सर्वं कार्यमेव लिङ्गमित्युक्तम्। तथा च तल्लिङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति वाक्यार्थः।

तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम्। अनित्यत्वं विनाशित्वम्। प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता तद्विपरीत्यमव्यापित्वम्। सक्रियत्वम् अध्यवसायादिरूपनियतकार्यकारित्वम्। प्रधानस्य तु सर्वविषयसाधारण्येन कारणत्वान्न कार्यैकदेशमात्रकारित्वम्। न च क्रिया कर्मैव यत्न शक्यते। प्रकृतिक्षोभात् सृष्टिश्रवणेन प्रकृतेरपि कर्मवत्त्वात्र सक्रियत्वापत्तेरिति। अनेकत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वम्, सर्गद्वयसाधारण्यमिति यावत्। न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वम्, प्रकृतावतिव्याप्तेः, प्रकृतेरपि सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात्। "सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात्" (सां. सू ६।३९) इत्यागामिसूत्रादिति। आश्रितत्वं स्वावयवेष्विति॥ १२४॥

कार्यकारणयोर्भेदे हेतुमत्त्वादि सिध्यतीत्यतः कारणातिरिक्तकार्यसिद्धौ प्रमाणान्याह—

आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा॥ १२५॥

तत्सिद्धिर्लिङ्गाख्यकार्यस्य कारणातिरेकेण सिद्धिः प्रतिज्ञातव्यात्

प्रत्यक्षत एवानायासेन भवति । यथा स्थौल्यादिना धर्मेण तन्त्वादिभ्यः पटादीनाम् । क्वचिच्च गुणसामान्यादेरभेदतो गुणसामान्याद्यात्मकत्वेन लिङ्गेनानुमानेन भवति । यथाऽध्यवसायादिगुणात्मकत्वरूपेण कारणवैधर्म्येण महदादीनाम् । यथा च महापृथिवीत्वादिसामान्यात्मकतारूपेण तन्मात्रवैधर्म्येण पृथिव्यादीनाम् । क्वचित्त आदिशब्दगृहीतेन कर्माद्यात्मकतावैधर्म्येण । यथा स्थिरावयवेभ्योऽतिरिक्तस्य चञ्चलावयविनः ।

तथा प्रधानव्यपदेशात् प्रधानश्रुतेरपि कारणातिरिक्तकार्यसिद्धिर्भवति । प्रधीयतेऽस्मिन् हि कार्यजातमिति प्रधानमुच्यते । तच्च कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ विना न घटते । अत्यन्ताभेदे कुम्भ्याधारत्वासंभवादिरर्थः । कार्याणां साधर्म्यरूपं लक्षणं कारणातिरिक्तकार्येषु प्रमाणं च सूत्राभ्यां दर्शितम् ॥ १२५ ॥

इदानीं कार्यसधर्मस्तया कारणानुमानाय कार्यकारणयोरपि साधर्म्यं प्रदर्शयति—

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

द्वयोः कार्यकारणयोरेव त्रिगुणत्वादिसाधर्म्यमित्यर्थः । आदिशब्दग्राह्यश्च कारिकायामुक्ता —

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ इति ॥
(सां का ११)

त्रयः सत्त्वादिद्रव्यरूपा गुणा अत्र सन्तीति त्रिगुणम् । तत्र महदादिषु कारणरूपेण सत्त्वादीनामवस्थानं वने वृक्षवदेवावगन्तव्यम्[1] । अथवा सत्त्वादिशब्देन सुखदुःखमोहानामपि वचनात् कार्यकारणयोस्त्रिगुणत्वं समञ्जसमिति । अविवेकिविषयोऽस्तैरेव दृश्यम्, भोग्यमिति यावत् । अविवेकि च विषयश्चेति तच्छेदे त्वविवेकित्वं सम्भूयकारित्वं, विषयत्वं तु भोग्यत्वमेव । सामान्यं सर्वपुरुषसाधारणम्, पुरुषभेदेऽप्यभिन्नमिति यावत् । प्रसवधर्मि-परिणामि । व्यक्तं-कार्यम् । प्रधानकारणमित्यर्थः । कार्यकारणयोरन्योन्यवैधर्म्यमपि कारिकया दर्शितम्—

---

[1] गुणत्रयमहदादिगं तु प्रधाने सत्त्वादीनामवस्थानम् । अत्रेदमधिक पाठान्तरं दृश्यते ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥
इति (स का. १०)।

यथैकत्वं सर्गभेदेऽप्यभिन्नत्वम् । अतः प्रकृतेरनेकव्यक्तित्वेऽपि नैकत्वश्रुतिः ॥

महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ।
अनन्तस्य न तस्यान्तः सङ्ख्यानं चापि विद्यते ॥
(वि पु २।७।२५)

इति विष्णुपुराणेनासंख्येयतावचनात् तु प्रधानस्य व्यक्तिबहुत्व सिद्धरिति ॥ १२६ ॥

प्रधानाख्यानां जगत्कारणगुणानामन्योऽन्यविवेकाय तेषामवान्तरमपि वैधर्म्यं सिद्धान्तयति, विविधजगत्कारणत्वोपपत्तये च, ॥ ॥ रूपात् कारणाद्विचित्रकार्याणि सम्भवन्तीति—

प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैधर्म्यम् ॥१२७॥

गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्रयाणामन्योऽन्यं सुखदुःखाद्यैर्वैधर्म्यं, कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः । सुखादिकं च घटादेरपि रूपादिवदेव धर्मोऽस्ति करणोपादानत्वात् 'अन्यधर्मत्वाणाम्' इत्युक्तम् । अत्रादिशब्दग्राह्याः पञ्चशिखाचार्यैरुक्ताः । यथा सत्त्वं नाम प्रसादलाघवाभिष्वङ्गप्रीतितितिक्षासन्तोषादिरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्मकम् । एवं रजोऽपि शोकादिनानाभेदं समासतो दुःखात्मकम् । एवं तमोऽपि निद्रादिनाभेदं समासतो मोहात्मकमिति ।

अत्र प्रीत्यादीनां गुणधर्मत्ववचनादागामिसूत्रे च लघुत्वादेर्धर्मत्वमाणत्वात् सत्त्वादीनां द्रव्यत्वं सिद्धम् । सुखाद्यात्मकता तु गुणानां मनसः सङ्कल्पात्मकतावद्धर्मधर्म्यभेदाद्वेवोपपद्यते । न वैशेषिकोक्ताः सुखादय एव सत्त्वादिगुणा इति । सत्त्वादित्रयमपि व्यक्तिभेदादनन्तम् । अन्यथा हि विभुमात्रत्वे गुणविमर्दवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यमिति सिद्धान्तो नोपपद्येत । विमर्दस्यानवयवेष्वसम्भवात् ॥ १२७ ॥

गुणानां सत्त्वादीनामेकैकव्यक्तिमात्रत्वे वृद्धिह्रासादिकं नोपपद्यते । तथा परिच्छिन्नत्वं च तत्समूहरूपस्य प्रधानस्य परिच्छिन्नत्वापत्त्या श्रुतिस्मृतिसिद्धमनन्तत्वाऽसङ्ख्यत्वप्रमाणत्वादिकं नोपपद्येत । अतोऽसङ्ख्याते

गुणानां त्रित्वसङ्ख्योपपादनाय विवेकार्थं च तेषां साधर्म्यवैधर्म्ये प्रतिपादयति—

लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम् ॥ १२८ ॥

अयमर्थः । लघ्वादीति भावप्रधानो निर्देशः । लघुत्वादिधर्मेण सर्वासां सत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यं वैधर्म्यं च रजस्तमोभ्याम् । तथा च पृथिवीव्यक्तीनां पृथिवीत्वेनेव सत्त्वव्यक्तीनामेकजातीयतयैकता सजातीयोपष्टम्भादिना वृद्धिह्रासादिकं च युक्तमित्याशयः । एवं चञ्चलत्वादिधर्मेण सत्त्वादिरजोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वतमोभ्यां च वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववत् । एवं गुरुत्वादिधर्मेण सर्वासां तमोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वरजोभ्यां वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववदिति ।

वैधर्म्यस्य प्रागेवोक्ततयात्र पुनर्वैधर्म्यकथनं सम्पातायातम् । अत्र वैधर्म्यं चेति पाठः प्रामादिक एवेति ।

अत्र सूत्रे सत्त्वादीनां कारणद्रव्याणां प्रत्येकमनेकव्यक्तिकत्वं सिद्धम् । अन्यथा लघुत्वादीनां साधर्म्यत्वानुपपत्तेः, समानानां धर्मस्यैव साधर्म्यत्वात् । न च कार्यसत्त्वादीनामनेकतया लघुत्वादिकं साधर्म्यं स्यादिति वाच्यम् । त्रिगुणात्मकत्वेन घटादीनामपि कार्यसत्त्वादिरूपतया लघुत्वादीनां सत्त्वादिसाधर्म्यत्वानुपपत्तेः । तस्मात् कारणगुणानामेवात्र साधर्म्यादिकमुच्यत इति । सत्त्वादीनां लघुत्वादिकं चोक्तं कारिकया—

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥

(सा का १३) इति ॥

अर्थत —पुरुषार्थनिमित्तात् । नन्वेवं मूलकारणस्य परिच्छिन्नापरिच्छिन्नासङ्ख्यव्यक्तिकत्वे वैशेषिकमतादत्र को विशेष इति चेत्, कारणद्रव्यस्य शब्दस्पर्शादिराहित्यमेव ॥

शब्दस्पर्शविहीनं तु रूपादिभिरसंयुतम् ।
त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

(वि पु १।२।२०)

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । एतच्च पातञ्जलेऽस्माभिः प्रपञ्चितम् (यो. वार्ति. ३।१८-१९) ॥ १२८ ॥

ननु महदादीनां स्वरूपत सिद्धावपि तेषां प्रत्यक्षेणोत्पत्त्यदर्शनात् कार्यत्वे नास्ति प्रमाण येन तेषां हेतुमत्त्व साधर्म्य स्यात्, तत्राह—

उभयान्यत्वात् कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत् ॥ १२९ ॥

महदादिपञ्चभूतान्तं विवादास्पदं तावन्न पुरुषो, भोग्यत्वात्। नापि प्रकृतिः मोक्षान्यथानुपपत्त्या विनाशित्वात्। अत प्रकृतिपुरुषभिन्नं तत्; भिन्नत्वाच्च कार्यं घटादिवदित्यर्थ ॥ १२९ ॥

ननु विकारत्वानित्यत्वादिनैव मोक्षाद्युपपत्तेर्विनाशित्वमपि तेषाम सिद्धमित्याशङ्कायां कार्यत्वे हेत्वन्तराण्याह—

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिच्छिन्नत्वाद् देशिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकजातिमत्त्वादित्यर्थ । तेन गुणव्यक्तीनां कियतीनां परिच्छिन्नत्वेऽपि न तत्र व्यभिचार॰ ॥ १३० ॥

किञ्च—

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

उपवासादिना क्षीणं हि बुद्ध्यादितत्त्वमन्नादिभि समन्वयेन समनुगतेन पुनरुपचीयते। अत॰ समन्वयात् कार्यत्वमनुमीयत इत्यर्थ॰। नित्यस्य हि निरवयवतयाऽवयवानुप्रवेशरूप समन्वयो न घटत इति। समन्वये च श्रुति प्रमाणम् मन प्रकृत्य—'एवं ते सौम्य षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाभूत्। साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्' (छा उ ६।७।६) इति। योगसूत्रं च—'जात्यन्तरपरिणाम प्रकृत्यापूरात्' (४।२ सू) इति ॥ १३१ ॥

किञ्च—

शक्तितश्चेति ॥ १३२ ॥

करणत्वेत्यर्थ । पुरुषस्य यत् करणं तत् कार्यं चक्षुरादिवदिति भाव । पुरुषे साक्षाद्विषयार्पकत्वं महतेनौस्तीति प्रकृतिर्न करणमिति। अतो महत्तत्त्वस्य करणतया कार्यत्वे सिद्धे सुतरामन्येषामपि कार्यत्वम्। इतिशब्दश्च हेतुवर्गसमाप्तिसूचनार्थ ॥ १३२ ॥

यदि च महदादिमध्ये किञ्चित्कार्यं स्वीक्रियते तदापि तद्वत् प्रकृति पुरुषो चेति सिद्ध न समीहितम्। प्रकृतेरुक्तो प्रमाणपरे

णामित्वापरिणामित्वाभ्यां विवेकव्याविभत्यवेवास्माकं तात्पर्या-
दित्याह—

तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

तद्धाने कार्यत्वहाने यदि परिणामी तदा प्रकृति । यदि वा अपरि-
णामी मोक्ता तदा पुरुष इत्यर्थ ॥ १३३ ॥

ननु नित्यमप्युभयभिन्नं स्यात्, तत्राह—

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

अकार्यस्य प्रकृतिपुरुषभिन्नत्वे तुच्छत्वं शशशृङ्गादिवत् प्रमाणा-
भावात् । अकार्यं हि कारणतया वा मोक्तृतया वा सिद्ध्यति, नान्यथे-
त्यर्थ ॥ १३४ ॥

तदेवं महदादिषु कार्यत्वं प्रसाध्य साम्प्रतं तै. प्रकृत्यनुमानेऽनुक्त
विशेषमाह—

कार्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

कार्यान्महत्तत्त्वादेर्लिङ्गात् सामान्यतो दृष्टं कारणानुमान यदुक्तं
तत् ताटस्थ्यनिवृत्तये तत्साहित्यात् कार्यसाहित्येनैव कर्त्तव्यम्।
"सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" (छां उ ६।२।१), "तम एवेदमग्र
आसीत्" (मै आ ५।२) इत्यादि श्रुत्यनुसारात् । तद्यथा—महदादिकं
स्वोपहितत्रिगुणात्मकवस्तूपादानकं कार्यत्वात्, शिलामध्यस्थ-
प्रतिमावत्, तैलादिवच्चेत्यर्थ । अत्रानुकूलतर्कः प्रागेव (१।६१–६५
भा) दर्शित ॥ १३५ ॥

तस्याः प्रकृते. कार्याद्वैधर्म्यं विवेकार्थमाह—

अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात् ॥ १३६ ॥

अभिव्यक्तात् त्रिगुणान्महत्तत्त्वादपि मूलकारणमव्यक्तं सूक्ष्मम् ।
महत्तत्त्वस्य हि सुखादिर्गुण साक्षात् क्रियते, प्रकृतेश्च गुणोऽपि न
साक्षात्क्रियत इति प्रधानम् परमाव्यक्तम् । महत्तत्त्वं तु तदपेक्षया
व्यक्तमित्यर्थ ॥ १३६ ॥

ननु परमसूक्ष्मं चेत् तर्हि तस्यापलाप एवोचित इत्याकाङ्क्षायां
पूर्वोक्तं स्मारयति—

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

सुगमम् ॥ १३७ ॥

प्रकृत्यनुमानगता विशेषा विस्तरतो विचारिताः। इत परमध्याय-समाप्तिपर्यन्तं पुरुषानुमानगता विशेषा विचार्या। तत्र पञ्चनादौ विशेषमाह—

सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम् ॥ १३८ ॥

यत्र वस्तुनि सामान्यतो विवादो नास्ति न तस्य स्वरूपतः साधन-मपेक्ष्यते, धर्मस्येवेत्यर्थः। अयं भावः—यथा प्रकृतेः सामान्येनापि साधनमपेक्षितं, धर्मिण्यपि विवादात्। नैवं पुरुषस्य साधनमपेक्षि-तम्, चेतनापलापे जगदान्ध्यप्रसङ्गतो भोक्तर्यहम्पदार्थे सामान्यतो बौद्धानामप्यविवादात् धर्म इव। धर्मो हि सामान्यतो बौद्धैरपि स्वी-क्रियते ततशिलारोहणादिषु धर्मत्वाभ्युपगमात्। अतः पुरुषे विवेक-नित्यत्वादिसाधनमात्रमनुमानं कार्यमिति ॥ १३८ ॥

'संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य' (१।६६) इत्युक्तसूत्रेणापि विवे-कानुमानमेवाऽभिप्रेतम्, न तु तत्र पुरुषस्य सर्वथैवासत्त्वमभि-प्रेतमिति। तत्र वादौ विवेकमनिमासूत्रम्—

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

शरीरादिप्रकृत्यन्तं यच्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं वस्तु ततोऽतिरिक्तः पुमान् भोक्तेत्यर्थः। भोक्तृत्व च द्रष्टृत्वमिति ॥ १३९ ॥

अत्र हेतूनाह सूत्रैः—

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

यत सर्वं संहतं प्रकृत्यादिकं परार्थं भवति शय्यादिवत्। अतोऽ संहतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिद्ध्यतीत्यर्थः। अयं च हेतुः संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्येत्यत्र (१।६६) व्याख्यातः। उक्तस्यापि हेतोः पुनरभ्यासो हेतुवर्गसङ्कलनार्थः ॥ १४० ॥

किञ्च—

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

सुखदुःखमोहात्मकत्वादिविपरीतत्वादित्यर्थः। शरीरादीनां हि यः सुखाद्यात्मकत्वं धर्मः, स सुखादिभोक्तरि न सम्भवति, स्वयं सुखादि-मदने कर्मकर्तृविरोधात्, धर्मिणुक्तत्वेन सुखाद्युभवादित्यर्थः।

ननु बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितं स्वसुखादिकं पुरुषेण गृह्यतां स्ववदिति चेन्न। एवं सति बुद्धेरेव सुखादिकल्पनौचित्यात्। पुरुषगतसुखादेर्बुद्धौ प्रतिबिम्बकल्पने गौरवात्। अहं-सुखी, दुःखी, मूढः इत्यादिप्रत्यास्तु न पुरुषे सुखादिसाधकाः, तत्स्वामित्वेनाप्युपपत्तेश्च। बुद्धेः सुखादिमत्त्वेनाप्युपपत्तेश्च। लौकिक्या ह्यहंबुद्ध्यावश्यं बुद्धिरपि विषयो मिथ्याज्ञानवासनादिरूपदोषानुवृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बकल्पनायां च गौरवादिति।

आदिशब्देन चात्र 'त्रिगुणमविवेकि विषयः' (सा. का. ११) इति कारिकोक्ताऽविवेकित्वादयो ग्राह्याः। तथा रूपादयः शरीरादिधर्मा ग्राह्याः ॥ १४१ ॥

किञ्च—

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

भोक्तुरधिष्ठातृत्वादधिष्ठेयेभ्यः प्रकृत्यन्तेभ्योऽतिरिक्ततेत्यर्थः। अधिष्ठानं हि भोक्तुः संयोगः। स च प्रकृत्यादीनां भोगहेतुपरिणामेषु कारणम्। भोक्तुरधिष्ठानाद् भोगायतननिर्माणमिति (५।११४) वक्ष्यमाणसूत्रात्। संयोगश्च भेदे सत्येव भवतीति भावः। इति शब्दो हेतुसमाप्तौ ॥ १४२ ॥

उक्तानुमानेऽनुकूलतर्कं प्रदर्शयति सूत्राभ्याम्—

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

यदि हि शरीरादिस्वरूप एव भोक्ता स्यात् तदा भोक्तृत्वमेव व्याहन्येत, कर्मकर्तृविरोधात्। स्वस्य साक्षात् स्वभोक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। अनुपपत्तिश्च पूर्वमेव (१।९९ भा.) व्याख्याता। अत्र सूत्रे पुरुषस्य भोगः स्वीकृत इति स्मर्तव्यम्। अपरिणामिनश्च पुरुषस्य भोगः, 'चिदवसानो भोगः' (१।१०४) इत्यत्र व्याख्यातः ॥ १४३॥

किञ्च—

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १४४ ॥

शरीरादिकमेव चेद्भोक्तृ स्यात् तदा भोक्तृ कैवल्यार्थं दुःखात्यन्तोच्छेदार्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्नोपपद्येत। शरीरादीनां विनाशित्वात् प्रकृतेश्च धर्मिग्राहकमानेन दुःखस्वाभाव्यसिद्ध्या कैवल्याऽसम्भवात्।

न हि स्वभावस्यात्यन्तोच्छेदो घटत इत्यर्थः । अत्र कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरिति सूत्रपाठः प्रामादिकत्वादुपेक्षणीयः ॥

> सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
> पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥
>
> (सां० का० १७)

इति कारिकायां कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेति पाठात्, अर्थासङ्गतेश्चेति ॥ १४४ ॥

चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्ततया पुरुषः साधितः, इदानीं पुरुषगतो विशेषो विवेकस्फुटीकरणायानुमीयते—

जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥

वैशेषिका आहुः—प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनःसंयोगाज्ज्ञानाख्यः प्रकाशो जायत इति । तन्न । लोके जडस्याप्रकाशस्य लोष्टादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगात् । अतः सूर्यादिवत् प्रकाशस्वरूप एव पुरुष इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः—

> यथा प्रकाशतमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते ।
> तद्वदैक्यं न सम्बद्धं प्रपञ्चपरमात्मनोः ॥
>
> (कू० पु० अ०१० इति)
>
> यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।
> ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥
>
> (कू० पु० अ०११)

प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वचैतन्येष्वनुगतमखण्डोपाधिरनुगतव्यवहारादिति ॥ १४५ ॥

ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्धर्मधर्मिभावोऽस्ति, न वा ? तत्राह—

निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥

सुगमम् । पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धमात्रेणान्यव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पनागौरवमित्यपि बोद्धव्यम् । तेजसश्च प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि स्पर्शपुरस्कारेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिध्यति । आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाले ग्रहणं

नाम्नीयतो लाघवाद्धर्मधर्मिभावशून्यं प्रकाशरूपमेवाऽऽत्मद्रव्यं कल्प्यते। तस्य च न गुणत्वम् संयोगादिमत्त्वात्, अनाश्रितत्वाच्चेति। तथाच स्मर्यते—

> ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन।
> ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः पूर्णः सदा शिवः॥

(सौ पु ११।२६ इति)

ननु निर्गुणत्वे एव का युक्तिरिति चेत्। उच्यते। पुरुषस्येच्छा-द्यास्तावन्नित्या न सम्भवन्ति, जन्यताप्रत्यक्षात्। जन्यगुणाङ्गीकारे परिणामित्वापत्तिः। तथा चोभयोरेव प्रकृतिपुरुषयोः परिणामहेतुत्व-कल्पने गौरवम्। आत्मपरिणामेन कदाचिदज्ञत्वस्याप्यापत्त्या ज्ञानेच्छा-दिगोचरसंशयापत्तिश्च। तथा जडप्रकाशायोगस्योक्तत्वादपि न नित्य-स्यानित्यज्ञानसम्भव इति। इच्छादिकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनस्येव लाघवात् सिद्ध्यति। मनःसंयोगस्यात्ममनसोभयोस्तद्धेतुत्वे गौरवात्। गुणशब्दश्च विशेषगुणवाचीत्युक्तमेव। अत आत्मा निर्गुणः।

अपि च ये तार्किका आत्मनः कर्तृत्वमिच्छन्ति तेषां मोक्षानुपपत्तिः, अहं कर्तेति बुद्धेरेव गीतादिष्वदृष्टोत्पत्तिहेतुतयोक्तत्वात्। तस्याश्च तन्मते मिथ्याज्ञानत्वाभावेन तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवात्। अतः श्रुत्युक्तमोक्षानुपपत्त्याऽऽत्मनोऽकर्तृत्वमस्माभिरिष्यते। अकर्तृत्वाच्चादृष्ट-सुखाद्यभावः। ततश्च मनसः कृत्यादिहेतुत्वे कल्पनीये लाघवादन्त-रङ्गगुणत्वावच्छेदेनैतत् कल्प्यते। अत आत्मा निर्गुण इति। यथो-क्तस्य च परमसूक्ष्मस्यात्मनः स्वरूपं वाशिष्ठे करामलकवत् प्रोक्तं विविच्य प्रतिपादितम्।

यथा—

> असम्भवति सर्वत्र दिग्भूम्याकाशरूपिणि।
> प्रकाश्ये यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत्॥
> त्रिजगत् त्वमहं चेति दृश्ये सत्तामुपागते।
> द्रष्टुः स्यात् केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः॥

(यो वा ३।४।५५-५६) इति॥१४६॥

नन्वहं जानामीति धर्मधर्मिभावानुभवात् पुरुषस्य चिद्धर्मकत्वं सिद्ध्यति, गौरवस्य प्रामाणिकत्वेनाऽदोषत्वादिति। तत्राह—

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षबाधात् ॥ १४७ ॥

भवेदेवं यदि केवलतर्केणास्माभिर्निर्गुणत्वाद्यिकं प्रसाध्यते, किन्तु श्रुत्यापि । अतः श्रुत्या सिद्धस्य निर्गुणत्वादेर्नापलापः सम्भवति, तत्प्रत्यक्षस्य गुणादिप्रत्यक्षस्य श्रुत्यैव बाधात् । अहं गौर इत्यादिप्रत्यक्षवदित्यर्थः । अन्यथा हि गौरोऽहमिति प्रत्यक्षबलेन देहातिरिक्तात्मसाधिका अपि युक्तयो बाधिताः स्युरिति जितं नास्तिकैः ।

निर्गुणत्वे च श्रुतयः—"साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" (श्वेता० उ० ६।११) इत्याद्याः । चिन्मात्रत्वे तु श्रुतयः—"अकर्ता चेतनश्चिन्मात्रः सच्चिदेकरसो ह्ययमात्मा" इत्याद्याः इति सर्वज्ञत्वादिश्रुतयस्तु राहोः शिर इतिवल्लौकिकविकल्पानुवादमात्राः । विधिनिषेधश्रुतिमध्ये निषेधश्रुतेरेव बलवत्त्वात्—अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति इति (बृ० उ० २।३।६) श्रुतेः ।

किञ्चाज्ञानामहं जानामीति प्रत्यये प्रमात्वकल्पनायामेव गौरवम् । अनाद्यविद्यादोषस्यानुवर्तमानतया भ्रमत्वस्यैवौत्सर्गिकत्वात् । अतो भ्रमज्ञानानन्तपाक्षिकत्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वात्प्रत्यक्षबाधने लाघवतर्काद्यनुगृहीतमनुमानमपि समर्थमिति ॥

नन्वात्मनो नित्यज्ञानस्वरूपत्वे कीदृशं लाघवमिति चेत् । उच्यते । नैयायिकादिभिरन्तःकरणं व्यवसायानुव्यवसायौ तदाश्रयश्चेति चत्वारः पदार्थाः कल्प्यन्ते । अस्माभिस्त्वन्तःकरणं व्यवसायस्थानीयास्तद्वृत्तयस्तदनन्तानुव्यवसायस्थानीयश्च नित्यज्ञानरूप आत्मेति त्रयः पदार्थाः कल्प्यन्त इति ॥ १४७ ॥

ननु यदि प्रकाशरूप एवात्मा तदा सुषुप्त्याद्यवस्थाभेदो नोपपद्यते, सदा प्रकाशमानत्वादिति । तत्राह—

सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम् ॥ १४८ ॥

सुषुप्त्याद्यवस्थात्रयस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसीत्यर्थः । तदुक्तम्—

जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ।
तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥
(भाग० ११।१३।२७) इति

तासां बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्थारहितो निर्णीत इत्यर्थः।

तत्र जाग्रज्जाग्रदवस्थेन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः। स्वप्नावस्था च संस्कारमात्रजन्यस्तादृशः परिणामः। सुषुप्त्यवस्था च द्विविधार्द्धसमग्रलयभेदेन। तत्रार्द्धलये विषयाकारा वृत्तिर्न भवति-किन्तु स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिवृत्तिर्भवति। अन्यथोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समित्यादिरूपसुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः। तदुक्तं व्याससूत्रेण-'मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात्' (ब्र सू ३।२।१०) इति।

समग्रलये तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव भवति। अन्यथा 'समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता' (सां सू ५।११६) इत्यागामिसूत्रानुपपत्तेरिति। सा च समग्रसुषुप्तिर्वृत्त्यभावरूपेति पुरुषस्तत्साक्षी न भवति, पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात्। अन्यथा संस्कारादेरपि बुद्धिधर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः। सुषुप्त्यादिसाक्षित्वं तु तादृशबुद्धिवृत्तीनां स्वप्रतिबिम्बितानां प्रकाशनमिति वक्ष्यामः (सां सू १।१६१)। अतो ज्ञानार्थं पुरुषस्य न परिणामापेक्षेति।

स्यादेतत्। सुषुप्ते यदि सुखदुःखादिगोचरा बुद्धिवृत्तिरिष्यते, तर्हि जाग्रदाद्यवस्थाविलक्षणानां वृत्तिग्राह्यत्वस्वीकार एव युक्त इति व्यर्था तत्साक्षिपुरुषकल्पना। स्वगोचरवृत्तत्वेनैव स्वव्यवहारहेतुतायाः सामान्यतः सुवचत्वादिति।

नैवम्। नियमेन स्वगोचरवृत्तिकल्पनेऽनवस्थापत्तिर्गौरवं च स्यात्। किञ्चाहं सुखीत्यादिवृत्तिषु सुखादीनां विशेषणतया निर्विकल्पकं तज्ज्ञानमादायपेक्ष्यते। तत्र चानन्तनिर्विकल्पकवृत्त्यपेक्षया लाघवेन नित्यमेकमेवात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्प्यते। अहं सुखीत्यादिविशिष्टज्ञानार्थं बुद्धिवृत्तेरेव तादृशाकारत्वं पुरुषे वृत्तिसारूप्यमात्रस्वीकारेण वृत्त्याकारातिरिक्ताकारानभ्युपगमात् स्वतन्त्राकारेण परिणामापत्तेरिति॥१४८॥

अथैवं पुरुषस्य सुषुप्त्यादिसाक्षिमात्रत्वेन पुरुषैक्यस्याप्युपपत्तौ स किमेकोऽनेको वेति संशय तत्रायं पूर्वपक्ष-लाघवतर्कसहकारेण वक्ष्यमाणश्रुतिभ्योऽभेदश्रुतिभ्य एक एवात्मा सिद्ध्यति। जाग्रदाद्यवस्थारूपाणां वैधर्म्याणां बुद्धिधर्मत्वात्। यद्यप्येकस्यात्मनः सर्वबुद्धिसाक्षित्वं तथाऽपि यस्या बुद्धेर्या वृत्तिः सैव बुद्धिस्तद्वृत्तिविशिष्टतया साक्षिणं गृह्णाति, घटं जानामीत्यादिरूपैः। अत एकस्या बुद्धेरयं घट इति वृत्तौ सत्यामन्यबुद्धिवृत्तिद्वारा नानुभवो, घटमहं जानामीति॥

तत्र सिद्धान्तमाह—

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् ॥ १४९ ॥

"पुण्यवान् स्वर्गे जायते, पापी नरके, अज्ञो बध्यते, ज्ञानी मुच्यते" इत्यादि श्रुतिस्मृतिव्यवस्थाया विभागस्यान्यथानुपपत्त्या पुरुषा बहव इत्यर्थः । जन्ममरणे चात्र नोत्पत्तिविनाशौ, पुरुषनिष्ठत्वाभावात् । किन्त्वपूर्वदेहेन्द्रियादिसङ्घातविशेषेण संयोगश्च वियोगश्च भोगतदभावनियामकाविति । जन्मादिव्यवस्थायां च श्रुतिः —

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते । जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

(श्वेता उ ४।५)

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति (बृ उ ४।४।१४, श्वेता उ ३।१०) इत्यादिरिति ॥ १४९ ॥

ननु पुरुषैक्येऽप्युपाधिरूपावच्छेदकभेदेन जन्मादिव्यवस्था भवेत्, तत्राह—

उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः ॥ १५० ॥

उपाधिभेदेऽप्येकस्यैव पुरुषस्य नानोपाधियोगोऽस्त्येव । यथैकस्यैवाकाशस्य घटकुड्यादिनानायोगः । अतोऽवच्छेदकभेदेनैकस्यैवात्मन एव विविधजन्ममरणाद्यापत्तिः कायव्यूहादाविवेति न तन्नियामिका व्यवस्था, एकः पुरुषो जायते नापर इत्यादिरित्यर्थः । न ह्यवच्छेदकभेदेन कपिसंयोगतदभाववत्येकस्मिन्नेव वृक्षे व्यवस्था घटते । एको वृक्षः कपिसंयोगी, अन्यश्च नेति ।

किञ्चैवमौपाधिके मुक्तस्याप्यात्मप्रदेशस्योपाध्यन्तरैः पुनर्बन्धापत्त्या बन्धमोक्षाव्यवस्था तदवस्थैव । यथैकघटमुक्तस्याकाशप्रदेशस्यान्यघटयोगात् घटाकाशव्यवस्था तद्वदिति । न च बन्धमोक्षव्यवस्था श्रुतिरपि लौकिकभ्रमानुवादमात्रमिति वाच्यम् । मोक्षस्याऽलौकिकत्वात् । मिथ्यापुरुषार्थप्रतिपादनेन श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेश्च ॥१५०॥

ननु चैतन्यैक्येऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टस्यातिरिक्ततामभ्युपगम्य व्यवस्थोपपादनीया, तत्राह—

उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिरेव नाना, न तु तद्वानुपाधिविशिष्टोऽपि नानाभ्युपेयो विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नानात्मनाया एव शास्त्रान्तरेऽप्यभ्युपगमापत्तेरित्यर्थः बन्धभागिनो विशिष्टत्वे विशेषणवियोगेन विशिष्टनाशान्न मोक्षोपपत्तिरित्यादीन्यपि दूषणानि।

ननु विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकादिति षष्ठाध्याये स्वयमेवाहङ्कारविशिष्टस्यैव जीवत्वं वक्ष्यतीति चेन्न। प्राणधारकत्वरूपजीवत्वस्यैव विशिष्टधर्मत्ववचनात्। न तु बन्धमोक्षव्यवस्थाया विशिष्टाश्रितत्वं वक्ष्यते, मोक्षकाले विशिष्टाभावादिति ॥

यदपि केचिन्नवीना वेदान्तिब्रुवा आहुः। एकस्यैवात्मनः कार्यकारणोपाधिषु प्रतिबिम्बानि जीवेश्वराः, प्रतिबिम्बानां चान्योऽन्यं भेदाद्व न्धमोक्षव्यवस्थोपपत्तिरिति।

तदप्यसत्। भेदाभेदविकल्पासहत्वात्। बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदे प्रतिबिम्बस्याऽचेतनतया मोक्तृत्वबन्धमोक्षाद्यनुपपत्तिः। जीवब्रह्माभेदरूपस्वसिद्धान्तक्षतिश्च। जीवेश्वरभिन्नस्यात्मनोऽप्रामाणिकत्वं च। अभेदे तु साङ्कर्यापरिहारः। भेदाभेदाभ्युपगमे तु स्वसिद्धान्तहानिः, भेदाभेदविरोधश्च।

अस्मन्मते स्वभेदोऽविभागलक्षणो भेदश्चान्योन्याभाव इत्यविरोध इति। अवच्छेदप्रतिबिम्बादिदृष्टान्तवाक्यानि त्वग्रे व्याख्यास्यामः (सां. सू. ६।१५३-१५४)।

स्यादेतत् बिम्बप्रतिबिम्बादिभेदं परिकल्प्य श्रुत्या बन्धमोक्षव्यवस्था कल्पितेत्येवास्माभिरुच्यते, न तु परमार्थतो बिम्बप्रतिबिम्बभावस्तयोर्भेदो बन्धमोक्षादिकं चेष्यत इति।

मैवम्। एवं सति बन्धमोक्षादिश्रुतिगणस्य भेदश्रुतिगणस्य चोभयोर्बाधापेक्षया केवलाभेदश्रुतिगणस्यैवाविभागपरतयैव सङ्कोचो लाघवायुक्तः। श्रुतिस्मृत्यन्तरैरविभागस्य सिद्धत्वाच्चेति ॥ १५१ ॥

आत्मैक्यवादिप्रयुक्तं दूषणमुपसंहरति—

एवमेकत्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः ॥ १५२ ॥

एव रीत्यैकत्वेन सर्वतो वर्तमानस्याऽऽत्मनो जन्ममरणादिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गो न युक्त इत्यर्थः। यद्वैकत्व इति छेदः। एकत्वेऽभ्यु-

पगम्यमाने परितः सर्वतो वर्तमानस्य सर्वोपाध्यनुगतस्य विरुद्धधर्माध्यासो नेति, न, किन्तु सर्वथा विरुद्धधर्मसङ्करोऽपरिहार्य इत्यर्थः।

ननु पुरुषो निर्धर्मकः, तत्र कथं जन्ममरणबन्धमोक्षादिविरुद्धधर्मसाङ्कर्यमापद्यते, भवद्भिरपि सर्वेषां धर्माणामुपाधिनिष्ठत्वाऽभ्युपगमादिति चेन्न। उक्तधर्माणां संयोगवियोगभोगाभोगरूपतया पुरुषे स्वीकारात्। परिणामरूपधर्माणामेव पुरुषे प्रतिषेधस्योक्तत्वादिति।

यथा स्फटिकेषु लौहित्यनैल्यादिधर्माणामारोपितानामपि व्यवस्थास्ति तथा पुरुषेष्वपि बुद्धिधर्माणां सुखदुःखादीनां शरीरादिधर्माणां च ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादीनामारोपितानामपि व्यवस्थाऽस्ति शास्त्रेषु। यथा विष्णुपुराणे—

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्वृते।
न च सर्वे प्रयुज्यन्ते एवं जीवाः सुखादिभिः॥इति॥१५२॥

साऽपि व्यवस्थैकात्म्ये सति जन्मादिव्यवस्थावन्नोपपद्यत इत्याह—

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेकत्वात्॥ १५३॥

अन्यधर्मत्वेऽपि धर्माणां सुखादीनामारोपात् पुरुषे व्यवस्था न सिद्ध्यति। आरोपाधिष्ठानपुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः। आकाशस्यैकत्वेऽपि घटावच्छिन्नाकाशानां घटभेदेन भिन्नत्वौपाधिकधर्मव्यवस्था घटते आत्मत्वजीवत्वादिकन्तु नोपाध्यवच्छिन्नस्य, उपाधिवियोगे घटाकाशनाशवत् तन्नाशेन जीवो न म्रियते (छा उ ६।११।३) इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात्। किन्तु केवलचैतन्यस्येति प्रागेवोक्तम्।

इमां बन्धमोक्षादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिं सूक्ष्मामबुद्ध्वैवाधुनिका वेदान्तिब्रुवा उपाधिभेदेन बन्धमोक्षव्यवस्थामेवाभ्युपगच्छन्ति। तेऽप्येतेन निरस्ताः। येऽपि तदेकदेशिन इमामेवानुपपत्तिं पश्यन्त उपाधिगतचित्प्रतिबिम्बानामेव बन्धादीन्याहुः ते त्वतीव भ्रान्ताः, उक्तानुभेदाभेदादिविकल्पासहत्वादिदोषात्, अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वादि (सां सू १।९९) सूत्रोक्तदोषाच्च।

किञ्च वेदान्तसूत्रे क्वापि सर्वात्मनामत्यन्तैक्यं नोक्तमस्ति। प्रत्युत "भेदव्यपदेशाच्चान्यः (ब्र सू १-१-२१), अधिकं तु भेदनिर्देशात् (ब्र सू २-१-२२), अंशो नानाव्यपदेशात्" (ब्र सू २-३-४३) इत्यादिसूत्रैर्भेद उक्तः। अत आधुनिकानामयं छेदप्रतिबिम्बादिवादा अपसिद्धान्ता एव। व्यवहाराऽनुकूलमन्वयाद्यर्थेषु समानतन्त्रसिद्धान्तसंग्रह सिद्धान्तरूपाच्चेत्याद्युक्तं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रतिपादितमस्माभिः॥१५३॥

नन्वेवं पुरुषनानात्वे सति—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
(ब्र बि उ १२)

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः।
एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥
(कू पु २।२।२२)

इत्याद्या श्रुतिस्मृतय आत्मैकत्वप्रतिपादिका नोपपद्यन्त इति तत्राह—

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥ १५४ ॥

आत्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति, तासां जातिपरत्वात्। जाति सामान्यमेकरूपत्वं, तत्रैवाद्वैतश्रुतीनां तात्पर्यात्, न त्वखण्डत्वे। प्रयोजनाभावादित्यर्थः। जातिशब्दस्य चैकरूपतार्थकत्वमुत्तरसूत्राल्लभ्यते। अथाश्रुतजातिशब्दस्यादरे—"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" (ऐ उ १।१।१) "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्" (छा उ ६।२।१) इत्याद्यद्वैतश्रुत्युपपादकतयैव सूत्रं व्याख्येयम्। जातिपरत्वात्–विजातीयद्वैतनिषेधपरत्वादित्यर्थः। तत्राद्यव्याख्यायाम् अयं भावः। आत्मैक्यश्रुतिष्वेकादिशब्दाश्चिदेकरूपतामात्रपरा, भेदादिशब्दाश्च वैधर्म्यलक्षणभेदपरा ॥

एष एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु।
स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥
(ब्र बि उ ११)

इत्यादिवाक्येष्वेकरूपार्थस्यावश्यकत्वात्। अन्यथावस्थात्रयेऽप्यात्मन एकतामात्रज्ञानेन स्थानत्रयव्यतीतशब्दोक्ताया अवस्थात्रयाभिमाननिवृत्तेरसम्भवात्। तथैकरूपताप्रतिपादनेनैव निखिलोपाधिविवेकेन सर्वात्मना स्वरूपशोधनसम्भवाच्च। न ह्यन्यथा निर्धर्मकमात्मस्वरूपं विविच्य ब्रह्मणापि शब्देन साक्षात्प्रतिपादयितुं शक्यते, शब्दानां सामान्यमात्रगोचरत्वात्। आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तेष्वात्मन एकरूपत्वे तु प्रतिपादिते तदुपपत्त्यर्थं शिष्यः स्वयमेव तावद्विवेचयति यावन्निर्विशेषे शब्दागोचरे स्वरूपे पर्यवस्यतीति। ततश्च निःशेषाऽभिमाननिवृत्त्या कृतकृत्यो भवति।

यदि पुनरद्वैतवाक्यान्यखण्डतामात्रपराणि स्युस्तर्हि तेभ्यो नाभिमाननिवृत्तिः सम्भवति। आकाशे विविधशब्दवदखण्डेऽप्यात्मनि सुखदुःखादीनामवच्छेदकभेदैरुपपत्तेः। एकस्यैव वाक्यस्याखण्डत्ववैधर्म्योभयपरत्वे च वाक्यभेदोऽखण्डतापरकल्पनायां फलाभावश्च, वैधर्म्यज्ञानादेव सर्वाभिमाननिवृत्तेः।

अतोऽद्वैतवाक्यानि नाखण्डतापराणि, न्यायानुग्रहेण बलवद्भिर्भेदग्राहकश्रुतिस्मृतिभिर्विरोधाच्च। किन्त्ववैधर्म्यलक्षणाभेदपराण्येव। साम्यबोधकश्रुतिस्मृतिभिरेकवाक्यत्वात्। "सामान्यात्तु" (अ. ३ पा २ सू ३२) ब्रह्मसूत्राच्चेति। तत्र साम्ये श्रुतयः—"यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति। एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम। (कठ उ ४।१५), निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" (मु उ ३।१।३) इत्याद्याः स्मृतयश्च—

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वभूतेषु तत् समम्।
स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा॥
यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि।
य एवं सततं वेद जनस्थोऽपि न मुह्यति ॥इत्याद्याः॥

उक्तश्रुतौ मोक्षदशायामपि भेदघटितसाम्यवचनात् स्वरूपभेदोऽप्यात्मनामस्तीति सिद्धम्। अवैधर्म्याभेदपरत्वं चास्मन्मते "विष्णुरहं शिवोऽहम्" इत्यादिवाक्यानां मन्तव्यम्, न तु "तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिवाक्यानामपि।

तत्र साङ्ख्यमते प्रलयकालीनस्य पूर्णात्मन एव सदादिपदार्थतया नित्यशुद्धमुक्तस्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थत्वस्य तादृशवाक्यार्थत्वात्। यदि तु सर्गाद्युत्पन्नपुरुषो नारायणाख्य एव तत्पदार्थस्तदा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामप्यवैधर्म्यार्थकतैवास्तु।

ननु प्रयोजनाभावाच्च भेदपरत्वं श्रुतीनां सम्भवतीति चेन्न। मोक्षोपपादनस्यैव प्रयोजनत्वात्। सृष्टिसंहारयोः प्रवाहरूपेणानुच्छेदात् तस्यैक्ये मोक्षानुपपत्तेः। अथैवमात्मभेदस्य लोकसिद्धतया न तत्परत्वं श्रुतीनां घटत इति।

नैवम्। लाघवतर्केणाकाशवदात्मन्येकत्वस्यानुमानेन प्रसक्तस्य श्रुत्यादिभिर्निषेधात्। व्यवहारेऽप्यन्ययोर्भेदस्य चाप्रत्यक्षत्वात्, देहादिभेदेनानुमयात्। "य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति"

(तै उ २।७) त्यादिभेदनिन्दा तु वैधर्म्यविभागान्यतरलक्षणभेदपरेति।

नन्वेवं मुक्तानां प्रतिबिम्बावच्छेदश्रुतीनां का गतिरिति चेदुच्यते। अनेकतेजोमयादित्यमण्डलवत् अनेकात्ममयमपि चिदादित्यमण्डलमेकरसमविभक्तमेकपिण्डीकृत्य तस्य किरणवत् स्वांशभूतैरसङ्ख्य पुरुषैरसङ्ख्योपाधिव्यसर्व्याचभाव एव प्रतिबिम्बादिदृष्टान्तै प्रतिपाद्यते विभागलक्षणान्यत्वस्य वाचारम्भणमात्रत्वं बोधयितु, न पुनरखण्डत्वम्।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव।

(कठ उ १।५।१०)

इत्यादिसांशदृष्टान्तश्रुतीना न्यायानुग्रहेण बलवत्त्वादिति। यथा च स्मर्यते—

यस्य मगोतमकत्वेऽपि खण्डयते नैकपिण्डता॥ इति॥

ब्रह्ममीमांसाया तु नित्याभिव्यक्ते परमेश्वरचैतन्येऽन्येषा लयरूपाविभागेनाप्यद्वैतमुक्तम्, 'अविभागो वचनादि'ति (अ ४ आ. २ सू १६) सूत्रेणेति। अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये (४।२।४) प्रोक्तमस्माभिरिति दिक्॥

सूत्रस्य द्वितीयव्याख्यायां त्वयं भावः। प्रलयकाले पुरुषविजातीयं सर्वमेवासत्, अर्थक्रियाकारित्वाभावात् पुरुषाणां कूटस्थत्वेनार्थक्रियैवाप्रसिद्धेति। अतः सर्गकाल इव प्रलयेऽपि सत्त्वम्। अतस्तदात्मना विजातीयद्वैतराहित्यम्। तथा सर्गकालेऽपि कूटस्थस्य रूपपारमार्थिकसत्त्वेनास्त्यर्थेति विजातीयद्वैतराहित्यात् सर्गकालीनाद्वैतश्रुतयोऽप्युपपन्ना॥ इति॥ १५४॥

नन्वात्मन एकत्ववदेकरूपत्वमपि नानारूपताप्रत्यक्षेण विरुद्धम्, तत् कथमुक्तं जातिपरत्वादिति, तत्राह—

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्याऽतद्रूपम्॥ १५५॥

विदितं स्पष्टं बन्धकारणमविवेको यत्र तस्य दृष्ट्यैव पुरुषेष्वतद्रूप रूपभेद इत्यर्थः। अतो भ्रान्तदृष्ट्या न रूपभेदसिद्धिरिति॥१५५॥

ननु तथाप्यनुपलम्भादेकरूपत्वाभाव सेत्स्यति—तत्राह—

नान्धादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः॥ १५६॥

अनुपलम्भश्चासिद्धः। अद्वैतदर्शनेऽपि ज्ञानिभिरेकरूपत्वस्य दर्शनादित्यर्थः ॥ १५६ ॥

अद्वैतश्रुत्यनुपपत्तिं समाधायाखण्डाद्वैते बाधकान्तरमाह—

वामदेवादिर्मुक्तो नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

वामदेवादिर्मुक्तोऽस्ति, तथापीदानीं बन्धः स्वस्मिन्ननुभवसिद्धः। अतो नाखण्डात्माद्वैतमित्यर्थः।

'स चापि जातिस्मरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप'।

इत्यादिवाक्यशतविरोधश्चेति शेषः। न चैवं बन्धमोक्षावुपाधेरेवेत्यवगन्तव्यम्, श्रुतिस्मृतिसिद्धान्तविरोधात्। दुःखं मा भुञ्जीयेति कामनादर्शनेन पुरुषमोक्षस्यैव मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थत्वाच्च। उपाधेर्दुःखहानस्य च तादर्थ्येन परम्परयैव पुरुषार्थत्वात् पुत्रादिवदिति ॥

यदप्याधुनिकैर्मायावादिभिरुच्यते—अद्वैतश्रुतिविरोधाद् बन्धमोक्षसृष्टिसंहारादिश्रुतयो बाध्यन्त—इति।

तदप्यसत्। मोक्षाख्यफलस्यापि श्रवणकाले बाधावधारणे श्रवणोत्तरं मननादिनिर्भरानुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात्। प्रपञ्चान्तर्गतस्य वेदान्तस्याप्यद्वैतश्रुत्या बाधे वेदान्तागतेऽप्यद्वैते पुनः सन्देहापत्तेश्च। स्वाप्नवाक्यस्य जाग्रति बाधे तद्वाक्यार्थे पुनः संशयवत्।

किञ्च "मिथ्याबुद्धिर्नास्तिकते"त्यनुशासनात्—(अमरको १।४।४) धर्मादिषु स्वाप्नवन्मिथ्यादृष्टयो बौद्धभेदा एव आधुनिकवादिनः प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वाभ्युपगमादिति दिक् ॥ १५७ ॥

ननु वामदेवादेरपि परममोक्षो न जात इत्यभ्युपेयम्, तत्राह—

अनादावद्ययावदभावाद्भविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादौ कालेऽद्ययावन्मोक्षो न जातः कस्यापि, तर्हि भविष्यत्कालोऽप्येवं मोक्षशून्य एव स्यात्। सम्यक्साधनानुष्ठानस्याविशेषादित्यर्थः ॥ १५८ ॥

अत्र प्रयोगमाह—

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

सर्वत्र काले बन्धस्यात्यन्तोच्छेदः कस्यापि पुंसो नास्ति वर्तमानकालवदित्यनुमानं सम्मतमित्यर्थः ॥ १५९ ॥

पुरुषाणां यदेकरूपत्वमेकत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थावधारितं, तत् किं मोक्षकाले, किं सर्वदैवेत्याकाङ्क्षायामाह—

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

स च पुरुषो व्यावृत्तोभयरूपो, व्यावृत्तो निवृत्तो रूपभेदो यस्मात् तथेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः सदैकरूपतासिद्धेरिति शेषः । तदुक्तम्—

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।
रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति बद्धयते ॥ इति ॥
जगदाख्यमहास्वप्ने स्वप्नात् स्वप्नान्तरं व्रजत् ।
रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तत्वबृंहितम् ॥इति च॥१६०॥

ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपत्वं, तत्राह—

साक्षात्सम्बन्धात् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात्, न तु परिणामत इत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षितावगम्यते, "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति साक्षिशब्दव्युत्पादनात् । साक्षाद् द्रष्टृत्व चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वम् । पुरुषे च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धिवृत्तेरेव भवति अतो बुद्धेरेव साक्षी पुरुषोऽन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति शास्त्रीयो विभागः । ज्ञाननियामकश्चार्थाकारतास्थानीयः प्रतिबिम्बरूप एव सम्बन्धो, न तु संयोगमात्रमतिप्रसङ्गादित्यसकृदावेदितम् । विष्णवादेः सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्रियादिव्यवधानाभावमात्रेण गौणम् । साक्षात्सम्बन्धात् साक्षित्वमिति पाठे स्वक्षमात्र बुद्धिः करणत्वसामान्यात् । तस्या यथोक्तात् प्रतिबिम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः ॥ १६१ ॥

उभयरूपत्वाभावसिद्ध्यर्थं पुरुषस्यापरौ विशेषावाह सूत्राभ्याम्—

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

सदैव पुरुषस्य दुःखाख्यबन्धशून्यत्वम् । दुःखादेर्बुद्धिपरिणामत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थस्तु दुःखभोगनिवृत्तिः प्रतिबिम्बरूपदुःखनिवृत्तिर्वेत्युक्तमेव ॥ १६२ ॥

औदासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

औदासीन्यमकर्तृत्वम् । तेन चान्येऽपि निष्कामत्वादय उपलक्ष-

णीया । "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुते । इतिशब्द पुरुषधर्मप्रतिपादनसमाप्तौ ॥ १६३ ॥

नन्वेव प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यं वैधर्म्येण विवेके सिद्धे पुरुषस्य कर्तृत्व बुद्धेरपि च ज्ञातृत्वं श्रुतिस्मृत्योरुच्यमान कथमुपपद्येयाता, तत्राह—

उपरागात् कर्तृत्वं चित्साान्निध्याचित्सान्निध्यात् ॥१६४॥

अत्र यथायोग्यमन्वय । पुरुषस्य यत् कर्तृत्व तद् बुद्ध्युपरागात् । बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् । एतदुभयं न वास्तवमित्यर्थ. । यथाऽग्न्ययसो परस्पर संयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिको, यथा वा जलसूर्ययो सयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोरिति भाव । एतच्च कारिकयाऽप्युक्तम्—

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ इति ॥

चित्सान्निध्यादिति द्वि पाठोऽध्यायसमाप्तिसूचनार्थं ॥ १६४ ॥

हेयहाने तयोर्हेतू इति व्यूहा यथाक्रमम् ।
चत्वारः शास्त्रमुख्यार्था अध्यायेऽस्मिन् प्रपञ्चिताः ॥ १ ॥

महद्भिःसमाट्ट्यप्रग्राणामर्थस्यात्र प्रपञ्चनात् ॥
शास्त्रं योगवदेवेदं साङ्ख्यप्रवचनाभिधम् ॥ २ ॥

इति श्रीविज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये विषयाध्याय प्रथम ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

शास्त्रस्य विषयो निरूपितः। साम्प्रतं पुरुषस्यापरिणामित्वोपपादनाय प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियामतिविस्तरेण द्वितीयाध्याये वक्ष्यति। तत्रैव प्रधानकार्याणां स्वरूपं विस्तरतो वक्तव्यम्, तेभ्योऽपि पुरुषस्यातिस्फुटविवेकाय। अत एव—

> विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम्।
> यो यथावद्विजानाति स वितृष्णो विमुच्यते॥
> (शां प २१७।३७)

इति मोक्षधर्मादिषु त्रयाणामेव ज्ञेयत्ववचनम्। तत्रादावचेतनाया प्रकृतेर्निष्प्रयोजनकर्तृत्वे मुक्तस्यापि बन्धप्रसङ्ग इत्याशयेन जगत्सर्जने प्रयोजनमाह—

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य॥ १॥

कर्तृत्वमिति पूर्वाध्यायस्थसूत्रादनुषज्यते स्वभावतो दुःखबन्धाद्विमुक्तस्य पुरुषस्य प्रतिबिम्बरूपदुःखमोक्षार्थं प्रतिबिम्बसम्बन्धेन दुःखमोक्षार्थं वा प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम्। अथवा स्वार्थम् स्वस्य पारमार्थिकदुःखमोक्षार्थमित्यर्थः। यद्यपि मोक्षवद्भोगोऽपि सृष्टेः प्रयोजनं, तथापि मुख्यत्वान्मोक्ष एवोक्तः॥ १॥

ननु मोक्षार्थं चेत् सृष्टिस्तर्हि सकृत् सृष्ट्यैव मोक्षसम्भवे पुनः पुनः सृष्टिर्न स्यादिति, तत्राह—

विरक्तस्य तत्सिद्धेः॥ २॥

नैकशः सृष्टेर्मोक्षः, किन्तु बहुशो जन्ममरणव्याध्यादिविविधदुःखेन भृशं तप्तस्य। ततश्च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकख्यात्योत्पन्नपरवैराग्यस्यैव मोक्षोत्पत्तिसिद्धेरित्यर्थः॥ २॥

सकृत्सृष्ट्या वैराग्यासिद्धौ हेतुमाह—

न श्रवणमात्रात् तत्सिद्धिरनादिवासनाया बलवत्त्वात्॥ ३॥

श्रवणमपि बहुजन्मकृतपुण्येन भवति। तथापि श्रवणमात्रान्न

वैराग्यसिद्धि, किन्तु साक्षात्कारात्। साक्षात्कारश्च झटिति न भवति-अनादिमिथ्यावासनाया बलवत्त्वात्, किन्तु योगनिष्ठया। योगे च प्रतिबन्धबाहुल्यमित्यतो बहुजन्मभिरेव वैराग्यं मोक्षश्च कदाचित् कस्यचिदेव सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सृष्टिप्रवाहे हेत्वन्तरमाह—

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथा गृहस्थानां प्रत्येकं बहवो भर्तव्या भवन्ति स्त्रीपुत्रादिभेदेन एव सत्त्वादिगुणानामपि प्रत्येकमसङ्ख्यपुरुषा विमोचनीया भवन्ति। अत कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्तरमोचनार्थं सृष्टिप्रवाहो घटते, पुरुषाणामानन्त्यादित्यर्थः। तथा च योगसूत्रम् "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्" (२।२२ सू०) इति ॥ ४ ॥

ननु प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वं कथमुच्यते "एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै० उ० २।१) इति श्रुत्या पुरुषस्यापि स्रष्टृत्वसिद्धेरिति, तत्राह—

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥ ५ ॥

प्रकृतौ स्रष्टृत्वस्य वस्तुत्वे च सिद्धे पुरुषस्य स्रष्टृत्वाध्यास एव श्रुतिषु सिध्यति, उपासनायामेव श्रुतेस्तात्पर्यात्। "अजामेकां" (श्वे० उ० ४।५) मित्यादिश्रुत्यन्तरेण प्रकृतेः स्रष्टृत्वसिद्धेः, पुंसां कूटस्थचिन्मात्रतायोधकश्रुत्यन्तरविरोधाच्चेत्यर्थः।

अयं चाध्यास उपचाररूपो लोके सिद्ध एवास्ति। यथा भृत्यनिष्ठेषु योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्येते, तथा भृत्यानां प्रकृतौ वर्तमानं स्रष्टृत्वादिकं शक्तिमत्सु पुरुषेषूपचर्यते, शक्तिशक्तिमदभेदात्। तदुक्तं कौर्मे—

> शक्तिशक्तिमतोर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः।
> अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः॥
>
> (कू० पु० १।१२।२८) इति ॥

भेदमन्योन्याभावमभेदं चाविभागरूपं प्रकृत्यादितत्त्वयोपासका पश्यन्तीत्यर्थः। तयोश्चोदाहरणम्-"अथात आदेशो नेति नेति"इत्यादि श्रुति (बृ० उ० २।३।६), "आत्मैवेदं सर्व"मित्यादि (छां० उ० ७।२५।२) श्रुतिश्चेति भाव ॥ ५ ॥

नन्वेवं प्रकृतावपि स्रष्टृत्वं वास्तवमिति कुतोऽवधृतम्, सृष्टेः स्वप्नादितुल्यताया अपि श्रवणादिति, तत्राह—

कायतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

कार्याणामर्थक्रियाकारितया वास्तवत्वेन कार्यत एव धर्मिग्राहकप्रमाणेन प्रकृतेर्वास्तवस्रष्टृत्वसिद्धेरित्यर्थः । स्वप्नादितुल्यताश्रुतयस्त्वनित्यतारूपासत्त्वांशमात्रे पुरुषाध्यस्तत्वांशे वा बोध्याः, अन्यथा सृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् स्वप्नपदार्थानामपि मनःपरिणामत्वेनात्यन्तासत्त्वविरहाच्चेति ॥ ६ ॥

ननु प्रकृतेः स्वार्थत्वपक्षे मुक्तपुरुषं प्रत्यपि सा प्रवर्तेत, तत्राह—

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

चिती संज्ञाने इति व्युत्पत्त्या चेतनोऽत्राभिज्ञः । यथैकमेव कण्टकं यश्चेतनोऽभिज्ञस्तस्मादेव मुच्यते, तं प्रत्येव दुःखात्मकं न भवति, अन्यान् प्रति तु भवत्येव । तथा प्रकृतिरपि चेतनादभिज्ञात् कृतार्थादेवमुच्यते । तं प्रत्येव दुःखात्मिका न भवति । अन्याननभिज्ञान् प्रति तु दुःखात्मिका भवत्येवेति नियमो व्यवस्थेत्यर्थः । एतेन स्वभावतो बद्धाया अपि प्रकृतेः स्वमोक्षो घटत इत्यतो न मुक्तपुरुषं प्रति प्रवर्तते ॥ ७ ॥

ननु पुरुषे स्रष्टृत्वमध्यस्तमात्रमिति यदुक्तं, (२।५) तन्न युक्तम् । प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्यापि महदादिपरिणामौचित्यात् । दृष्टो हि पृथिव्यादियोगेन काष्ठादेः पृथिव्यादिसदृशः परिणाम इति । तत्राह—

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत् ॥ ८ ॥

प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य न स्रष्टृत्वसिद्धिराञ्जस्येन साक्षात् । तत्र दृष्टान्तोऽयोदाहवत् । यथाऽयसो न दग्धृत्वं साक्षादस्ति, किन्तु स्वसंयुक्ताग्निद्वारकमध्यस्तमेवेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्ते तूभयोः परिणामः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिष्यते । सन्दिग्धस्थले त्वेकस्यैव परिणामेनोपपत्तावुभयोः परिणामकल्पने गौरवम् । अन्यथा जपासंयोगात् स्फटिकस्य रागपरिणामापत्तेरिति ॥ ८ ॥

सृष्टेः फलं मोक्षइति प्रागुक्तम् । इदानीं सृष्टेर्मुख्यं निमित्तकारणमाह—

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥

रागे सृष्टिर्वैराग्ये च योगः स्वरूपेऽवस्थानम्, मुक्तिरिति यावत् । अथवा चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां राग सृष्टिकारणमित्याशयः । तथा च श्रुतिरपि ब्रह्मादिरूपां विविधकर्मगतिमुक्त्वाह—"इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" (बृ उ ४।४।६) इति । रागवैराग्ये अपि प्रकृतिधर्मावेव ॥ ९ ॥

इतः परं सृष्टिप्रक्रियां वक्तुमारभते—

महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । यद्य 'एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादि (तै उ २।१) श्रुत्यादावेव पञ्चभूतानां सृष्टिः श्रूयते, तथापि महदादिक्रमेणैव पञ्चभूतानां सृष्टिरित्यर्थः । तत्र आदिसृष्टिश्रुतौ गगनवायुसृष्टेरापूरणवदुक्तश्रुत्यन्तरस्यार्थो महदादिसृष्टिपूर्वेति भावः । अत्र च प्रमाणं घटसृष्टिवत् कारणानिश्चितापि सृष्टेरन्तःकरणवृत्तिपूर्वकत्वानुमानम् ।

किञ्च—

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

(मुण्ड उ २।१।३)

इति श्रुत्यन्तरस्य पाठक्रमानुरोधेन "स प्राणमसृजत् प्राणाच्छ्रद्धां खं वायु" रित्यादि (प्रश्नोप० ६-३-४) श्रुत्यन्तरवत् पञ्चभूतसृष्टेः प्राङ्महदादिसृष्टिरवधार्यते इति । प्राणश्चात्र करणस्य वृत्तिभेद इति वक्ष्यति (सां सू २।३१) । अतोऽस्या धर्मी प्राण एव महत्तत्त्वमिति ।

तथा वेदान्तसूत्रमपि महदादिक्रमेणैव सृष्टिं वक्ति 'अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गात्' (ब्र सू २।३।१५) इति । महदाकाशयोरन्तरे बुद्धिमनसी उत्पद्येते इति तदर्थोऽर्थः । मनश्च प्राणस्तस्य भेदा इति ॥ १० ॥

प्रकृतेरेव स्वार्थत्वं स्वमोक्षार्थं, तस्या नित्यत्वात्, महदादीनां तु स्वस्य विनाशित्वात्स्वार्थत्वं न स्वमोक्षार्थमनित्यत्वादिति, विशेषमाह—

आत्मार्थत्वात् सृष्टेर्नैषामात्मार्थ आरम्भः ॥ ११ ॥

एवां महदादीनां स्रष्टृत्वस्यात्मार्थत्वात् पुरुषमोक्षार्थत्वाच्च स्वार्थ आरम्भः। स्रष्टृत्वम् विनाशित्वेन मोक्षायोगादित्यर्थः। परमोक्षार्थकत्वे चावश्यके पुरुषमोक्षार्थकत्वमेव युक्तं, न प्रकृतिमोक्षार्थकत्वम्। तस्याः पुरुषगुणत्वादिति ॥ ११ ॥

खण्डदिक्कालयोः सृष्टिमाह—

दिक्कालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव। अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" (छां उ मा ६।३।७) इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः। आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति। यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ, तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनये श्रोत्रस्य कार्यतावत् तत्कार्यत्वमत्रोक्तम् ॥ १२ ॥

इदानीं महदादिक्रमेणेत्युक्तान् (सां. सू. २।१०) स्वरूपतो धर्मतश्च क्रमेण दर्शयति—

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति। अध्यवसायश्च निश्चयाख्यस्तस्याऽसाधारणी वृत्तिरित्यर्थः। अभेदनिर्देशस्तु धर्मधर्म्यभेदात्। अस्याश्च बुद्धेर्महत्त्वं स्वेतरसकलकार्यव्यापकत्वान्महैश्वर्याच्च मन्तव्यम् ॥

> सविकारात् प्रधानात्तु महत्तत्त्वमजायत।
> महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥
>
> (मत्स्यपु ३।१७)

इति स्मृते॥ "*अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद*" (बृह अ-२-ब्रा-४ म-१०) इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु च हिरण्यगर्भे चेतनेऽपि महानिति शब्दो बुद्ध्यभिमानित्वेनैव। यथा पृथिव्यभिमानिचेतने पृथिवीशब्दस्तद्वत्। एवमेव रुद्रादिष्वहङ्कारादिशब्दोऽपि बोध्यः। प्रकृत्यभिमानिदेवतामारभ्य सर्वेषामेव भूताभिमानिपर्यन्तानां स्वस्वबुद्धिरूपाश्च प्रतिनियतोपाधयो महत्तत्त्वस्यैवांशा इति ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्यापरानपि धर्मानाह—

तत्कार्यं धर्मादि ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यपि बुद्ध्युपादानकानि नाहङ्कारायुपादानकानि। बुद्धेरेव निरतिशयसत्त्वकार्यत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वेवं कथं नरपश्वादिगतानां बुद्धयंशानामधर्मप्राबल्यमुपपद्यताम् तत्राह—

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥

तदेव महन्महत्तत्त्वं रजस्तमोभ्यामुपरागाद्विपरीतमधर्मा (क्षुद्र धर्मा)ऽज्ञानावैराग्यानैश्वर्यधर्मकमपि भवतीत्यर्थः। एतेन सर्वं एव पुरुषा ईश्वरा इति श्रुतिस्मृतिप्रवादोऽप्युपपादितः सर्वोपाधीनां स्वाभाविकैश्वर्यस्य रजस्तमोभ्यामेवावरणादिति।

नन्वेवं धर्माद्यवस्थानाऽर्थं बुद्धेरपि (रेव) नित्यत्वात् कथं कार्यतेति चेन्न। महत्तत्त्वाख्ये बीजावस्थमहत्तत्त्वे सत्त्वविशेषे धर्मवासनादीनामभ्यासात् तस्यैव ज्ञानकारणावस्थायामङ्कुरवदुपपत्त्यङ्गीकारात्। तथा चाऽऽकाशादेव नित्यानित्योभयरूपा बुद्धिः। यथाकारणं स्यात्कार्यं प्रकृतिसमायादिति ॥ १५ ॥

महत्तत्त्वं लक्षयित्वा तत्कार्यमहङ्कारं लक्षयति—

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥

अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत्[1]। अन्तःकरणद्रव्यम्। स च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तितासूचनाय। बुद्ध्या निश्चित एवार्थेऽहङ्कारममकारौ जायेते। अतो वृत्त्योः कार्यकारणभावानुसारेण वृत्तिमतोरपि कार्यकारणभाव उन्नीयते इति प्रागेवोक्तम्।

अन्तःकरणमेकमेव बीजाङ्कुरमहावृक्षादिवदवस्थात्रयमात्रभेदात् कार्यकारणभावमापद्यत इति च प्रागेवोक्तम्। अत एव वायुमात्स्ययोः —

मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ॥

(वा. पु ४।२५)

---

१ कुम्भकारवत् इति सूत्रेण साधुत्वम्। अन्तःकरणाहङ्कारबुद्धिः।

इति मनोबुद्ध्योरेकपर्यायत्वमुक्तमिति ॥ १६ ॥

क्रमागतमहङ्कारस्य कार्यमाह—

एकादश पञ्चतन्मात्रं यत्कार्यम्[1] ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य कार्यमित्यर्थः। मयाऽनेन इन्द्रियेण इदं रूपादिकं भोक्तव्यमिदमेव सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याऽहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः। लोके भोगाभिमानिनैव रागद्वारा भोगोपकरणकरणदर्शनात्। 'रूपरागादभूत्चक्षु' (शा प २१३।१६) रित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुराद्योत्पत्तिस्मरणाच्चेति भाव। अतश्च भूतेन्द्रियपयोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवाद्यायहङ्कारादुत्पद्यत इति विशेषस्तन्मात्रादीनां रागकार्यत्वादिति ॥ १७ ॥

तत्रापि विशेषमाह—

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ॥ १८ ॥

एकादशाना पूरणमेकादशकं मन. षोडशात्मगणमध्ये सात्त्विकम्। अतस्तद्वैकृतात् सात्त्विकादहङ्काराज्जायत इत्यर्थ। अतश्च राजसाहङ्कारादशेन्द्रियाणि, तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणीत्यधिगन्तव्यम्।

> वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा।
> अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणात्मनो वैकारिकादभूत् ॥
> वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः।
> तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ॥
> तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतःखं लिङ्गमात्मनः॥
>
> (भाग ३।५।३०-३१)

इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात्। अत एव पुराणाद्यनुसारेण कारिकायामप्येतदुक्तम्—

> सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्।
> भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥
>
> (सां का २५)

---

[1] 'तत' इति पाठान्तरम्।

'तैजसो-राजसः। उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रिये। ननु 'देवतालयश्रुति' (सा. सू. ३।२१) रित्यागामिसूत्रे करणानां देवान् वक्ष्यति। तत् कथं कारिकयापि देवानां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वं नोक्तमिति? उच्यते—समष्टिचक्षुरादिशरीरिण सूर्यादिचेतना एव चक्षुरादिदेवता श्रूयन्ते। अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतात्वेव पर्यवस्यति। तथा च व्यष्टिसमष्ट्योरेकताऽऽशयेनात्र शास्त्रे देवा करणेभ्यो न पृथङ् निर्दिश्यन्ते। अतः समष्टीन्द्रियाणि मनोऽपेक्षयाल्पसत्त्वत्वेन राजसाहङ्कारकार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि। स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाधिकसत्त्वेन सात्त्विकाहङ्कारकार्यतयोक्तानीत्यविरोध इत्यवगन्तव्यम्। तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यान्महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं मन्तव्यम्—

'सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्' ॥

(वि. पु. १।२।३४, मार्क. पु. ४५।३८)

इति स्मरणात्। त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदादंशभेदाद्वेत्यन्यदेतत् ॥ १८ ॥

एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति—

कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

कर्मेन्द्रियाणि-वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि च-चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनाघ्राणाख्यानि पञ्च। एतैर्दशभिः सहाऽऽन्तरं मन एकादशमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः। इन्द्रस्य सङ्कल्पेश्वरस्य करणमिन्द्रियम्। तथा चाऽहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति—

आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

इन्द्रियाणीति शेषः। आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः काललुप्ताऽप्याचार्यवाक्यात् स्मृतिभ्यश्चानुमीयते[2]। प्रत्यक्षा श्रुति "अहं बहु स्या" (छां. उ. ६।२।३ तथा ते. उ. २।६) मित्यादिः। ननु 'अन्नमयं हि सौम्य मन' (छां. उ. ६।५।४) इत्यादिभौतिकत्वश्रुतेऽपि

१ ऐक्याशयेति पाठान्तरम्।

२ आचार्य [illegible] स्मृति [illegible], स्मृत [illegible] श्रुति [illegible]। [illegible] मिति पुस्तकान्तरे प्रथमान्ताद् द्वितीयान्तं [illegible]।

श्रुतिरस्तीति चेन्न। प्रकाशकत्वसाम्येनान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचिततयाऽऽहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात्। भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाऽन्नस्य मनोजन्यत्वाच्च। व्यष्टिमनआदीनां भूतसंसृष्टतयैव तिष्ठता भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकश्रुतिर्गौणीति॥ २०॥

ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते, 'अस्य पुरुषस्याऽग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्' (बृ उ ३।२।१३) इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात्, कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्कयाह—

देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य॥ २१॥

देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकस्य, नारम्भकविषयिणीत्यर्थः। यथानारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात्। अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च। 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती' (बृह उप अ ब्रा ४ मंत्र १२) इत्यादिश्रुताविति भावः॥ २१॥

इन्द्रियान्तर्गतं मनो नित्यमिति केचित्, तत् परिहरति—

तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च॥ २२॥

तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मुंडक उ द्वि प्र मं ३)। इत्यादिश्रुतेः वृद्धावस्थासु चक्षुरादीनामिव मनसोऽप्यपचयादिना विनाशनिर्णयाच्चेत्यर्थः। तथा चोक्तम्–"दशाकेन निवर्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च"[1] इति॥ मनसो नित्यत्ववचनानि च प्रकृत्याख्यबीजपराणीति॥ २२॥

गोलकजातमेवेन्द्रियमिति नास्तिकमतमपाकरोति—

अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठानम्[2]॥ २३॥

इन्द्रियं सर्वमतीन्द्रियं, न तु प्रत्यक्षम्। भ्रान्तानामेव त्वधिष्ठाने गोलके तादात्म्येनेन्द्रियमित्यर्थः। अधिष्ठानमित्येव पाठः॥ २३॥

---

१ नित्य मनो नादित्वात्–(गो श्रु)

२ 'अधिष्ठाने' इति पाठः।

एकमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्विलक्षणकार्यकारीति मतमपाकरोति—

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

एकस्यैवेन्द्रियस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपीन्द्रियभेदः सिद्ध्यति शक्तीनामपीन्द्रियत्वात् । अतो नैकत्वमिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेकस्मादहङ्कारान्नानाविधेन्द्रियोत्पत्तिकल्पनायां न्यायविरोधस्तत्राह—

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २५ ॥

एतस्यैव मुख्येन्द्रियस्य मनसोऽन्ये दश शक्तिभेदा इत्याह—

उभयात्मकं मनः ॥ २६ ॥

ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकं मन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

उभयात्मकमित्यर्थं स्वयं विवृणोति—

गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥

यथैक एव नरः सङ्गवशान्नानात्वं भजते, कामिनीसङ्गात् कामुको विरक्तसङ्गाद्विरक्तोऽन्यसङ्गाच्चान्यः, एवं मनोऽपि चक्षुरादिसङ्गाच्चक्षुराद्येकीभावेन दर्शनादिवृत्तिविशिष्टतया नाना भवति । तत्र हेतुः—गुणेत्यादि । गुणानां सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु सामर्थ्यादित्यर्थः । एतच्च 'अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम्' (बृह १।५।३) मित्यादिश्रुतिसिद्धचक्षुरादीनां मनःसंयोगं विना व्यापाराक्षमत्वादनुमीयते ॥ २७ ॥

ज्ञानकर्मेन्द्रिययोर्विषयमाह—

रूपादिरसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥

अन्नरसानां मलः पुरीषादिः । तथा रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा वक्त-व्यादातव्यगन्तव्यानन्दयितव्योत्सर्जनीयाश्चोभयोर्ज्ञानकर्मेन्द्रिययोर्दश विषया इत्यर्थः । आनन्दयितव्यस्य चोपस्थस्योपस्थान्तरं विषय इति ॥ २८ ॥

यस्येन्द्रियस्य येनोपकारेणैतानीन्द्रियाणीत्युच्यन्ते, तदुभयमाह—

द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

द्रष्टृत्वादिपञ्चकं वक्तृत्वादिपञ्चकं च तदुभयविशिष्टस्य चात्मनः पुरुषस्य दर्शनादिवृत्तौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः ।

ननु द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानात् पुरुषस्याऽविकारिणोऽपि घटताम्, वक्तृत्वादिकं क्रियामात्रम्, तत् कथं कूटस्थस्य घटनामिति चेन्न। अयस्कान्तवत् सान्निध्यमात्रेण दर्शनादिवृत्तिकर्तृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वात्। यथा हि महाराजः स्वयमव्याप्रियमाणोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवत्याज्ञामात्रेण प्रेरकत्वात्, तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुराद्यखिलकरणैर्द्रष्टा वक्ता सङ्कल्पयिता चेत्येवमादिर्भवति। संयोगाख्यसान्निध्यमात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वादयस्कान्तमणिवदिति।

कर्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं, करणत्वं क्रियाहेतुव्यापारवत्त्वं, तत्साधकतमत्वं वा कुठारादिवत्। यत्तु शास्त्रेषु पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निषिध्यते तदनुकूलकृतिमत्त्वं नश्वरक्रियावत्त्वं वा। तथा चोक्तम्—

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम्॥
निरिच्छत्वादकर्ताऽसौ कर्ता सन्निधिमात्रतः॥

(यो. वा ४।५६।३१)

अत एव कारकचक्रप्रयोक्तृताशक्तेरात्मस्वरूपतया द्रष्टृत्ववक्तृत्वादिकमात्मनो नित्यमिति श्रूयते 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते', (बृ उ ४।३।२३) 'न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यत' (बृ उ. ४।३।२६) इत्यादिनेति। ननु प्रमाणविभागे प्रत्यक्षादिवृत्तीनामेव करणत्वमुक्तमत्र कथमिन्द्रियस्योच्यत इति चेन्न। अत्र दर्शनादिरूपासु चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिष्वेवेन्द्रियाणां करणत्ववचनात्। तत्र पुरुषनिष्ठे बोधाख्यफले वृत्तीनां करणत्वस्योक्तत्वादिति॥ २९॥

इदानीमन्तःकरणत्रयस्यासाधारणवृत्तीराह—

त्रयाणां स्वालक्षण्यम्॥ ३०॥

त्रयाणां महदहङ्कारमनसां स्वालक्षण्यं स्वं स्वं लक्षणमसाधारणी वृत्तिर्येषामिति मध्यमपदलोपी विग्रहः, तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः। लोके च महतो लक्षणमध्यवसायादिरूपगुणवत्त्वम्। अहङ्कृतस्य चात्मन्यविद्यमानगुणारोपः, मनसश्चेदमस्त्वित्यङ्गीकरणमिति। तथा च बुद्धेर्वृत्तिरध्यवसायोऽभिमानोऽहङ्कारस्य सङ्कल्पविकल्पौ मनस इत्यायातम्। सङ्कल्पश्चिकीर्षा। 'सङ्कल्पः कर्ममानसम् (अम को.

१।४।११) मित्यनुशासनात्' विकल्पश्च संशयो योगोक्तभ्रमविशेषो वा, न तु विशिष्टज्ञानम् , तस्य बुद्धिवृत्तित्वादिति ॥ ३० ॥

त्रयाणां साधारणीं वृत्तिमप्याह—

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥

प्राणादिरूपा पञ्च वायुवत् सञ्चारात् वायवो ये प्रसिद्धास्ते, सामान्या साधारणी करणस्यान्तःकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणामभेदा इत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम्—

स्वालक्षण्यं वृत्तित्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥

इति (ईश्व का २९)॥

अत्र कश्चित् ,-प्राणाद्या वायुविशेषा एव । ते चान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति कृत्वा प्राणाद्याः करणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तन्न । 'न वायुक्रिये पृथगुपदेशा'दिति (ब्र २ पा-४-सू-९) वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधादत्रापि तदेकवाक्यतौचित्यात् । मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकतया सामानाधिकरण्येनैवौचित्याच्च ॥

वायुप्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयस्तु—

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥

(मुंड उ २।१।३)

इत्याद्या इति ॥ अत एव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता । बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिनामकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारविशेषाद् वायुदेवताऽधिष्ठितत्वाच्च वायु[illegible]रोपपत्तिरिति ॥ ३१ ॥

वैशेषि[illegible]मिवास्माकं नायं नियमो यदिन्द्रियवृत्तिः क्रमेणैव भवति, नैकदेत्याह—

क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

सुगमम् । जातिमात्रुर्यस्योन्मत्तमदोपशयान् भामयोगमप्रधानं

सति अनेकैरपीन्द्रियैरेकदैकवृत्त्युत्पादने बाधकं नास्तीति भावः । इन्द्रियवृत्तीनां विभागश्च कारिकया व्याख्यातः—

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ॥
(सां का २८) इति

आलोचनं च पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातम्—

अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
परं पुनस्तथा वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिस्तथा ॥
(श्लो वा प्रत्यक्ष ११२, १२०) इति ॥

परमुत्तरकालीनं च पुनर्वस्तुधर्मैर्द्रव्यरूपधर्मैस्तथा जात्यादिभिर्ज्ञानं सविकल्पकं तथाऽऽलोचनाख्यं भवतीत्यर्थः । तथा च निर्विकल्पक-सविकल्पकरूपं द्विविधमप्यैन्द्रियकं ज्ञानमालोचनसंज्ञमिति लब्धम् । कश्चित्तु निर्विकल्पकं ज्ञानमेवालोचनमिन्द्रियजन्यं च भवति, सविकल्पकं तु मनोमात्रजन्यमिति श्लोकार्थमाह । तन्न । योगभाष्ये (३।४७) व्यासदेवैर्विशिष्टज्ञानस्याप्यैन्द्रियकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात्, इन्द्रियैर्विशिष्टज्ञाने बाधकाभावाच्च । स एव सूत्रार्थमप्येवं व्याचष्टे—"बाह्येन्द्रियमारभ्य बुद्धिपर्यन्तस्य वृत्तिरुत्सर्गतः क्रमेण भवति । कदाचित् तु व्याघ्रादिदर्शनकाले भयविशेषाद्विद्युल्लतेव सर्वकरणेष्वेकदैव वृत्तिर्भवतीत्यर्थ इति" । तदप्यसत् । सूत्रे इन्द्रियवृत्तीनामेव क्रमिकाक्रमिकत्ववचनात्, न बुद्ध्यहङ्कारवृत्त्यो प्रसङ्गोऽप्यस्ति । किञ्चैकदाऽनेकेन्द्रियवृत्तावेव वादिविप्रतिपत्त्या तन्निर्णयपरत्वमेव सूत्रस्योचितं मनोऽणुत्वाप्रतिषेधाय, न तु काकदन्तान्वेषणपरत्वमिति ॥ ३२ ॥

पिण्डीकृत्य बुद्धिवृत्ती संसारनिदाननाप्रतिपादनार्थमादौ दर्शयति—

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

क्लिष्टा अक्लिष्टा वा भवन्तु वृत्तयः, पञ्चतय्यः पञ्चप्रकारा एव, नाधिका इत्यर्थः । क्लिष्टा दुःखदाः सांसारिकवृत्तयः, अक्लिष्टाश्च तद्विपरीता योगकालीनवृत्तयः । वृत्तीनां पञ्चप्रकारत्वं पातञ्जलसूत्रेणोक्तम्[1]—"प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" (यो सू १।६) इति ।

---

१ समाधिपादे 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय' एव वृत्तय इति सूत्रादारभ्य 'प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि १।७ । विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । ८।९।१०।११ इत्यादियोगसूत्रेषु ।

तत्र प्रमाणवृत्तिरप्युक्ता (१।८७)। विपर्ययस्त्वस्माकं विवेकाग्रह एव, अन्यथाख्यातेर्निराकृतत्वात् (सा सू ५।५५)। विशेषदर्शनकालेऽपि देहो स्थिर, पुरुषस्य चेतनत्वमित्यादिज्ञानम्। निद्रा च सुषुप्तिकालीना बुद्धिवृत्ति। स्मृतिश्च संस्कारजन्यं ज्ञानमिति। एतत् सर्वं पातञ्जले सूत्रितम् (यो सू १।७-११)॥ ३३॥

या एता बुद्धिवृत्तय उक्ता एतदौपाधिक्येव पुरुषस्यान्यरूपता, न स्वत, एतन्निवृत्तौ च पुरुष स्वरूपेऽवस्थितो भवतीत्यनयापि दिशा पुरुषस्य स्वरूपं परिचाययति—

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥

तासां वृत्तीनां विरामदशायां शान्ततत्प्रतिबिम्बः स्वस्थो भवति, कैवल्ये इवान्यदापीत्यर्थः। तथा च योगसूत्रत्रयम् "योगश्चित्तवृत्तिनिरोध" (प्र पा सू २)। "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" (पा सू ३)। "वृत्तिसारूप्यमितरत्र" (प्र पा सू ४) इति। इदमेव च पुरुषस्य स्वस्थत्वं यदुपाधिवृत्ते प्रतिबिम्बस्य निवृत्तिरिति। एतादृशी चावस्था पुरुषस्य वासिष्ठे दृष्टान्तेन प्रदर्शिता। यथा—

अनाकाशशिलशैलादिप्रतिबिम्बे हि यादृशी।
स्यादर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥
अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसम्भ्रमे।
स्यात् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे ॥ २७ ॥
(यो वा ३।४।५३-५८) इति।

एतदेव दृष्टान्तेन विवृणोति—

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

चकारो इवार्थे। कुसुमेनेव मणिरित्यर्थः। यथा जपाकुसुमेन स्फटिकमणी [1]रक्तोऽरक्तोऽस्वस्थो भवति, तन्निवृत्तौ च रागशून्य स्वस्थो भवति तद्वदिति। तदेतदुक्तं कौर्मे—

यथा सलक्ष्मने रक्तः केवलः स्फटिको जनैः।
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः ॥ ३५ ॥
(कू पु २।२।२८) इति

[1] अरक्त इति पाठ स्वनिष्टत्वात्। विरुद्धत्वात् ॥ सरस्वती एव।

ननु कस्य प्रयत्नेन करणजातं प्रवर्तताम्, पुरुषस्य कूटस्थत्वादीश्वरस्य च प्रतिषिद्धत्वादिति, तत्राह—

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोल्लासात् ॥ ३६ ॥

प्रधानप्रवृत्तिवत् पुरुषार्थं करणोद्भव, करणानां प्रवृत्तिरपि पुरुषस्यादृष्टाभिव्यक्तेरेव भवतीत्यर्थ अदृष्टं चोपाधेरेव ॥ ३६ ॥

परार्थं स्वत प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह—

धेनुवद्वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा वत्सार्थं धेनु स्वयमेव क्षीरं स्रवति नान्य यत्नमपेक्षते, तथैव स्वामिन पुरुषस्य कृते स्वयमेव करणानि प्रवर्त्तन्त इत्यर्थ । दृश्यते च सुषुप्तात् स्वयमेव बुद्धेरुत्थानमिति । एतदेव कारिकयाप्युक्तम्—

स्वा स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुका वृत्तिम् ।
पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम् ॥ ३७ ॥
(सां का ३१) इति ॥

बाह्याभ्यन्तरैर्मिलित्वा कियन्ति करणानीत्याकाङ्क्षायामाह—

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

अन्तःकरणत्रयं दश बाह्यकरणानि मिलित्वा त्रयोदश । तेष्वपि व्यक्तिभेदेनानन्त्यं प्रतिपादयितुं विधमित्युक्तम् । बुद्धिरेव मुख्य करणमित्याशयेनोक्तम् 'अवान्तरभेदादिति, एकस्यैव बुद्ध्याख्यकरणस्य करणानामनेकत्वादित्यर्थ ॥ ३८ ॥

ननु बुद्धिरेव पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वान्मुख्यं करणम्, अन्येषां च करणत्वं गौणम् । तत्र को गुण इत्याकाङ्क्षायामाह—

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात् कुठारवत् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियेषु पुरुषार्थसाधकतमत्वरूप करणस्य बुद्धेर्गुण परम्परयाऽस्त्यतस्त्रयोदशविधं करणमुपपद्यत इति पूर्वसूत्रेणान्वय, कुठारवदिति । यथा फलायोगव्यवच्छिन्नतया प्रहारस्यैव छिदायां मुख्यकरणत्वेऽपि प्रकृष्टसाधनत्वगुणयोगात् कुठारस्यापि करणत्वं तथेत्यर्थ । अन्तःकरणस्यैकत्वमभिप्रेत्याहङ्कारस्य गौणकरणत्वमत्र नोक्तम् ॥ ३९ ॥

गौणमुख्यभावे व्यवस्थां विशिष्याह—

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद् भृत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

द्वयोर्बाह्यान्तरयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव प्रधानं मुख्यम्। साक्षात्करणमिति यावत्, पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वात्। यथा भृत्यवर्गेषु मध्ये कश्चिदेव लोको राज्ञः प्रधानो भवति, अन्ये च तदुपसर्जनीभूता ग्रामाध्यक्षादयस्तद्वदित्यर्थः। अत्र मनःशब्दो न तृतीयान्तःकरणवाची। वक्ष्यमाणस्याखिलसंस्काराधारत्वस्य बुद्ध्यतिरिक्तेऽसम्भवात्। सम्भवे वा बुद्धिकल्पनवैयर्थ्यादिति ॥ ४० ॥

बुद्धेः प्रधानत्वे हेतूनाह त्रिभिः सूत्रैः —

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

सर्वकरणव्यापकत्वात् फलाव्यभिचाराच्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथाऽशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

बुद्धेरेवाखिलसंस्काराधारता, न तु चक्षुरादेरहङ्कारमनसोर्वा पूर्वदृष्टश्रुतादर्थानामन्धबधिरादिभिः स्मरणानुपपत्तेः। तत्त्वज्ञानेनाऽहङ्कारमनसोर्लयेऽपि स्मरणदर्शनाच्च। अतोऽशेषसंस्काराधारतयापि बुद्धेरेव सर्वस्य प्रधानत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्मृत्याऽनुमानाच्च ॥ ४३ ॥

स्मृत्या चिन्तनरूपया वृत्त्या प्राधान्याऽनुमानाच्चेत्यर्थः। चिन्ता वृत्तिर्हि ध्यानाख्या सर्ववृत्तिभ्यः श्रेष्ठा। तदाश्रयतया च चित्ताख्यनाम्नी बुद्धिरेव श्रेष्ठाऽन्यवृत्तिकरणेभ्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु चिन्तावृत्तिः पुरुषस्यैवाऽस्तु, तत्राह—

सम्भवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वतः पुरुषस्य स्मृतिर्न सम्भवेत्। कूटस्थत्वादित्यर्थः। इदं चाप्याख्येयम्। नन्वेवं बुद्धिरेव करणमस्तु, किमन्यान्तःकरणैरित्याशङ्कायामाह—सम्भवेन्न स्वत इति। चक्षुरादिद्वारतां विनाऽखिलव्यापारेषु बुद्धेः स्वतः करणत्वं न सम्भवेदन्धादेरपि रूपादिदर्शनापत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अत्रैव बुद्धेरेव प्राधान्ये कथं मनस उभयात्मकत्वं प्रागुक्तं, तत्राह—

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

क्रियाविशेषं प्रति करणानामापेक्षिको गुणप्रधानभाव'। चक्षुरादि· व्यापारेषु मन· प्रधानं, मनोव्यापारे चाहङ्कारोऽहङ्कारव्यापारे च बुद्धि· प्रधानम् ॥ ४५ ॥

नन्वस्य पुरुषस्येयं बुद्धिरेव करणं, न बुद्ध्यन्तरमित्येवं व्यवस्था किन्निमित्तिकेत्याकाङ्क्षायामाह—

तत्कर्मार्जितत्वात् तदर्थमभिचेष्टा लोकवत् ॥ ४६ ॥

तत्पुरुषीयकर्मजत्वात् करणस्य तत्पुरुषार्थमभिचेष्टा सर्वव्यापारो भवति लोकवत्। यथा लोके येन पुरुषेण क्रयादिकर्मणाऽर्जितो य· कुठारादिस्तत्पुरुषार्थमेव तस्य छिदादिव्यापार इत्यर्थ । अत करण· व्यवस्थेति भाव ।

यद्यपि कूटस्थतया पुरुषे कर्म नास्ति, तथापि भोगसाधनतया पुरुषस्वामिकत्वेन राज्ञो जयादिवद्देव पुरुषस्य कर्मोच्यते। ननु कर्मण एव तत्पुरुषीयत्वे किं नियामकमिति चेत्, तथाविधं कर्मान्तरमेव। अनादित्वात्तु नानवस्था दोषायेति। यत्तु कश्चिदविवेकी वदति,— बुद्धिप्रतिबिम्बितपुरुषस्य कर्मेति। तन्न, योगभाष्येऽस्मदुक्तप्रकारस्यै· वोक्तत्वेनान्यप्रकारस्याप्रामाणिकत्वात्, प्रतिबिम्बस्यावस्तुत्वेन कर्मा· द्यसम्भवाच। अन्यथा प्रतिबिम्बस्य कर्मतद्भोगाद्यङ्गीकारे बिम्बत्वा· भिमतपुरुषकल्पनावैयर्थ्यस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वादिति ॥ ४६ ॥

बुद्धे· प्राधान्यं प्रकटीकर्तुमुपसंहरति—

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत् ॥ ४७ ॥

यद्यपि पुरुषार्थत्वेन समान एव सर्वेषां करणानां व्यापारस्तथापि बुद्धेरेव प्राधान्यं लोकवत्। लोके हि राजार्थकत्वाविशेषेऽपि ग्रामा ध्यक्षादिषु मध्ये मन्त्रिण एव प्राधान्यं, तद्वदित्यर्थ । अत एव बुद्धि· रेव महानिति सर्वशास्त्रेषु गीयत इति वीप्साध्यायसमाप्तौ ॥ ४७ ॥

लिङ्गदेहस्य घटकं यत् सप्तदशसङ्ख्यकम् ।
प्रधानकार्यं तत् सूक्ष्ममत्राध्यायेऽनुवर्णितम् ॥ १ ॥

इति श्रीविज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य
भाष्ये प्रधानकार्याध्यायो द्वितीय· ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

इतः परं प्रधानस्य स्थूलकार्यं महाभूतानि शरीरद्वयं च वक्तव्यम्। ततश्च विविधयोनिगत्यादयो ज्ञानसाधनानुष्ठानहेतुपरवैराग्यार्थम्। ततश्च परवैराग्याय ज्ञानसाधनान्यखिलानि वक्तव्यानीति तृतीयारम्भः॥

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥

नास्ति विशेषः शान्तघोरमूढत्वादिरूपो यत्रेत्यविशेषो भूतसूक्ष्मं पञ्चतन्मात्राख्यम्। तस्माच्छान्तादिरूपविशेषवत्त्वेन विशेषाणां स्थूलानां महाभूतानामारम्भ इत्यर्थः। सुखाद्यात्मकता हि शान्तादिरूपा स्थूलभूतेष्वेव तारतम्यादिभिरभिव्यज्यते, न सूक्ष्मेषु। तेषां शान्त्यैकरूपतयैव योगिभिरभिव्यक्तेरिति ॥ १ ॥

तदेव पूर्वाध्यायमारभ्य त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिमुक्त्वा तस्माच्छरीरद्वयोत्पत्तिमाह—

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्मात् त्रयोविंशतितत्त्वात् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्यारम्भ इत्यर्थः ॥ २ ॥

सम्प्रति त्रयोविंशतितत्त्वे संसारान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—

तद्बीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य शरीरस्य बीजात् त्रयोविंशतितत्त्वरूपात् सूक्ष्माद्धेतोः पुरुषस्य संसृतिर्गतागते भवतः। कूटस्थस्य विभुतया स्वतो गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः। त्रयोविंशतितत्त्वेऽध्यस्यतो हि, पुरुषस्तेनैवोपाधिना पूर्वकृतकर्मभोगार्थं देहाद्देहं संसरति,

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम्।
वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥

(मनु १२।७)

इत्यादिस्मृतिभिः पूर्वसर्गीयकर्मजैर्योगसर्गतः सर्गान्तरेऽप्युपभोगसिद्धेः। अत एव ब्रह्मसूत्रमुपसंहरति 'सम्परिष्वक्तः' इति—(३।१।१) संसृतेरप्यभिसन्ध्याह—

आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहितानां सर्वेषामेव पुंसां विवेकपर्यन्त मेव प्रवर्त्तनं संसृतिरावश्यकी । विवेकोत्तरं च न सेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र हेतुमाह—

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः ॥५॥ देहसत्त्वेऽपि संसृतिकाले भोगो नास्तीत्याह—

सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

सम्प्रति संसृतिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वैः परिमुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम्—

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ।

(का ४०)॥ इति ॥

भावाः—धर्माधर्मवासनादयः ॥ ६ ॥

अत परं शरीरद्वयं विशिष्य वक्तुमुपक्रमते—

मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

स्थूलं मातापितृजं प्रायशो बाहुल्येनायोनिजस्यापि स्थूलशरीरस्य स्मरणादितरच्च सूक्ष्मशरीरं न तथा, न मातापितृजम् । सर्गाद्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । तदुक्तं कारिकया—

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥

(का ४०) इति ॥

नियतं नित्यं द्विपरार्धस्थायि, गौणनित्यं प्रतिशरीरं लिङ्गोत्पत्तिकल्पने गौरवात् । प्रलये तु तन्नाशः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते । गतिकाले भोगाभाववचनमुत्सर्गाभिप्रायेण । कदाचित्तु वायवीयशरीरप्रवेशतो गमनकालेऽपि भोगो भवति । अतो यममार्गे दुःखभोगवार्ताप्युपपद्यन्ते ॥ ७ ॥

स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषस्य द्वन्द्वयोगः ? तदवधारयति—

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥ ८ ॥

पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव, तत्कार्यत्वं सुखदुःखकार्यकत्वम्। कुतः? एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखादिभोगात्, न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य। मृतशरीरे सुखदुःखाद्यभावस्य सर्वसम्मतत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह—

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मशरीरमप्याधाराधेयभावेन द्विविधं भवति। तत्र सप्तदश मिलित्वा लिङ्गशरीरम्। तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः। एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश। अहंकारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः। चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्तदशानि लिङ्गं मन्तव्यं, न तु सप्तदशैकं चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम्। उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपादनयात्र लिङ्गैकत्वस्य एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणात् ॥

कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः प्रयुज्यते।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः ॥
(मो. ध. २०३।१५–१६)

इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वनिर्देशः। यस्मात् सप्तदश यस्य अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः। राशिशब्देन स्थूलदेहवल्लिङ्गदेहस्यावयवित्वं निरस्तम्। अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात्। स्थूलदेहस्य त्ववयविसमवेतत्वादिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्प्यत इति। अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोग प्रागुक्त। प्राणश्चान्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदः। अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भावः। इदमेव सप्तदशावयवकस्य शरीरस्य स्वयं वक्ष्यन्ति— "लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः" (६।६९) इति सूत्रेण। अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम्। तदाश्रयतया स्थूलस्य शरीरत्वमिति पश्चाद् व्यक्तीभविष्यति। "चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीर" मिति तु न्यायेऽपि (१।१।११) तथैव लक्षणं कृतमिति ॥ ९ ॥

नन्वेकं लिङ्गं चेदेकं, तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः स्युरत आह—

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं, तथापि तस्य

पश्चाद् व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति। यथेदानीमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति, पुत्रकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण। तत्र कारणमाह—कर्मविशेषादिति। जीवान्तराणां भोगहेतुकर्माद्देरित्यर्थः। अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिर्जीवानां साधारणैः कर्मभिर्भवतीत्यायातम्। अयं च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः। यथा मनौ समष्टिपुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम्,

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम्।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे॥
(मनु १।१६) इति॥

षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम्। आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः। तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम्—

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह।
क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः॥इति॥१०॥

नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं शरीरव्यवहारस्तत्राह—

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः॥ ११॥

तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादादित्यर्थः। लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः। अधिष्ठानं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते। तथाच शरीरत्रयं सिद्धम्। यत्तु

आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः।
सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव किम्॥

इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीरयोरन्योन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति॥ ११॥

ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह—

न स्वातन्त्र्यात् तदृते छायावच्चित्रवच्च॥ १२॥

लिङ्गशरीरमशेषविशेषतो विचारितम्, इदानीं स्थूलशरीरमपि तथा विचारयति—

पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥

पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामो देह इत्यर्थः ॥ १७ ॥

मतान्तरमाह—

चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥

आकाशस्यानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् ॥ १८ ॥

ऐकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥

पार्थिवमेव शरीरमन्यानि च भूतान्युपष्टम्भकमात्राणीति भावः। अथवैकभौतिकत्वेनैकभौतिकमित्यर्थः। मनुष्यादिशरीरे पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवता सूर्यादिलोकेषु च तेजोभागाधिक्येन तैजसादिता शरीराणां सुवर्णादीनामिवेतीममेव पक्षं पञ्चमाध्यायेऽपि सिद्धान्तयिष्यति ॥ १९ ॥

देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह—

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

भूतेषु पृथक् स्थितेषु चैतन्यादर्शनाद्भौतिकस्य देहस्य न स्वाभाविकं चैतन्यं, किन्त्वौपाधिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

बाधकान्तरमाह—

प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च ॥ २१ ॥

प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव मरणसुषुप्त्याद्यभावश्च देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति स्यादित्यर्थः। मरणसुषुप्त्यादिकं हि देहस्याचेतनता। सा च स्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते। स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिति ॥ २१ ॥

प्रत्येकादृष्टेरिति यदुक्तं, तत्राशङ्क्य परिहरति—

मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः ॥ २२ ॥

ननु यथा मादकशक्तिः प्रत्येकद्रव्यावृत्तिरपि मिलितद्रव्ये वर्तते, एवं चैतन्यमपि स्यादिति चेत्? न प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांहत्ये तदुद्भवः सम्भवेत्। प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति। अतो दृष्टान्ते

प्रत्येकं शाल्यादिभि सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे संहतभावकाले मादकत्वाविर्भावमात्र सिद्ध्यति। दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येकभूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः। ननु समुचिते चैतन्यदर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्तिरनुमेयेति चेन्न अनेकभूतेष्वनेकचैतन्यकल्पनायां गौरवेण लाघवादेकस्यैव नित्यचित्स्वरूपस्य कल्पनौचित्यात्। ननु यथावयवेऽवर्त्तमानमपि परिमाणजलाहरणादिकार्यं घटादौ दृश्यते, एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति। मैवम्। भूतगतविशेषगुणाना सजातीयकारणगुणजन्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति ॥ २२ ॥

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानामित्युक्तम्। तत्र लिङ्गानां स्थूलदेहसम्बन्धाख्यजन्मनो यो य पुरुषार्थो येन येन व्यापारेण सिद्ध्यति, तदाह सूत्राभ्याम्—

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

लिङ्गसंसृतितो जन्मद्वारा विवेकसाक्षात्कारस्तस्मान्मुक्तिरूप पुरुषार्थो भवतीत्यर्थः। ज्ञानादिकं च प्रत्ययसर्गतया कारिकायां परिभाषितम्—

'एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः' ॥ (ईश्व ४६)इति ॥

विपर्ययादयो व्याख्यास्यन्ते। अत्र च स एव बुद्धिसर्गः प्रयोजनयोगेन सूत्रैरुच्यत इति विशेषः ॥ २३ ॥

बन्धोविपर्ययात् ॥ २४ ॥

विपर्ययात् सुखदुःखात्मको बन्धरूपः पुरुषार्थो लिङ्गसंसृतितो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ज्ञानविपर्ययाभ्यां मुक्तिबन्धावुक्तौ। तत्रादौ ज्ञानान्मुक्तिं विचारयति—

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ ॥ २५ ॥

यद्यपि, "विद्या चाविद्या च यस्तद्वेदोभयं सह" इत्यादि (ईशा. उ ११) श्रूयते तथाप्यविवेकनिवृत्तौ लोकसिद्धतया ज्ञानस्य नियतकारणत्वाद् अविद्याख्यकर्मणा सह ज्ञानस्य मोक्षजनने समुच्चयो विकल्पो वा नास्तीत्यर्थः। "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" (श्वेता उ ३।८, ६।१५) "न कर्मणा न प्रजया

धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः" (तै० आ० १०।१०) इत्यादिश्रुतिभ्योऽपि कर्मणो न साक्षान्मोक्षहेतुत्वम्। समुच्चयानुष्ठानश्रुतिस्त्वाश्रमादिभिरप्युपपद्यत इति ॥ २५ ॥

समुच्चयविकल्पयोरभावे दृष्टान्तमाह—

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

यथा मायिकामायिकाभ्यां स्वप्नजागरपदार्थाभ्यामन्योन्यसहकारिभावेनैव पुरुषार्थो न सम्भवति। एवमुभयोर्मायिकाऽमायिकयोरनुष्ठितयोः कर्मज्ञानयोः पुरुषस्य मुक्तिरपि न युक्तेत्यर्थः। मायिकत्वं चासत्यत्वम्। अस्थिरत्वमिति यावत्। तच्च स्वाप्नेऽर्थेऽस्ति। जागरपदार्थस्तु स्वाप्नापेक्षया सत्य एव। कूटस्थपुरुषापेक्षयैवास्थिरत्वेनासत्यत्वात् स्वप्नविलक्षणस्नानादिकार्यकरः। एवं कर्माप्यस्थिरत्वात् प्राकृतिकार्यत्वाच्च मायिकम्। आत्मा तु स्थिरत्वादकार्यत्वाच्चामायिकः। अतस्तयोरनुष्ठितकर्मज्ञानयोः समानफलदातृत्वमयौक्तिकमिति विलक्षणमेव कार्यं युक्तम् ॥ २६ ॥

नन्वेवमप्यात्मोपासनारूपज्ञानेन सह तत्त्वज्ञानस्य समुच्चयविकल्पौ स्यातामुपास्यस्यामायिकत्वादिति, तत्राह—

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

इतरस्याप्युपास्यस्य नात्यन्तिकममायिकत्वम्। उपास्यपदार्थानामपि मनोमयादित्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

उपास्यस्य मायिकत्वं यस्मिन्नंशे तत्राह—

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

मनःसङ्कल्पिते-ध्येयादौ, एवमपि-मायिकत्वमसीत्यर्थः। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा० ३।१४।१) इत्यादिश्रुत्युक्ते ह्युपास्ये प्रपञ्चांशस्य मायिकत्वं भवति ॥ २८ ॥

तर्ह्युपासनस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह—

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

भावनाख्योपासनानिष्पत्त्या शुद्धस्य निष्पापस्य पुरुषस्य प्रकृतेरिव सर्वमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः। प्रकृतिर्यथा सृष्टिस्थितिसंहारान् करोति,

एवमुपासकस्य बुद्धिसत्त्वमपि प्रकृतिप्रेरणेन सृष्ट्यादिकर्तृ भवतीति ॥ २९ ॥

ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति स्थापितम्। इदानीं ज्ञानसाधनान्याह—

रागोपहतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

ज्ञानप्रतिबन्धको यो विषयोपरागश्चित्तस्य तदुपघातहेतुर्ध्यानमित्यर्थः। उपचारेण कार्यकारणयोरभेदनिर्देशः, रागक्षयस्य ध्यानत्वासम्भवात्। अत्र ध्यानशब्देन धारणाध्यानसमाधयो योगोक्तास्त्रय एव ग्राह्या, पातञ्जले योगाङ्गानामष्टानामेव विवेकसाक्षात्कारहेतुत्वश्रवणादिति। एतेषां चावान्तरविशेषास्तत्रैव द्रष्टव्याः। इतराणि च पञ्चाङ्गानि स्वयं वक्ष्यति ॥ ३० ॥

ध्याननि·पत्त्यैव ज्ञानोत्पत्तिर्नारम्भमात्रेणेत्याशयेन ध्याननिष्पत्ते· र्लक्षणमाह—

वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेण सम्प्रज्ञातयोगेन तत्सिद्धिर्ध्यानस्य निष्पत्तिर्ज्ञानाख्यफलोपधानरूपा भवतीत्यर्थः। अतस्तावत्पर्यन्तमेव ·यानं कर्त्तव्यमित्याशय। इतरवृत्तिनिरोधे सत्येव विषयान्तर· वि·राद्यप्रतिबन्धापगमाद्ध्येयसाक्षात्कारो भवतीति कृत्वा योगोऽपि योगेन स··रणं, योगाङ्गध्यानादिवदित्यपि मन्तव्यम्। "अध्यात्मयोगाधि· ।मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" (क उ १।२।१२) इत्यादि· त्योक्तदयगमादिति ॥ ३१ ॥

विपर्
भवती··यानस्यापि साधनान्याह—

धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

वक्ष्यमाणेन धारणादित्रयेण ध्यानं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धारणादित्रयं क्रमात् सूत्रत्रयेण लक्षयति—

निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

प्राणस्येति प्रसिद्ध्या लभ्यते। "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" (यो सू १।३४) इति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यानत्वात्। छर्दिश्च वमनम्। विधारणं त्याग इति यावत्। तेन पूरणरेचनयोर्लाभ। विधारणं च कुम्भकम्। तथा च प्राणस्य पूरक-रे-

रेचक-कुम्भकैर्यो निरोधो वशीकरणं, सा धारणेत्यर्थः । आसनकर्मणोः स्वशब्देन पश्चाल्लक्षणीयतया सूत्रे परिशेषत एव धारणाया लक्ष्यत्वलाभाद्धारणापदं नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवद् ध्यानशब्देनैव गृहीतेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

क्रमप्राप्तमासनं लक्षयति—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३४ ॥

यत् स्थिरं सत् सुखसाधनं भवति स्वस्तिकादि, तदासनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्वकर्म लक्षयति—

स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

सुगमम् । अत्र कर्मशब्देन यमनियमयोर्ग्रहणम् । जितेन्द्रियत्वरूपप्रत्याहारोऽपि सर्वाश्रमसाधारणतया कर्ममध्ये प्रवेशनीयः । तथा च पातञ्जलसूत्रे ज्ञानसाधनतया प्रोक्तान्यष्टौ योगाङ्गान्यत्राऽपि लब्धानि । यथा तत्सूत्रम्—'यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानी'ति । तेषां च स्वरूपं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

मुख्याधिकारिणो नास्ति बहिरङ्गस्य यमादिपञ्चकस्यापेक्षा केवलाद्धारणाध्यानादिरूपात् संयमादेव ज्ञानं योगश्च भवतीति पातञ्जलसिद्धान्तः । जडभरतादिषु च तथा दृश्यतेऽपि । अतस्तदनुसारेणाचार्योऽप्याह—

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

केवलादभ्यासाद् ध्यानरूपादेव वैराग्यसहितादात्मज्ञानं तत्साधनयोगश्च भवत्युत्तमाधिकारिणामित्यर्थः । तदुक्तं गारुडेऽपि—

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्तिताः ॥
शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ॥

(गरु. पु. १।२२७।४४, ४५ इति) ॥

अथवा वैराग्याभ्यासाभ्यामपि ध्यानस्यैव हेतुतयोक्तौ, यमादय धारणासनमुख्योपायार्था इति । तदेव ज्ञानान्मोक्षो (सां. सू. ३।२३) व्याख्यातः ॥ ३६ ॥

अत परं बन्धो विपर्ययादित्युक्तो (सां सू ३।२४) बन्धकारणं विपर्ययो व्याख्यास्यते । तत्रादौ विपर्ययस्य स्वरूपमाह—

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च योगोक्ता (यो सू २।३) बन्धहेतुविपर्ययस्यावान्तरभेदा इत्यर्थः । तेन शुक्त्यादिज्ञानरूपाणां विपर्ययाणामसङ्ग्रहेऽपि न क्षतिः। तत्राविद्या, अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरिति योगे प्रोक्ता (यो सू २।५) । एवमस्मिताऽपि आत्मानात्मनोरेकताप्रत्ययः, शरीराद्यतिरिक्त आत्मा नास्तीत्येवंरूपः । अविद्या तु नैवंरूपा। आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वेऽपि शरीरेऽहम्बुद्ध्युपपत्तेः । रागद्वेषौ तु प्रसिद्धावेव । अभिनिवेशश्च मरणादित्रास इति । रागादीनां विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वम् ॥ ३७ ॥

विपर्ययस्य स्वरूपमुक्त्वा तत्कारणस्याशक्तेरपि स्वरूपमाह—

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

सुगमम् । एतदपि कारिकया व्याख्यातम्—

> एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
> सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥
> (सां का ४९ इति) ॥

> बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।
> मूकता कौण्यपङ्गुत्वे क्लैब्योदावर्तमुग्धताः ॥

इत्येकादशेन्द्रियाणामेकादशाऽशक्तयः स्वतश्च बुद्धेः सप्तदशाऽशक्तयः । यथा वक्ष्यमाणानां नवतुष्टीनां विघाता नव, तथा वक्ष्यमाणानामष्टसिद्धीनां च विघाता अष्टाविति मिलित्वा चेमाः स्वतः परतश्चाष्टाविंशतिर्बुद्धेरशक्तय इत्यर्थः । तु-शब्द एषां विशेषप्रसिद्धिख्यापनार्थः ॥ ३८ ॥

ययोर्विघाते बुद्धेरशक्ती ते तुष्टिसिद्धी सूत्रद्वयेनाह—

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

स्वयमेव नवधात्वं वक्ष्यति (सां सू ३।४३) ॥ ३९ ॥

गमनात् परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभ इति। दानं च यथा धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ इति। एषु च पूर्वस्त्रिविध ऊहशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आकर्षकः। सुहृत्प्राप्तिदानयोरूहादित्रयापेक्षया मन्दसाधनत्वप्रतिपादनायेदमुक्तम्।

केचित्त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवारकः पूर्वोक्तस्त्रिविधो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपो भवति बन्धकत्वादिति व्याचक्षते, तन्न। तुष्ट्यभावस्याशक्तितया वाधिर्यादिवत् सिद्धिविरोधितालाभेन तुष्ट्यतुष्ट्योरुभयोः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात् ॥ ४४ ॥

ननूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते। मन्त्रतपःसमाध्यादिभिरप्यणिमाद्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति, तत्राह—

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरादूहादिपञ्चकभिन्नात् तपआदेर्या तात्त्विकी न सिद्धिः। कुतः? इतरहानेन विना। यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव भवत्यतः संसारापरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास एव, न तु तात्त्विकी सिद्धिरित्यर्थः। तथा चोक्तं योगसूत्रेण "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" (यो॰ सू॰ ३।३७) इति।

तदेवं ज्ञानान्मुक्तिः (सां॰ सू॰ ३।२३) इत्यारभ्य विस्तरतो बुद्धिगुणरूपः प्रत्ययसर्गः सकार्यबन्धो मोक्षरूपपुरुषार्थेन सहोक्तः। एतौ च बुद्धितद्गुणरूपौ सर्गौ प्रवाहरूपेणान्योन्यहेतू बीजाङ्कुरवत्। तथा च कारिका—

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः।
लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः॥
(सां॰ का॰ ५२) इति॥

भावो वासनारूपा बुद्धेर्ज्ञानादिगुणाः लिङ्गं महत्तत्त्वं बुद्धिरिति। समष्टिसर्गः प्रत्ययसर्गश्च समाप्तः ॥ ४५ ॥

साम्प्रतं व्यष्टिभेदः कर्मविशेषादिति (सां॰ सू॰ ३।१०) सूत्रेणोक्ता व्यष्टिसृष्टिर्विस्तरतः प्रतिपाद्यते—

दैवादिप्रभेदा ॥ ४६ ॥

दैवादिः प्रभेदोऽवान्तरभेदो यस्याः सा तथा सृष्टिरिति शेषः। एतदेव कारिकया व्याख्यातम्—

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।
मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥
(सां का ५३) इति ॥

ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्रगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचा इत्यष्टविधो दैवसर्गः । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति तैर्यग्योनः पञ्चविधः । भौतिको भूतानां व्यष्टिप्राणिनां विराजः सकाशात् सर्ग इत्यर्थः ॥४६॥

अथान्तरसृष्टेरप्युक्ताया पुरुषार्थत्वमाह—

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात् ॥ ४७ ॥

चतुर्मुखमारभ्य स्थावरान्ता व्यष्टिसृष्टिरपि विराट्सृष्टिवदेव पुरुषार्था भवति । तत्तत्पुरुषाणां विवेकख्यातिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

व्यष्टिसृष्टावपि विभागमाह सूत्रत्रयेण—

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

ऊर्ध्वं भूर्लोकादुपरि सृष्टिः सत्त्वाधिका भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

मूलतो भूर्लोकादध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

मध्ये भूर्लोके इत्यर्थः ॥ ५० ॥

नन्वेकस्या एव प्रकृतेः केन निमित्तेन सत्त्वादिविशालतया विचित्रा सृष्टय इत्याकाङ्क्षायामाह—

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

विचित्रकर्मनिमित्तादेव यथोक्ता प्रधानस्य चेष्टा कार्यवैचित्र्यरूपा भवति, वैचित्र्ये दृष्टान्तो गर्भदासवदिति । यथा गर्भावस्थामारभ्य यो दासस्तस्य भृत्यवासनापाटवेन नानाप्रकारा चेष्टा परिचर्या स्वाम्यर्थे भवति, तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु चेदूर्ध्वे सत्त्वविशाला सृष्टिरस्ति तर्हि तत्र एव कृतार्थत्वात् पुरुषस्य किं मोक्षेणेति, तत्राह—

आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः ॥ ५२ ॥

तथाप्यूर्ध्वगतावपि सत्यामावृत्तिरस्त्यत उत्तरोत्तरयोनियोगाद्धोऽधोयोनिजन्मतः सोऽपि लोको हेय इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च—

समानं जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

ऊर्ध्वाधोगतानां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां सर्वेषामेव जरामरणादिजं दुःखं साधारणमतोऽपि हेय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं बहुना कारणे लयादपि न कृतकृत्यतेत्याह—

न कारणलयात् कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

विवेकज्ञानाभावे यदा महदादिषु वैराग्यं प्रकृत्युपासनया भवति, तदा प्रकृतौ लयो भवति, 'वैराग्यात् प्रकृतिलयः' (सां० का० ४५) इति वचनात्। तस्मात् कारणलयादपि न कृतकृत्यतास्ति, मग्नवदुत्थानात्। यथा जले मग्नः पुरुषः पुनरुत्तिष्ठति, एवमेव प्रकृतिलीनाः पुरुषा ईश्वरभावेन पुनराविर्भवन्ति। संस्कारादिदोषक्षयेण पुना रागाभिव्यक्तेर्विवेकख्यातिं विना दोषदाहानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु कारणं केनाऽपि न कार्यतेऽतः स्वतन्त्रा कथं स्वोपासकस्य दुःखनिदानमुत्थानं पुनः करोति, तत्राह—

अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

प्रकृतेरकार्यत्वेऽप्यप्रेर्यत्वेऽप्यन्येच्छानधीनत्वेऽपि, तद्योगः—पुनरुत्थानौचित्यं तल्लीनस्य। कुतः? पारवश्यात्—पुरुषार्थतन्त्रत्वात्। विवेकख्यातिरूपपुरुषार्थवशेन प्रकृत्या पुनरुत्थाप्यते स्वल्लीन इत्यर्थः। पुरुषार्थादन्यः प्रकृतेर्न प्रेरकः, किन्तु प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रवृत्तौ निमित्तमात्रमिति न स्वातन्त्र्यहानिः। तथा च योगसूत्रम् "निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्" इति (यो० सू० ३।४)। वरणभेदः—प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ५५ ॥

प्रकृतिलयात् पुरुषस्योत्थाने प्रमाणमप्याह—

स हि सर्ववित् सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

स हि पूर्वसर्गे कारणलीनः सर्गान्तरे सर्ववित् सर्वकर्तेश्वर आदिपुरुषो भवति। प्रकृतिलये तस्यैव प्रकृतिपदप्राप्त्यौचित्यात्। "तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य" (बृह० उ० ४।४।६) इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधानुपपत्तिस्तत्राह—

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

प्रकृतिलीनस्य जन्येश्वरस्य सिद्धिः, "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः" (मुंड उ १।१।९) इत्यादि श्रुतिभ्यः सर्वसम्मतैव, नित्येश्वरस्यैव विवादास्पदत्वादित्यर्थः। सूत्रद्वयमिदं व्याख्याय पारद्वयमपि प्रतिपादयति 'स हीति' सूत्रेण। स हि परः पुरुषसामान्यं सर्वज्ञानशक्तिमत् सर्वकर्तृताशक्तिमच्च। अयस्कान्तवत् सन्निधिमात्रेण प्रेरकत्वादित्यर्थः। तदा चासमाप्तार्थपुरुषसान्निध्यात् तदर्थमन्येच्छाऽनधीनाया अपि प्रकृतेः प्रवृत्तिरावश्यकीति॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधविरोधः (सां सू १।९२) स्तत्राह—ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा। सान्निध्यमात्रेणेश्वरस्य सिद्धिस्तु श्रुतिस्मृतिषु सर्वसम्मतेत्यर्थः॥

> अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति।
> ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते॥
>
> (क उ २।१।१२)
>
> सृजते च गुणान् सर्वान् क्षेत्रज्ञस्त्वनुपश्यति।
> गुणान् विक्रियते सर्वानुदासीनवदीश्वरः॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतयश्चैतादृशेश्वरे प्रमाणमिति॥ ५७॥

द्वितीयाध्यायादिमारभ्यैतावत्पर्यन्तं सूत्रव्यूहे प्रधानसृष्टिः समापिता। इतः परं मोक्षोपपत्त्यर्थं प्रधानसृष्टेर्ज्ञानिपुरुषं प्रति अत्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तलयाख्या वक्तव्या, तदुपपत्त्यर्थमादौ प्रधानसृष्टेः प्रयोजनं द्वितीयाध्यायस्यादिसूत्रे विमुक्त्यर्थेणोक्तं विस्तरतः प्रतिपादयति—

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्ट्रकुङ्कुमवहनवत्॥ ५८॥

प्रधानस्य स्वत एव सृष्टिर्यद्यपि तथापि परार्थमन्यस्य भोगापवर्गार्थम्। यथोष्ट्रस्य कुङ्कुमवहनं स्वाम्यर्थम्। कुतः? अभोक्तृत्वादचेतनत्वेन भोगापवर्गासम्भवादित्यर्थः।

ननु विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वेत्यनेन स्वार्थापि सृष्टिरुक्तेति चेत्।

सत्यम्। तथापि पुरुषार्थेन विना स्वार्थेनापि न सिद्ध्यति। स्वार्थो हि प्रधानस्य कृतभोगापवर्गात् पुरुषादात्मविमोक्षणमिति।

ननु भृत्यतुल्या चेत् प्रकृतिस्तर्हि कथं स्वामिनो दुःखार्थमपि प्रवर्तत इति चेन्न। सुखार्थप्रवृत्त्यैव नान्तरीयकदुःखसम्भवाद् दुष्टभृत्यतुल्यत्वाच्चेति ॥ ५८ ॥

ननु प्रधानस्याचेतनस्य स्वतः प्रवृत्तत्वमेव नोपपद्यते रथादेः परप्रयत्नेनैव प्रवृत्तिदर्शनादिति, तत्राह—

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥

यथा क्षीरं पुरुषप्रयत्ननैरपेक्ष्येण स्वयमेव दधिरूपेण परिणमते, एवमचेतनत्वेऽपि परप्रयत्नं विनापि महदादिरूपपरिणामः प्रधानस्य भवतीत्यर्थः। 'धेनुवद्वत्साय' (सां० सू० २।३७) इत्यनेन सूत्रेणास्य न पौनरुक्त्यम्। तत्र करणप्रवृत्तेरेव विचारितत्वात् धेनूनां चेतनत्वाच्चेति ॥ ५९ ॥

दृष्टान्तान्तरप्रदर्शनपूर्वकमुक्तार्थेऽनुमाह—

कर्मवद् दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

कालादेः कर्मवद्वा स्वत एव प्रधानस्य चेष्टेति सिद्ध्यति, दृष्टत्वात्। अथैको गच्छति ऋतुरितरश्च प्रवर्तत इत्यादिरूपं कालादिकर्म स्वत एव भवत्येवं प्रधानस्यापि चेष्टा स्यात्। कल्पनाया दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु तथापि ममेदं भोगादिसाधनमिति प्रतिसन्धानाभावात्मूढा या प्रकृतेः कदाचित् प्रवृत्तिरपि न स्यात्, विपरीता च प्रवृत्तिः स्यात्। तत्राह—

स्वभावाच्चेष्टितमनभिसन्धानाद् भृत्यवत् ॥ ६१ ॥

---

१ [illegible]

यथा प्रकृष्टभृत्यस्य स्वभावात् संस्कारादेव प्रतिनियताऽऽवश्यकी च स्वामिसेवा प्रवर्तते, न तु स्वभोगाभिप्रायेण, तथैव प्रकृतेश्चेष्टितं संस्कारादेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कर्माकृष्टेर्वानादितः ॥ ६२ ॥

वाशब्दोऽत्र समुच्चये । यतः कर्मानादितः कर्मभिराकर्षणादपि प्रधानस्यावश्यकी व्यवस्थिता च प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवं प्रधानस्य परार्थतः स्रष्टृत्वे सिद्धे परप्रयोजनसमाप्तौ स्वत एव प्रधाननिवृत्त्या मोक्षं सिद्धवदाह प्रघट्टकेन—

विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य सूदवत् पाके ॥ ६३ ॥

विविक्तपुरुषज्ञानात् परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्तौ प्रधानस्य सृष्टिर्निवर्तते । यथा पाके निष्पन्ने पाचकस्य व्यापारो निवर्तत इत्यर्थः । इयमेवात्यन्तिकप्रलय इत्युच्यते । तथा च श्रुतिः—तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति (श्वे. उ. १।१०) ॥ ६३ ॥

नन्वेवमेकपुरुषस्योपाधौ विवेकज्ञानोत्पत्त्या प्रकृतेः सृष्टिनिवृत्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति, तत्राह—

इतर इतरवत् तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

इतरस्तु विविक्तबोधरहित इतरवद् बद्धवदेव प्रकृत्या तिष्ठति । कुतः ? तद्दोषात् । तस्य प्रधानस्यैव तत्पुरुषार्थासमापनाख्यदोषादित्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रे—"कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्" इति (साधनपा. सू. २२) । तथा च पूर्वसूत्रे या प्रधाननिवृत्तिरुक्ता सा विविक्तबोद्धृपुरुषं प्रत्येवेति भावः । विश्वमायाश्रुतिः (श्वे. उ. १।१०) अपि ज्ञानिनं प्रत्येव मन्तव्या । 'अजा'मिति (श्वे. उ. ४।५) श्रुत्यैकवाक्यत्वादिति ॥ ६४ ॥

सृष्टिनिवृत्तेः फलमाह—

द्वयोरेकतरस्य वौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयोः प्रधानपुरुषयोरेवौदासीन्यमेकाकिता । परस्परवियोग इति

यावत् । सोऽपवर्गः । अथवा पुरुषस्यैव कैवल्यम् । अहं मुक्तः स्यामित्येव पुरुषार्थतादर्शनादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

नन्वेकपुरुषमुक्तावेव विवेकाकारवृत्त्या विरक्ता प्रकृतिः कथमन्यपुरुषार्थं पुनः सृष्टौ प्रवर्तताम् । न च प्रकृतेरंशभेदान्नैष दोष इति वाच्यम् । मुक्तपुरुषोपकरणैरपि पृथिव्यादिभिरन्यस्य भोगदृष्टिदर्शनादिति । तत्राह—

अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते, प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्येवोरगः ॥ ६६ ॥

एकस्मिन् पुरुषे विविक्तबोधाद्विरक्तमपि प्रधानं नान्यस्मिन् पुरुषे सृष्ट्युपरागाय विरक्तं भवति, किन्तु तं प्रति सृजत्येव । यथा प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्येवोरगो भयादिकं न जनयति मूढं प्रति तु जनयत्येवेत्यर्थः । उरगतुल्यत्वं च प्रधानस्य रज्जुतुल्ये पुरुषे समारोपणादिति ।

एवमिदं रज्जुसर्पादिदृष्टान्तानामाशयमबुद्ध्वैवाऽधुना केचिद्वेदान्तिब्रुवाः प्रकृतेरत्यन्ततुच्छत्वं मनोमात्रत्वं वा तुलयन्ति । एतेन प्रकृतिसत्यतायामिहाप्युक्तदृष्टान्तेन श्रुतिस्मृत्यर्था बोधनीया, न केवलं दृष्टान्तवशेनायमर्थः सिद्ध्यति ॥ ६६ ॥

कर्मनिमित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥

सृष्टौ निमित्तं यत् कर्म तस्य सम्बन्धादप्यन्यपुरुषार्थं सृजतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु सर्वेषां पुरुषाणामप्रार्थकतया नैरपेक्ष्याविशेषेऽपि कञ्चित् प्रत्येव प्रधानं प्रवर्तते, कञ्चित् प्रति निवर्तत इत्यत्र किं नियामकम् । न च कर्म नियामकम् । कस्य पुरुषस्य किं कर्मेत्यत्र नियामकाभावादिति । तत्राह—

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम् ॥ ६८ ॥

पुरुषाणां नैरपेक्ष्येऽप्ययं मे स्वाम्ययमेवाहमित्यविवेकादेव प्रकृतिः सृष्ट्यादिभिः पुरुषानुपकरोतीत्यर्थः । तथा च यस्मै पुरुषायात्मानमविविच्य दर्शयितुं वासना वर्तते तं प्रत्येव प्रधानं प्रवर्तत इत्येव नियामकमिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिस्वभावत्वात् कथं विवेकेऽपि निवृत्तिरुपपद्यतां, तत्राह—

नर्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारितार्थ्यात् ॥ ६९ ॥

पुरुषार्थमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिस्वभावो, न तु सामान्येन । अतः प्रवृत्तस्यापि प्रधानस्य पुरुषार्थसमाप्तिरूपचरितार्थत्वे सति निवृत्तिर्युक्ता । यथा परिषद्वयो नृत्यदर्शनार्थं प्रवृत्ताया नर्तक्यास्तत्सिद्धौ निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६९ ॥

निवृत्तौ हेत्वन्तरमाह—

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलवधूवत् ॥ ७० ॥

पुरुषेण परिणामित्वदुःखात्मकत्वादिदोषदर्शनादपि लज्जितायाः प्रकृतेः पुनर्न पुरुषं प्रत्युपसर्पणं कुलवधूवत् । यथा स्वामिना मे दोषो दृष्ट इत्यवधारणेन लज्जिता कुलवधूर्न स्वामिनमुपसर्पति तद्वदित्यर्थः । तदुक्तं नारदीये—

सविकारापि मौढ्येन चिरं भुक्त्वा गुणात्मना ।
प्रकृतिर्ज्ञातदोषेयं लज्जयैव निवर्तते ॥ इति ॥

एतदेवोक्तं कारिकयापि—

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥
इति । (ईश्व ६१) ॥ ७० ॥

ननु पुरुषार्थं चेत् प्रधानप्रवृत्तिस्तर्हि बन्धमोक्षाभ्यां पुरुषस्य परिणामापत्तिरिति, तत्राह—

नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते ॥ ७१ ॥

दुःखयोगवियोगरूपौ बन्धमोक्षौ पुरुषस्य नैकान्ततस्तत्त्वतः, किन्तु चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रकारेणाविवेकादेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

परमार्थतस्तु यथोक्तौ बन्धमोक्षौ प्रकृतेरेवेत्याह—

प्रकृतेराञ्जस्यात् ससङ्गत्वात् पशुवत् ॥ ७२ ॥

प्रकृतेरेव तत्त्वतो दुःखेन बन्धमोक्षौ ससङ्गत्वाद् दुःखसाधनैर्धर्मादिभिर्लिप्तत्वात् । यथा पशु रज्ज्वा लिप्ततया बन्धमोक्षभागी तद्वदित्यर्थः । एतदुक्तं कारिकया—

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥
इति (ईश्व. ६२) ।

'द्वयोरेकतरस्य चौदासीन्यमपवर्गः' इति सूत्रे च यः पुरुषस्यापवर्ग उक्तः स प्रतिबिम्बरूपस्य मिथ्यादुःखस्य वियोग एवेति ॥ ७२ ॥

तत्र कैः साधनैर्बन्धः कैर्वा मोक्ष इत्याकाङ्क्षायामाह—

रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोश-
कारवद्विमोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥

धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैः सप्तभीरूपैर्धर्मैर्दुःखहेतुभिः प्रकृतिरात्मानं दुःखेन बध्नाति, कोशकारवत्। कोशकारकृमिर्यथा स्वनिर्मितेनावासेनात्मानं बध्नाति तद्वत्। सैव च प्रकृतिरेकरूपेण ज्ञानेनैवात्मानं दुःखान्मोचयतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

ननु बन्धमुक्ती अविवेकादिति यदुक्तं, तदयुक्तम्। अविवेकस्याहेयानुपादेयत्वात्। लोके दुःखस्य तदभावसुखादेरेव च हेयतोपादेयत्वात्। अन्यथा दृष्टहानिरित्याशङ्क्य चतुर्थसूत्रोक्तं न्याय विवृणोति—

निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः ॥ ७४ ॥

अविवेकस्य पुरुषेषु बन्धमोक्षनिमित्तत्वमेव पुरा (सां सू १।५५) उक्तं न स्वविवेक एव नाशित इतो दृष्टहानिरित्यर्थः। एतच्च प्रथमाध्यायसूत्रेषु (सां सू १।५५–५७) स्पष्टम्।

अविवेकनिमित्तात् प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः, तस्माच्च संयोगादुत्पद्यमानस्य प्रारब्धदुःखस्य पुरुषे यः प्रतिबिम्बः स एव दुःखभोगो दुःखसम्बन्धस्तन्निवृत्तिरेव च मोक्षाख्यः पुरुषार्थ इति ॥ ७४ ॥

तदेवमादिसर्गमारभ्यात्यन्तिकलयपर्यन्तोऽखिलपरिणामः प्रधानतद्विकाराणामेव। पुरुषस्तु कूटस्थपूर्णचिन्मात्र इत्यध्यायद्वयेन विस्तरतो विवेचितम्। तस्य विवेकस्य निष्पत्त्युपायेषु सारभूतमभ्यासमाह—

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद्विवेकसिद्धिः ॥ ७५ ॥

प्रकृतिपर्यन्तेषु जडेषु नेति नेतीत्यभिमानत्यागरूपात् तत्त्वाभ्यासाद्विवेकनिष्पत्तिर्भवति। इदन्तु सर्वमभ्यासस्याङ्गमात्रमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—"अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति" (बृ उ २।३।६), "स एष आत्मा नेति नेति" (बृ उ. ३।९।२६, ४।२।४) इत्यादिरिति ॥

अव्यक्ताद्ये विशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्णिते ।
चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥ इति ॥

यथा—

अस्थिस्थूणं स्नायुयुत मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ।
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमसन्निष्ठं भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद् ग्राहाद्विमुच्यते ॥
(मनु ६।७६–७८) इति ॥

एतदेव कारिकयाऽप्युक्तम्—

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥
इति (ईश्व का ६४)

नास्मीत्यात्मन कर्तृत्वनिषेध. । न मे इति सङ्गनिषेध । नाहमिति तादात्म्यनिषेध । केवलमित्यस्य विवरणम्, अविपर्ययाद्विशुद्धमिति । अतोऽन्तरा विपर्ययेण विप्लुतमित्यर्थ । इदमेव केवलत्वं सिद्धिशब्देन सूत्रे प्रोक्तम् । "विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय." (पा. सू. २।२६) इति योगसूत्रेणैतादृशज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वसिद्धिरिति ॥ ७५ ॥

विवेकसिद्धौ विशेषमाह—

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

मन्दाद्यधिकारिभेदसत्वाद् अभ्यासे क्रियमाणेऽप्यस्मिन्नेव जन्मनि विवेकनिष्पत्तिर्भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थ. । अत उत्तमाधिकारम-भ्यासपाटवेनात्मन सम्पादयेदिति भाव. ॥ ७६ ॥

विवेकनिष्पत्त्यैव निस्तारो, नान्यथेत्याह—

बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥ ७७ ॥

सकृद् सम्प्रज्ञातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थो

१ अनित्य चेति पाठान्तरम् ।

मध्यमविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां प्रारब्धवशात् प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवतीत्यर्थः ।

विवेकनिष्पत्तिश्चापुनरुत्थानाद् असम्प्रज्ञातादेव भवतीत्यतस्तस्यां सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रतिपादयितुं मध्यविवेक इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं श्रवणमननध्यानमात्ररूप इति विभागः ॥

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह—

उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्तसिद्धिरित्यर्थः । जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति ॥ ७९ ॥

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

श्रुतिश्च जीवन्मुक्तेऽस्ति—

दीक्षयैव नरो मुच्येत् तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे ।
कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद् घटः ॥

'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' (बृ० उ० ४।४।६) इत्यादिरिति ॥

नारदीयस्मृतिरपि—

पूर्वाभ्यासबलात् कार्यं न लोको न च वैदिकः ।
अपुण्यपापः सर्वात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ इति ॥ ८०

ननु श्रवणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्राह—

इतरथान्धपरम्परा ॥ ८१ ॥

इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरम्परापत्तिरित्यर्थः । सामस्त्येनात्मतत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत् तर्हि शिष्योऽपि स्वभ्रमेण शिष्यमपि भ्रान्तीकुर्यात् । सोऽप्यन्यं सोऽप्यन्यमित्येवमन्धपरम्परेति ॥८१॥

ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति कथं जीवनं स्यात्, तत्राह—

चक्रभ्रमणवद् धृतशरीरः ॥ ८२ ॥

कुलालकर्मनिवृत्तावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव कियत्कालं चक्रं भ्रमति, एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुत्पत्तावपि प्रारब्धकर्मवेगेन चेष्टमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु ज्ञानहेतुसम्प्रज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं शरीरधारणम्। न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं मानमिति वाच्यम्। 'व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधलक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणाम' इति (वि० पा० ९) योगसूत्रतस्तत्सिद्धेः। चिरकालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकतया लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्राह—

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्कारास्तेषामल्पावशेषात् तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः। अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते। अविद्याया जन्मादिरूपकर्मविपाकाऽऽरम्भमात्रे हेतुत्वात्। योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्यातत्वात्, वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायाच्च (यो सू ३।१।२५)। न तु प्रारब्धफलककर्मभोगेऽपीति। यत्र च नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो मूढेष्वेवास्ति। जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम्।

यत्तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठतीत्याह। तन्न। धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गात्। अन्धपरम्पराप्रसङ्गात्। अविद्यासंस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजनाभावाच्च। एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये (४।१) प्रपञ्चितमिति ॥ ८३ ॥

शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति—

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेतरान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

उक्ताया विवेकसिद्धितः परवैराग्यद्वारा सर्ववृत्तिनिरोधेन यदा निःशेषतो बाधिताबाधितसाधारण्येनाखिलदुःखं निवर्त्तते तदैव पुरुषः कृतकृत्यो भवति। नेतराज्जीवन्मुक्त्यादेरपीत्यर्थः नेतरादिति वीप्साऽध्यायसमाप्तौ ॥ ८४ ॥

अत्यन्तलयपर्यन्तः कार्योऽव्यक्तस्य नात्मनः ॥
प्रोक्त एवं त्रिकोऽत्र परवैराग्यसाधनम् ॥ १ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शास्त्रसिद्धाख्यायिकाजातमुखेनेदानीं विवेकज्ञानसाधनानि प्रदर्शनीयानीत्येतदर्थं चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते ।

राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वपादशेषसूत्रस्थविवेकोऽनुवर्तते । राजपुत्रस्येव तत्त्वोपदेशाद्विवेको जायत इत्यर्थः । अत्रेयमाख्यायिका—कश्चिद्राजपुत्रो गण्डर्क्षजन्मना पुरान्निःसारितः शबरेण केनचित् पोषितोऽहं शबर इत्यभिमन्यमान आस्ते । तं जीवन्तं ज्ञात्वा कश्चिदमात्यः प्रबोधयति—न त्वं शबरो राजपुत्रोऽसीति । स यथा झटित्येव चाण्डालाभिमानं त्यक्त्वा तात्त्विकं राजभावमेवालम्बते राजाहमस्मीति । एवमेवादिपुरुषात् परिपूर्णचिन्मात्रेणाभिव्यक्तादुत्पन्नस्त्वं तस्यांश इति कारुणिकोपदेशात् प्रकृत्यभिमानं त्यक्त्वा ब्रह्मपुत्रत्वादहमपि ब्रह्मैव, न तु तद्विलक्षणः संसारीत्येवं स्वस्वरूपमेवालम्बत इत्यर्थः ।

तथा गारुडे—

> यथैकहेममणिना सर्वं हेममयं जगत् ।
> तथैवं ज्ञातमीशेन ज्ञातेनाप्यखिलं भवेत् ॥
> ग्रहाविष्टो द्विजः कश्चिच्छूद्रोऽहमिति मन्यते ।
> ग्रहनाशात् पुनः स्वीयं ब्राह्मण्यं मन्यते यथा ॥
> मायाविष्टस्तथा जीवो देहोऽहमिति मन्यते ।
> मायानाशात् पुनः स्वीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते ॥ इति ॥१॥

स्त्रीशूद्रादयोऽपि प्रसङ्गेन ब्राह्मणस्योपदेशं श्रुत्वा कृतार्थाः स्युरित्येतदर्थमाख्यायिकान्तरं दर्शयति—

पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि ॥ २ ॥

अर्जुनार्थं श्रीकृष्णेन तत्त्वोपदेशे क्रियमाणेऽपि समीपस्थस्य पिशाचस्य विवेकज्ञानं जातमेवमन्येषामपि भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ गारुडीय ब्राह्म इतिहाससमुच्चयम् ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥

उपदेशावृत्तिरपि कर्तव्या। छान्दोग्यादौ श्वेतकेत्वादिकं प्रत्यारुणिप्रभृतीनामसकृदुपदेशोतिहासादित्यर्थः ॥ ३ ॥

वैराग्यार्थं निदर्शनपूर्वकमात्मसङ्घातस्य भङ्गुरत्वादिकं प्रतिपादयति—

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

स्वस्य पितापुत्रयोरिवात्मनोऽपि मरणोत्पत्त्योर्दृष्टत्वादनुमितत्वाद्वैराग्येण विवेको भवतीत्यर्थः। तदुक्तम्—

आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ॥ इति ॥ ४ ॥

इतः परमुत्पन्नज्ञानस्य विरक्तस्य च ज्ञाननिष्पत्त्यङ्गान्याख्यायिकोक्तदृष्टान्तैर्दर्शयति—

श्येनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

परिग्रहो न कर्तव्यो यतो द्रव्याणां त्यागेन लोकः सुखी वियोगेन च दुःखी भवति श्येनवदित्यर्थः। श्येनो हि सामिषः केनाप्यपहृत्याऽऽमिषाद्वियोज्य दुःखी क्रियते। स्वयं चेत् त्यजति तदा दुःखाद्विमुच्यते।

तदुक्तम्—

> सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनोऽन्ये निरामिषाः।
> तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥
>
> (भाग० ११।९।२) इति ॥

तथा मनुनाऽप्युक्तम्—

> नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा।
> तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद् ग्राहाद्विमुच्यते ॥
>
> (मनु ६।७८) इति ॥ ५ ॥

[1]अहिनिर्ल्वयिनीवत् ॥ ६ ॥

---

१ अत्र चोभाभ्यां सूत्राभ्यां ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये आरब्धदेहस्य कर्मणः भोगेनैव नाशात् तत्र देहत्यक्तुर्द्वैविध्यम् दर्शयति। आद्येन च यः कर्माधीनं देहपतनमपेक्षते स 'नदीकूलं यथा' इत्यादि दृष्टान्तेन दर्शितः। द्वितीयेन च ज्ञानकर्मसमुच्चयात् भीष्मादय इव स्वाधीनमृत्युरपि स्वेच्छयैव

यथाहिर्जीर्णां त्वचं परित्यजत्यनायासेन हेयबुद्ध्या, तथैव मुमुक्षुः प्रकृतिं बहुकालोपभुक्तां जीर्णां हेयबुद्ध्या त्यजेदित्यर्थः । तदुक्तम्—'जीर्णात्वचमिवोरग' (कूर्म पु. २।२६।४०) इति ॥ ६ ॥

त्यक्तं च प्रकृत्यादिकं पुनर्न स्वीकुर्यादित्याह—

छिन्नहस्तवद्वा ॥ ७ ॥

यथा छिन्नं हस्तं पुनः कोऽपि नादत्ते तथैवैतत् त्यक्तं पुनर्नाभिमन्येतेत्यर्थः । वाशब्दोऽप्यर्थः ॥ ७ ॥

असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत् ॥ ८ ॥

विवेकस्य यदन्तरङ्गसाधनं न भवति ■ चेद्धर्मोऽपि स्यात् तथापि तदनुचिन्तनं तदनुष्ठाने चित्तस्य तात्पर्यं न कर्तव्यं, यतस्तद् बन्धाय भवति विवेकविस्मारणतया भरतवत् । यथा भरतस्य राजर्षेर्धर्म्यमपि दीनानाथहरिणशावकस्य पोषणमित्यर्थः । तथा च जडभरतं प्रकृत्य विष्णुपुराणे—

चपलं चपले तस्मिन् दूरगं दूरगामिनि ।
आसीच्चेतः समासक्तं तस्मिन् हरिणपोतके । इति ॥ ८ ॥

बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारीशङ्खवत् ॥ ९ ॥

बहुभिः सङ्गो न कार्यः । बहुभिः सङ्गे हि रागाद्यभिव्यक्त्या कलहो भवति योगभ्रंशकः । यथा कुमारीहस्तशङ्खानामन्योन्यसङ्गेन झणत्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

द्वाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

द्वाभ्यां योगेऽपि तथैव विरोधो भवत्यत एकाकिनैव स्थातव्यमित्यर्थः । तदुक्तम्—

वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।
एक एव चरेत् तस्मात् कुमार्या इव कङ्कणम् ॥
(भाग. ११।९।१०) इति ॥ १० ॥

दे६. [illegible] भरत 'मृग [illegible]' [illegible] परित्याजितम् ।
तदेव च भगवद्गीतायां प्रतिपादितम्—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

आशा यै वश्यर्मिरसे चित्ते सन्तोषवर्जिते ।
म्लाने चक्रमिवादर्शे न ज्ञानं प्रतिबिम्बति ॥
(यो. वासि २।१५।९)

इति वचनान्निराशता योगिनानुष्ठेयेत्याह—

निराशः सुखी पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

आशां त्यक्त्वा पुरुषः सन्तोषाख्यसुखवान् भूयात् पिङ्गलावत् । यथा पिङ्गला नाम वेश्या कान्तार्थिनी कान्तमलब्ध्वा निर्विण्णा सती विहायाशां सुखिनी बभूव, तद्वदित्यर्थः । तदुक्तम्—

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
यथा सञ्छिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥
(भाग ११।८।४४) इति ।

नन्वाशानिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिः स्यात् । सुखं तु कुतः ? साधनाभावादिति । उच्यते । चित्तस्य सत्त्वप्राधान्येन स्वाभाविकं यत् सुखमाशया पिहितं तिष्ठति तदेवाशाविगमे लब्धवृत्तिकं भवति । तेजःप्रतिबद्धजलशैत्यवदिति न तत्र साधनापेक्षा । एतदेव स्वार्थं सुखमित्युच्यत इति ॥ ११ ॥

योगप्रतिबन्धकत्वादारम्भोऽपि भोगार्थं न कर्तव्योऽन्यथैव तदुपपत्तेरित्याह—

अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् ॥ १२ ॥

सुखी भवेदिति शेषः । शेषं सुगमम् । तदुक्तम्—

गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कथञ्चन ।
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १२ ॥

शास्त्रेभ्यो गुरुभ्यश्च सार एव ग्राह्योऽन्यथाऽभ्युपगमभावादादिभिरंशतोऽसारभागेऽन्योन्यविरोधेनार्थबाहुल्येन चैकाग्रताया असम्भवादित्याह—

बहुशास्त्रगुरूपासनेऽपि सारादानं षट्पदवत् ॥ १३ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । अन्यत् सुगमम् । तदुक्तम्—

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।
सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥

मार्कण्डेयपुराणे च—

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत् स्वार्थसाधकम् ।
ज्ञानानां बहुता येयं योगविघ्नकरी हि सा ॥
इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत् ।
असौ कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ।
(मार्क. पु. ४१।१८-१९) इति ॥ १३ ॥

साधनान्तरं यथा तथा भवतु, एकाग्रमनसैव समाधिपालनद्वारा विवेकसाक्षात्कारो निष्पादनीय इत्याह—

इषुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

यथा शरनिर्माणायैकचित्तस्येषुकारस्य पार्श्वे राज्ञो गमनेनाऽपि न वृत्त्यन्तरनिरोधो हीयते एवमेकाग्रचित्तस्य सर्वथाऽपि न समाधिहानिर्वृत्त्यन्तरनिरोधक्षतिर्भवति । तस्य विषयान्तरसञ्चाराभावे ध्येयसाक्षात्कारोऽप्यवश्यं भवतीत्येकाग्रता कुर्यादित्यर्थः । तदुक्तम्—

तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किञ्चिद्बहिरन्तरं वा ।
यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥
(भाग. ११।९।१३) इति ॥ १४ ॥

सत्यां शक्तौ ध्यानस्याङ्गान्तरनियमो वृथा लङ्घ्यते । तदा ध्यानाऽनिष्पत्त्यानर्थक्यं योगिनो भवतीत्याह—

कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत् ॥ १५ ॥

ध्यानशास्त्रेषु कृतो योगिनो नियमस्तस्योल्लङ्घने ध्याननिष्पत्त्याद्योऽर्थो न भवति लोकवत् । यथा लोके भैषज्यादौ विहितपथ्यादीनां लङ्घने तत्फलनिष्पत्तिर्न भवति, तद्वदित्यर्थः । अशक्त्या ज्ञानरक्षार्थं या लङ्घने तु [illegible] ।

अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।
ब्रह्मभूतश्चरँल्लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते ॥
(भा. मोक्ष प. २६।१६)

इति मोक्षधर्मादिभ्यः वसिष्ठादिस्मृतिभ्यश्च। अत एव विष्णुपुराणादौ वृथा कर्मत्यागिन एव पाषण्डतया निन्दिता–'पुंसां जटाधारणं मौण्ड्यवतां वृथैवे' (वि पु ३।१८।१०२) त्यादिनेति ॥ १५ ॥

नियमविस्मरणेऽप्यानर्थक्यमाह—

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

सुगमम्। भेक्याश्चेयमाख्यायिका–"कश्चिद् राजा मृगयां गतो विपिने सुन्दरीं कन्यां ददर्श। सा च राज्ञा भार्याभावाय प्रार्थिता [1]समयं चक्रे। यदा महं त्वया जलं प्रदर्श्यते तदा मया गन्तव्यमिति। एकदा तु क्रीडया परिश्रान्ता राजानं पप्रच्छ, कुत्र जलमिति। राजापि समयं विस्मृत्य जलमदर्शयत्। तत्र सा भेकराजदुहिता कामरूपिणी भेकी भूत्वा जलं विवेश। ततश्च राजा जालादिभिरन्विष्यापि न तामविन्दद्"ति ॥ १६ ॥

श्रवणवद् गुरुवाक्यमीमांसाया अप्यावश्यकत्वे इतिहासमाह—

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शादृते विरोचनवत् ॥ १७ ॥

परामर्शो गुरुवाक्यतात्पर्यनिर्णायको विचारः। तं विना उपदेशवाक्यश्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो नास्ति। प्रजापतेरुपदेशश्रवणेऽपीन्द्रविरोचनयोर्मध्ये (छां उ ८।७८) विरोचनस्य परामर्शाभावेन भ्रान्तत्वश्रुतेरित्यर्थः। अतो गुरूपदिष्टस्य मननमपि कार्यमिति। दृश्यते चेदानीमप्येकस्यैव तत्त्वमस्युपदेशस्य नानारूपैरर्थः सम्भावना। अखण्डत्वमवैधर्म्यं लक्षणाभेदोऽविभागश्चेति ॥ १७ ॥

अत एव च परामर्शो दृश्यते इत्याह—

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तच्छब्देनोक्तोच्यमानयोः परामर्शः। तयोरिन्द्रविरोचनयोर्मध्ये परामर्शः इन्द्रस्य दृष्टश्चेत्यर्थः। (छां उ. ८।७।१२) ॥ १८ ॥

सम्यग्ज्ञानार्थिना च गुरुसेवा बहुकालं कर्त्तव्येत्याह—

प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्बहुकालात् तद्वत् ॥ १९ ॥

तद्वदिन्द्रस्येवान्यस्यापि गुरौ प्रणतिवेदाध्ययनसेवादीन् कृत्वैव सिद्धिस्तत्त्वार्थस्फूर्त्तिर्भवति, नान्यथेत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—

---

१ नियममिति पाठान्तरम्।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
(श्वे उ ६।२३) इति ॥ १९ ॥

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

ऐहिकसाधनादेव भवतीत्यादिर्ज्ञानोदये कालनियमो नास्ति, वामदेववत् । वामदेवस्य जन्मान्तरीयसाधनेभ्यो गर्भेऽपि यथा ज्ञानोदयस्तथाऽन्यस्यापीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—'तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवती'त्यादिरिति (बृह अ १ब्रा ४ मन्त्र १०)। अहं मनुरभवमित्यादिकमवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं, सर्वव्यापकतावगमकतापरं वा । 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इत्यादिस्मरणात् (गी ११।४०)। स इदं सर्वं भवतीति स्वौपाधिकपरिच्छेदस्यात्यन्तोच्छेदपरमिति ॥ २० ॥

ननु सगुणोपासनाया अपि ज्ञानहेतुत्वश्रवणात् तत एव ज्ञानं भविष्यति, किमर्थं दुष्करसूक्ष्मयोगचर्येति ? तत्राह—

अध्यस्तरूपोपासनात् पारम्पर्येण
यज्ञोपासकानामिव ॥ २१ ॥

सिद्धिरित्यनुषज्यते । अध्यस्तरूपे पुरुषाणां ब्रह्मविष्णुहरादीनामुपासनात् पारम्पर्येण ब्रह्मादिलोकप्राप्तिक्रमेण सत्त्वशुद्धिद्वारा वा ज्ञाननिष्पत्तिर्न साक्षात् । यथा याज्ञिकानामित्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिलोकपरम्परयापि ज्ञाननिष्पत्तौ नास्ति नियम इत्याह—

इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः ॥ २२ ॥

निर्गुणात्मन इतरस्याध्यस्तरूपस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तस्य लाभेऽप्यावृत्तिरस्ति । कुतः ? देवयानपथेन ब्रह्मलोकं गतस्यापि पुनर्द्युपर्जन्यधराऽरयोषिद्रूपाग्निपञ्चके पञ्चाहुतितो जन्मश्रवणात् । छान्दोग्यपञ्चमपाठके 'असौ वाव लोको गौतमाग्नि' (छां अ ५ खं ४ मं १) इत्यादिनेत्यर्थः । यच्च ब्रह्मलोकादनावृत्तिवाक्यं (वि भा ४।४।७-२२), तत् तत्रैव सम्यगुत्पन्नज्ञानपुरुषविषयकमिति ॥ २२ ॥

ज्ञाननिष्पत्तिर्विरक्तस्यैवेत्यत्र निदर्शनमाह—

विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत् ॥ २३ ॥

विरक्तस्यैव हेयानां प्रकृत्यादीनां हानमुपादेयस्य चात्मन उपादानं भवति। यथा दुग्धजलयोरेकीभावापन्नयोर्मध्येऽसारजलत्यागेन सारभूतक्षीरोपादानं हंसस्यैव, न तु काकादेरित्यर्थः ॥ २३ ॥

सिद्धपुरुषसङ्गादप्येतदुभयं भवतीत्याह—

लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥

लब्धोऽतिशयो ज्ञानरूपो येन तत्सङ्गादप्युक्तं भवति हंसवदेवेत्यर्थः। यथालर्कस्य दत्तात्रेयसङ्गमात्रादेव स्वयं विवेकः प्रादुर्भूदिति (मार्क पु अ ३८-४३) ॥ २४ ॥

रागिसङ्गो न कार्य इत्याह—

न कामचारित्वं रागोपहते शुकवत् ॥ २५ ॥

रागोपहते पुरुषे कामतः सङ्गो न कर्तव्यः। शुकवत्। यथा शुकः पक्षी प्रकृष्टरूप इति कृत्वा कामचारं न करोति, रूपलोलुपैर्बन्धनभयात्, तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

रागिसङ्गे तु दोषमाह—

गुणयोगात् बद्धः शुकवत् ॥ २६ ॥

तेषां सङ्गे तु गुणयोगात् तदीयरागादियोगाद् बद्धः स्यात्, शुकवदेव। यथा शुकपक्षी व्याधस्य गुणै रज्जुभिर्बद्धो भवति, तद्वदित्यर्थः। अथवा गुणितया गुणलोलुपैर्बद्धो भवति, शुकवदित्यर्थः। अत्रैवोक्तं सौभरिणा—

स मे समाधिर्जलवासमित्रमत्स्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः।
परिग्रहः सङ्गकृतो ममायं परिग्रहोत्थाश्च महाविधित्साः॥
(वि पु. ४।२।४८) इति ॥ २६ ॥

वैराग्यस्याप्युपायम् अवधारयति द्वाभ्याम्—

न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥

यथा मुनेः सौभरेर्भोगाद्य रागशान्तिरभूत्, एवमन्येषामपि न भवतीत्यर्थः। तदुक्तं सौभरिणैव—

आमृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य।
मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसङ्गि॥
(वि पु ४।२।४७) इति ॥ २७ ॥

अपि तु—

दोषदर्शनादुभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः प्रकृतितत्कार्ययोः परिणामित्वदुःखात्मकत्वादिदोषदर्शनादेव रागशान्तिर्भवति, मुनिवदेवेत्यर्थः । सौभरेर्हि सङ्गदोषदर्शनादेव सङ्गे वैराग्यं श्रूयते—

दुःखं यदेवैकशरीरजन्म तथार्द्धसंख्यं तदिदं प्रसूतम् ।
परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां सुतैरनेकैर्बहुलीकृतं तत् ॥
(वि पु ४।२।४९) इति ॥ २८ ॥

रागादिदोषोपहतस्योपदेशग्रहणेऽप्यनधिकारमाह—

न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽजवत् ॥ २९ ॥

उपदेशरूपं यज्ज्ञानवृक्षस्य बीजं तस्याङ्कुरोऽपि रागादिमलिनचित्ते नोत्पद्यते, अजवत् । यथाऽजनाम्नि नृपे भार्याशोकमलिनचित्ते वसिष्ठेनोक्तस्याप्युपदेशबीजस्य नाङ्कुर उत्पन्न इत्यर्थः ॥ २९ ॥

किं बहुना—

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

आपातज्ञानमपि मलिनचेतस्युपदेशान्न जायते, विषयान्तरसञ्चारादिभिः प्रतिबन्धात् । यथा मलं प्रतिबन्धान्मलिनदर्पणेऽर्थो न प्रतिबिम्बति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥

यदि वा किञ्चिज्ज्ञानं जायेत, तथाप्युपदेशानुरूपं न भवेदित्याह—

न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजवत् ॥ ३१ ॥

तस्मादुपदेशाज्जातस्यापि ज्ञानस्योपदेशानुरूपता न भवति । रागाद्यंशेनान्यथाभावात्, पङ्कजवत् । यथा बीजस्योत्तमत्वेऽपि पङ्कदोषाद् बीजानुरूपता पङ्कजस्य न भवति, तद्वदित्यर्थः । पङ्कस्थानीयं दोष्य चित्तम् ॥ ३१ ॥

ननु प्रकृतेरणिमाद्यैश्वर्येणैव पुरुषार्थतासिद्ध्या किमर्थमेतावता प्रयासेन मोक्षाय ज्ञानान्वेषणं, तत्राह—

न भूतियोगेऽपि कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिवदुपास्यसिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

ऐश्वर्ययोगेऽपि कृतकृत्यता कृतार्थता नास्ति, क्षयातिशयदु खै-रनुगमात्, उपास्यसिद्धिवत्। यथोपास्यानां ब्रह्मादीनां सिद्धियोगेऽपि न कृतकृत्यता। तेषामपि योगनिद्रादौ योगाभ्यासश्रवणात्। तथैव तदुपासनया प्राप्तदैश्वर्यस्यापीत्यर्थः। उपास्यसिद्धिवदिति वीप्साऽध्यायसमाप्तौ ॥ ३२ ॥

अध्यायत्रितयोक्तस्य　　विवेकस्यान्तरङ्गकम्।
आख्यायिकाभिः सम्प्रोक्तमत्राध्याये समासतः ॥ १ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य
भाष्ये आख्यायिकाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

स्वशास्त्रसिद्धान्तः पर्याप्तः । इतः परं स्वशास्त्रे परेषां पूर्वपक्षानपाकर्तुं पञ्चमाध्याय आरभ्यते । तत्रादावादिसूत्रेऽथशब्देन (सां. सू. १।१) यन्मङ्गलं कृतं तद् व्यर्थमित्याक्षेपं समाधत्ते—

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शना-
च्छ्रुतितश्चेति ॥ १ ॥

मङ्गलाचरणं यत् कृतं तस्यैतैः प्रमाणैः कर्तव्यतासिद्धिरित्यर्थः । इति शब्दो हेत्वन्तराकाङ्क्षानिरासार्थः ॥ १ ॥

ईश्वरासिद्धेरिति यदुक्तं (सां. सू. १।९२) तन्नोपपद्यते, कर्मफलदातृतया तत्सिद्धेरिति ये पूर्वपक्षिणस्तान्निराकरोति—

नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

ईश्वराधिष्ठिते कारणे कर्मफलरूपपरिणामस्य निष्पत्तिर्न युक्ता । आवश्यकेन कर्मणैव फलनिष्पत्तिसम्भवादित्यर्थः ॥ २ ॥

ईश्वरस्य फलदातृत्वमपि न घटत इत्याह सूत्रैः—

स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥

ईश्वराधिष्ठातृत्वे स्वोपकारार्थमेव लोकवदधिष्ठानं स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

भवत्वीश्वरस्याप्युपकारः का क्षतिरित्याशङ्क्याह—

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

ईश्वरस्याप्युपकारस्वीकारे लौकिकेश्वरवदेव सोऽपि संसारी स्यात् । अपूर्णकामतया दुःखादिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तथैव भवत्वित्याशङ्क्याह—

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

संसारस्थेऽपि चेदीश्वरस्तर्हि सर्गाद्युत्पन्नपुरुषे परिभाषामात्रमस्माकमिव भवतामपि स्यात् । संसारित्वाप्रतिहतेच्छत्वयोर्विरोधादैश्वर्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वे बाधकान्तरमाह—

न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥

किञ्च रागं विना नाधिष्ठातृत्वं सिद्ध्यति । प्रवृत्तौ रागस्य प्रतिनियतकारणत्वादित्यर्थः । [1]उपकार इष्टार्थसिद्धिः, रागस्तूत्कटेच्छेति न पौनरुक्त्यम् ॥ ६ ॥

नन्वेवमस्तु रागोऽपीश्वरे, तत्राह—

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगेऽपि स्वीक्रियमाणे स नित्यमुक्तो न स्यात् । ततश्च ते सिद्धान्तहानिरित्यर्थः ।

किञ्च प्रकृति प्रत्यैश्वर्यं प्रकृतिपरिणामभूतेच्छादिभिः न सम्भवति, अन्योऽन्याश्रयात् । नित्येच्छादिकं च प्रकृतौ न युक्तम्, श्रुतिस्मृतिसिद्धसाम्यावस्थानुपपत्तेः । अतः प्रकारद्वयमवशिष्यते । तद्यथा—ऐश्वर्यं किं प्रधानशक्तित्वेनास्मदभिमतानामिच्छादीनां साक्षादेव चेतनसम्बन्धात् ? किं वाऽयस्कान्तमणिवत् सन्निधिसत्तामात्रेण प्रेरकत्वादिति ॥ ७ ॥

तत्राद्यं पक्षं दूषयति—

प्रधानशक्तियोगाचेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

प्रधानशक्तेरिच्छादेः पुरुषे योगात् पुरुषस्यापि धर्मसङ्गापत्तिः । तथाच 'स यत् तत्र पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष' (बृ आ उ ४।३।१६) इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्त्ये त्वाह—

सत्तामात्राचेत् सर्वैश्वर्यम् ॥ ९ ॥

अयस्कान्तवत् सन्निधिसत्तामात्रेण चेच्चेतनैश्वर्यं, तर्हि सर्वेषामेव तत्तत्सर्गेषु भोक्तॄणां पुंसामविशेषेणैश्वर्यमस्मदभिप्रेतमेव सिद्धम् । अखिलभोक्तृसंयोगादेव प्रधानेन महदादिसर्जनादिति । ततश्चैक एवेश्वर इति भवत्सिद्धान्तहानिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

स्यादेतत् । ईश्वरसाधकप्रमाणविरोधेन तेऽसत्तर्का एव, अन्यथैवं विधासत्तर्कसहस्रैः प्रधानमपि बाधितुं शक्यत इति । तत्राह—

---

[1] ननु तृतीयसूत्रे यदुक्तं स्वोपकारार्थमेव लोकवदधिष्ठानमिति तदेव चास्मिन् सूत्रे 'न रागादृते तत्सिद्धि'रिति उक्तं तथा च पौनरुक्त्यमत उपकाररागयोर्भेदं दर्शयति ।

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

तत्सिद्धिर्नित्येश्वरे नास्ति। प्रत्यक्षं नास्तीत्यनुमानशब्दावेव प्रमाणे वक्तव्ये। ते च न सम्भवत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तदुभयमेव प्रतिपादयति सूत्राभ्याम्—

सम्बन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

सम्बन्धो व्याप्तिः। तदभावोऽसिद्धिः। तथा च महदादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानेऽप्रयोजकत्वेन व्याप्त्यसिद्ध्या नेश्वरेऽनुमानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

नाऽपि शब्द इत्याह—

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥

प्रपञ्चे प्रधानकार्यत्वस्यैव श्रुतिरस्ति, न चेतनकारणत्वे। यथा—

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः"।

(श्वे. उ. ४।५)।

"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते" (बृ. आ. उ. १।४।७) इत्यादिरित्यर्थः।

या च 'तदैक्षत बहु स्याम्' इत्यादिचेतनकारणताश्रुतिः (छा. उ. ६।२।३) सा सर्गाद्युत्पन्नस्य महत्तत्त्वोपाधिकस्य महापुरुषस्य अभि-धानपरा। किं वा बहुभवनानुरोधात् प्रधान एव कूट चितिसन्निधिवत् गौणी। अन्यथा 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' (श्वे. उ. ६।११) इत्यादिश्रुत्युक्तापरिणामित्वस्य पुरुषेऽनुपपत्तेरिति।

अयं चेश्वरप्रतिषेध ऐश्वर्ये वैराग्यार्थमीश्वरज्ञानं विनाऽपि मोक्षप्रतिपादनार्थं च प्रौढिवादमात्रमिति प्रागेव (सू. भा. १।९३) व्याख्यातम्। अन्यथा जीवस्यावृत्तस्येश्वरनित्यत्वादेर्गौणस्य कल्पनागौरवम्। औपाधिकानां नित्यज्ञानेच्छादीनां महदादिपरिणामानां स्वीकारेण कौटस्थ्याद्युपपत्तेरित्यादिकं ब्रह्ममीमांसायां (विज्ञा. भा. १।१।४-६) द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥

नाविद्यातो बन्ध इति (सां. सू. १।२०) यत् सिद्धान्तितं प्रथमपादे, तत्र परमतं विस्तरतः प्रबन्धेन दूषयति—

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥

परे प्राहुः—प्रधानं नास्ति, किन्तु ज्ञानस्यानाद्यविद्याऽऽत्मा

शक्तिश्चेतने तिष्ठति। तत एव चेतनस्य बन्धस्तन्नाशे च मोक्ष-इति। तत्रेदमुच्यते—नि सङ्गतया चेतनस्याविद्याशक्तियोगः साक्षान्न सम्भवतीति। अविद्या ह्यन्यस्मिंस्तदाकारता। सा च विकारविशेषोऽधिकारहेतुसंयोगरूपं सङ्गं विना न सम्भवतीत्यर्थः॥ १३॥

नन्वविद्यावशादेवाविद्यायोगो वक्तव्य, तथा चापारमार्थिकत्वान्न तया सङ्ग इति, तत्राह—

तद्योगे तत्सिद्धावन्योन्याश्रयत्वम्॥ १४॥

अविद्यायोगादविद्यासिद्धौ चान्योन्याश्रयत्वमात्माश्रयत्वम्। अनवस्था चेति शेषः॥ १४॥

ननु बीजाङ्कुरवदनवस्था न दोषायेत्याशङ्क्याह—

न बीजाङ्कुरवत् सादिसंसारश्रुतेः॥ १५॥

बीजाङ्कुरवदनवस्था न सम्भवति, पुरुषाणां संसारस्याऽविद्याद्यखिलानर्थरूपस्य सादित्वश्रुतेः। प्रलयसुषुप्त्यादावभावश्रवणादित्यर्थः। 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती' (बृ आ उ २।४।१२) त्यादिश्रुतिभिर्हि प्रलयादौ बुद्धिवृत्त्यभावेन तदौपाधिकाविद्याविद्याद्यखिलसंसारशून्यं चिन्मात्रत्वं पुरुषाणां सिद्धमिति। तस्मादविद्याऽप्यादिकेति वाङ्मात्रम्॥ १५॥

नन्वस्माकमविद्या पारिभाषिकी, न तु योगोक्ताऽनात्मन्यात्मबुद्ध्यादिरूपा, तथाच भवतां प्रधानवदेवास्माकमपि तस्या अखण्डानादितया पुरुषनिष्ठत्वेऽपि नासङ्गताहानिरित्याशङ्कायां परिकल्पितमविद्याशब्दार्थं विकल्प्य दूषयति—

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गः॥ १६॥

यदि विद्यान्यत्वमेवाविद्याशब्दार्थस्तर्हि तस्य ज्ञाननाश्यतया ब्रह्मण आत्मनोऽपि बाधो नाश प्रसज्यते, विद्याभिन्नत्वादित्यर्थः॥१६॥

अबाधे नैष्फल्यम्॥ १७॥

यदि स्वविद्यारूपमपि विद्यया न बाध्येत तर्हि विद्यावैफल्यम्। अविद्यानिवर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः॥ १७॥

पक्षान्तरं दूषयति—

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम्॥ १८॥

यदि पुनर्विद्यया चेतने बाध्यत्वमेवाविद्यात्वमुच्यते तथा सति

जगत प्रकृतिमहदाद्यखिलप्रपञ्चस्याप्येवमविद्यात्वं स्यात्। 'अथात आदेशो नेति नेति। (बृ आ उ २।३।६) अस्थूलमनणु' (बृ आ उ ३।८।८) त्यादिश्रुतिभिर्मिथ्याज्ञानस्येव प्रकृत्यादेरप्यात्मनि बाधित त्वादित्यर्थः। तथा चाखिलप्रपञ्चस्यैवाविद्यात्वे सत्येकस्य ज्ञानेनाविद्या नाशादन्यैरपि प्रपञ्चो न दृश्येतेति भावः। विद्यानाश्यत्वं चाविद्यात्वं वक्तुं न शक्यते। विद्यानाश्यत्वेन विद्यानाश्यप्रागभावादावति व्याप्तेरिति ॥ १८ ॥

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥

भवतु वा यथाकथञ्चिद्विद्याध्यासस्यैवाविद्यात्वम्। तथापि तादृशाविद्यास्तु सादित्वमेव पुरुषेषु, न त्वनादित्वं सम्भवति। 'विज्ञान घन एवे' (बृ आ उ १।४।१२) त्याद्युक्तश्रुतिभिः प्रलयादौ पुरुषस्य चिन्मात्रत्वसिद्धेरित्यर्थः।

अस्मन्मते च प्रलये पुरुषस्याऽसंसारित्वेऽपि स्वतन्त्रनित्यप्रधान संयोगात् पुनर्बन्ध उपपादितः। तथा प्रधानसंयोगेऽपि प्राग्भवीयाविवेक एव वासनाद्युद्वारा निमित्तमित्यप्युक्तम्। तस्माद्योगदर्शनोक्तादन्या नास्त्यविद्या (यो सू २।५)। सा च बुद्धिधर्म एव, न पुरुषधर्म इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

अत्रैवाध्याये कर्मनिमित्ता प्रधानप्रवृत्तिरिति यदुक्तं, तत्र परपूर्वपक्षं समाधत्ते सूत्रषट्केन—

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

अप्रत्यक्षतया धर्मापलापो न सम्भवति। प्रकृतिकार्येषु वैचित्र्यस्याऽन्यथानुपपत्त्या तदनुमानादित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रमाणान्तरमप्याह—

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने त्यादिश्रुतेः (बृह अ ३ ब्रा २ मं १३) 'स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेते' (मी श्रौ सू १०।१।१) ति विध्यादिरूपलिङ्गाद्योगिप्रत्यक्षादिभिश्च तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रत्यक्षाभावाद्धर्माभावसिद्धिरिति परस्य हेतुमाभासीकरोति—

न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षाभावाद्वस्त्वभाव इति नियमो नास्ति । प्रमाणान्तरेणापि वस्तूनां विषयीकरणादित्यर्थः ॥ २२ ॥

धर्मवदधर्ममपि साधयति—

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

धर्मवदधर्मेऽप्येवं प्रमाणानीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु विध्यन्यथानुपपत्तिरूपयाऽर्थापत्त्या धर्मसिद्धिः, सा च नास्त्यधर्म इति कथं श्रौतलिङ्गातिदेशोऽधर्म इति चेत्तत्राह—

अर्थात् सिद्धिश्चेत् समानमुभयोः ॥ २४ ॥

यतः समानमुभयोर्धर्माधर्मयोर्लिङ्गमस्ति 'परदारान्न गच्छेदि'ति निषेधविध्यादेरेवाधर्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु धर्मादिकं चेत् स्वीकृतं तर्हि पुरुषाणां धर्मादिमत्त्वेन परिणामापत्तिरित्याशङ्कां परिहरति—

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

आदिशब्देन वैशेषिकशास्त्रोक्ताः सर्वे आत्मविशेषगुणा गृह्यन्ते । न चैवं प्रलयेऽन्तःकरणाभावाद्धर्मादिकं क्व तिष्ठन्त्विति वाच्यम् । आकाशादिवदन्तःकरणस्यात्यन्तविनाशाभावात् । अन्तःकरणं हि कार्यकारणोभयरूपमिति प्रागेव व्याख्यातम् । अतः कारणावस्थे महत्त्वाविशेषेऽन्तःकरणे धर्माधर्मसंस्कारादिकं तिष्ठतीति ॥ २५ ॥

स्यादेतत् । प्रकृतिकार्यवैचित्र्याद्युक्त्यादेश्च धर्मादिसिद्धिरिति यदुक्तं, तदयुक्तम् । त्रिगुणात्मकमहदादेस्तत्कार्याणां च भवतां श्रुत्यैव बाधात् । 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' (श्वे. उ. ६।११), 'अथात आदेशो नेति नेति' (बृ. उ २।३।६), 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्' (कठ उ. १।३।१५) इत्यादिना । 'न निरोधो न चोत्पत्तिः' (माण्डू. का. २।३२), 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छां. उ. ६।१।४) इत्यादिना चेति । तदेतत् परिहरति—

गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

गुणानां सत्त्वादीनां तद्धर्माणां च सुखादीनां, तत्कार्याणामपि महदादीनां स्वरूपतो नास्ति बाधः । किन्तु संसर्गत एव चेतने बाधोऽ-

वह्न्यौष्ण्यबाधवत् । तथा कालेन प्रवाहस्यादिभिर्बाधो गुणाखिल-परिणामित इत्यर्थः ॥ २६ ॥

कुत्र पुनः स्वरूपत एव बाधो न भवति, स्वप्नमनोरथादिपदार्थ-वदित्याकाङ्क्षायामाह—

पञ्चावयवयोगात् सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥

अत्र विशिष्य पक्षीकरणाय विवादविषयैकदेशस्य सुखमात्रस्य ग्रहणं सर्वविषयोपलक्षणम् । सुखादिसंवित्तिरिति पाठस्तु समीचीनः । पञ्चावयवाश्च न्यायस्य प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि । तेषां योगान्मेलनात् सुखाद्यखिलपदार्थसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगश्चायम्—सुखं सत् अर्थक्रियाकारित्वात् । यदर्थक्रियाकारि तत् सत्, यथा चेतनः । पुलकादिरूपार्थक्रियाकारि च सुखं, तस्मात् सदिति । चेतनस्य चार्थ-कारित्वेऽपि विषयप्रकाशतयाऽर्थक्रियेति । नास्तिकं प्रति च व्यति-रेक्यनुमानं कर्तव्यम् । तच्च शशशृङ्गादिर्दृष्टान्त इति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणमेव न भवति, व्याप्त्यवधारणासिद्धेरिति चार्वाकः पुनः शङ्कते—

न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

सकृत् सहचारग्रहणात् सम्बन्धो व्याप्तिर्न सिध्यति । भूयसो वाननुगमः । अतो व्याप्तिग्रहासम्भवान्नानुमानेनार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

समाधत्ते—

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः ॥ २९ ॥

धर्मसाहित्यं धर्मतया साहित्यम् । सहचार इति यावत् । तथा चोभयोः साध्यसाधनयोरेकतरस्य साधनमात्रस्य वा नियतोऽव्यभि-चरितो यः सहचारः स व्याप्तिरित्यर्थः । उभयोरिति समव्याप्तिपरं प्रोक्तं, नियमश्चानुकूलतर्केण ग्राह्य इति न व्याप्तिग्रहोऽसम्भव इति भावः ॥ २९ ॥

व्याप्तिर्वक्ष्यमाणाधिक्यादिरूपं पदार्थान्तरं न भवतीत्याह—

न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥

नियतधर्मसाहित्यातिरिक्ता व्याप्तिर्न भवति । व्याप्तिपदार्थस्य वस्तुनोऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । अस्माभिस्तु सिद्धवस्तुन एव व्याप्तित्व-मात्रं कल्पनीयमित्यर्थः ॥ ३० ॥

परमतमाह—

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अपरे त्वाचार्या व्याप्यस्य स्वशक्तिजन्यं शक्तिविशेषरूपं तत्त्वान्तरमेव व्याप्तिरित्याहुः। निजशक्तिमात्रं तु यावद्द्रव्यस्थायितया न व्याप्तिः। देशान्तरगतस्य धूमस्यापि वह्निव्याप्यत्वात्। देशान्तरगमनेन च सा शक्तिर्नश्यत इति नोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिः। स्वमते तूत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वेन धूमो विशेषणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यादिषु प्रकृत्यादिव्याप्यताव्यवहारादाधारताशक्तिर्व्यापकता ऽऽधेयताशक्तिमत्त्वं च व्याप्यत्वमिति पञ्चशिख इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्वाधेयशक्तिः किमर्थं कल्प्यते, व्याप्यस्य वस्तुनः स्वरूपशक्तिरेव व्याप्तिरस्तु। तत्राह—

न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तेः ॥ ३३ ॥

स्वरूपशक्तिस्तु नियमो व्याप्तिर्न भवति, पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। घटः कलश इतिवत् बुद्धिर्व्याप्येत्यत्राप्यर्थाभेदेनेत्यर्थः। स्वरूपमिति वक्तव्ये शक्तिपदोपादानं व्याप्तेर्व्याप्यधर्मतोपपादनाय ॥ ३३ ॥

पौनरुक्त्यं स्वयमेव विवृणोति—

विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः ॥ ३४ ॥

पूर्वसूत्र एव व्याख्यानप्रायमिदम् ॥ ३४ ॥

दूषणान्तरमाह—

पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु वृक्षादिव्याप्यतास्ति। स्वरूपशक्तिमात्रं तु तस्य लक्षणं न सम्भवति, छिन्नपल्लवेऽपि स्वरूपशक्तेरनपायेन तदानीमपि व्याप्यतापत्तेरित्यर्थः। आधेयशक्तिस्तु छेदकाले विनश्यति न तदानीं व्याप्तिरिति भावः ॥ ३५ ॥

ननु किं पञ्चशिखेन निजशक्त्युद्भवो व्याप्तिरेव नोच्यते, तर्हि धूमस्य वह्न्याधेयत्वाभावाद्वह्निव्याप्यतापत्तिरिति। तत्राह—

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात् ॥३६॥

आधेयशक्त्योर्व्याप्तित्वसिद्धौ निजशक्त्युद्भवोऽपि व्याप्तित्वेन सिद्ध एव, समानन्यायात् युक्तिसाम्यादित्यर्थः । अननुगमस्तु नानार्थशब्दवन्न दोषाय । एवं स्वमतेऽपि नानाविधप्रकारा एव व्याप्तयो बोध्या । न चैवमप्यनुमितिहेतुत्वे व्याप्तीनामननुगमः स्यादिति वाच्यम् । तृणारणिमण्यादिवत् कार्यगतवैजात्याद्युपपत्तेरिति । पञ्चावयवयोगाद् गुणादिसिद्धिरिति यदुक्तं तदुपपादनाय व्याप्तिनिर्वचने नानुमानप्रामाण्ये बाधकमपाकृतम् ॥ ३६ ॥

इदानीं पञ्चावयवरूपशब्दस्य ज्ञानजनकत्वोपपत्तये शब्दशक्त्यादि निर्वचनेन तदनुपपत्तिरूपं शब्दप्रामाण्ये परेषां बाधकमपास्यते -

वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

अर्थे वाच्यताख्या शक्तिः शब्दे वाचकताख्या शक्तिरस्ति सैव तयोः सम्बन्धोऽनुयोगिनाम् । तज्ज्ञानाच्छब्देनार्थोपस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिग्राहकाण्याह—

त्रिभिः सम्बन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥

आप्तोपदेश–वृद्धव्यवहार–प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम्–इत्येतैस्त्रिभिरुक्तसम्बन्धो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३९ ॥

स च शक्तिग्रहः कार्य एव भवतीति नियमो नास्ति लोके कार्यपर कार्येऽपि वृद्धव्यवहारादिदर्शनादित्यर्थः । यथा हि गामानयेत्यादि कार्यपरवाक्याद् वृद्धस्य गवानयनादिव्यवहारो दृश्यत इति, सिद्धार्थशब्दप्रामाण्यसिद्धौ च विवेके वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धमित्याशय ॥ ३९ ॥

ननु भवतु लोके सिद्धे शक्तिग्रहोऽर्थप्रत्ययादिदर्शनाद् वेदे तु कथं भविष्यत्परपदार्थबोधनैयत्यादिति । तत्राह—

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

लोके शब्दशक्तिव्युत्पन्नस्य पुरुषस्य तदनुसारेणैव वेदार्थप्रतीतिः । न हि लोके शक्तिभिन्ना वेदे च भिन्ना, त एव लौकिकाः शब्दा एव वैदिका इति न्यायात् । अतो लोके सिद्धार्थपरत्वसिद्धौ वेदेऽपि तत् सिद्धमित्यर्थः ॥ ४० ॥

अत्र शङ्कते—

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्वेदस्य तदर्थस्याप्यतीन्द्रियत्वात् ॥ ४१ ॥

ननु त्रिभिराप्तोपदेशादिभिर्वेदशब्देन शक्तिग्रहः सम्भवति । वेदस्यापौरुषेयत्वेन तदर्थेष्वाप्तोपदेशाऽसम्भवात् । तथा वेदार्थस्याऽतीन्द्रियतया तत्र वृद्धव्यवहारस्य प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यस्य च ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तत्रातीन्द्रियार्थत्वमादौ निराकरोति—

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

यदुक्तं तन्न । यतो देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागादिरूपस्य यज्ञदानादेः स्वरूपत एव धर्मत्वं वेदविहितत्वं, वैशिष्ट्यात् प्रकृष्टफलकत्वात् । यज्ञादिकं चेच्छादिरूपत्वान्नातीन्द्रियम् । न तु यज्ञादिविषयकापूर्वस्य धर्मत्वं, येन वेदविहितस्यातीन्द्रियता स्यादित्यर्थः । ननु तथापि देवताद्यतीन्द्रियार्थघटितत्वमस्तीति चेन्न । अतीन्द्रियेष्वपि पदार्थतावच्छेदकेन सामान्यरूपेण प्रतीतेर्वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ ४२ ॥

यच्चोक्तमपौरुषेयत्वेनाप्तोपदेशाभाव इति, तदपि निराकरोति—

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अपौरुषेयत्वेऽपि वेदानां स्वाभाविकी याऽर्थेषु शक्तिरस्ति सैवाप्तवृद्धपरम्पराभिर्व्युत्पत्त्याऽस्य शब्दस्यायमर्थ इत्येवंरूपा व्यवच्छिद्यते शिष्येभ्योऽर्थान्तराद् व्यावृत्त्योपदिश्यते, न त्वाधुनिकशब्दवत् स्वयं सङ्केत्यते, येन पौरुषेयत्वापेक्षा स्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु तथाप्यतीन्द्रियदेवताफलादिषु कथं शक्तिग्रहो वैदिकपदानां स्यात्, तत्राह—

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पदार्थेषु सामान्यधर्मपुरस्कारेण तत्सिद्धिः शक्तिग्रहो भवति । साधारण्येन पदानां प्रतीतिजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । विशेषस्त्वतीन्द्रियोऽपूर्व एव वाक्यार्थः । न च तस्य ग्रहणं प्रागपेक्ष्यते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गेनैव शब्दगतं विशेषमवधारयति—

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

'स तपोऽतप्यत तस्मात् तपस्तेपानात् त्रयो वेदा अजायन्त' इत्यादिश्रुतेर्वेदानां न नित्यत्वमित्यर्थः । वेदनित्यतावाक्यानि च सजातीयानुपूर्वीप्रवाहानुच्छेदपराणि ॥ ४५ ॥

तर्हि किं पौरुषेया वेदाः ? नेत्याह—

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

ईश्वरप्रतिषेधादिति शेषः । सुगमम् ॥ ४६ ॥

अपरः कर्ता भवत्वित्याकाङ्क्षायामाह—

न मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

जीवन्मुक्तधुरीणो विष्णुर्विशुद्धसत्त्वतया निरतिशयसर्वज्ञोऽपि वीतरागत्वात् सहस्रशाखवेदनिर्माणायोग्यः । अमुक्तस्त्वसर्वज्ञत्वादेवायोग्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नन्वेवमपौरुषेयत्वान्नित्यत्वमेवागतं, तत्राह—

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥

स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

नन्वङ्कुरादिष्वपि कार्यत्वेन घटादिवत् पौरुषेयत्वमनुमेयं, तत्राह—

तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥ ४९ ॥

यत् पौरुषेयं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिर्लोके दृष्टा । तस्या बाधादिरेव सति स्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

नन्वादिपुरुषोच्चरितत्वाद्वेदा अपि पौरुषेया एवेत्याह—

यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत् पौरुषेयम् ॥ ५० ॥

दृष्ट इवादृष्टेऽपि यस्मिन् वस्तुनि कृतबुद्धिर्बुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिर्जायते तदेव पौरुषेयमिति व्यवह्रियत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । न पुरुषोच्चरिततामात्रेण पौरुषेयत्वम्, श्वासप्रश्वासयोः सुषुप्तिकालीनयोः पौरुषेयत्वव्यवहाराभावात्, किन्तु बुद्धिपूर्वकत्वेन । वेदास्तु निःश्वासवदेवादृष्टवशादबुद्धिपूर्वका एव स्वयम्भुवः सकाशात् स्वयं भवन्ति ।

अतो न ते पौरुषेयाः। तथा च श्रुतिः "तस्यैतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेद" (बृह उ २।४।१०, ४।५।११) इत्यादिरिति ॥५०॥

नन्वेवं यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्छुकवाक्यस्येव वेदानामपि प्रामाण्यं न स्यात्, तत्राह—

निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥

वेदानां निजा स्वाभाविकी या यथार्थज्ञानजननशक्तिस्तस्या मन्त्रायुर्वेदाद्यर्थाभिव्यक्तेरुपलम्भादखिलवेदानामेव स्वत एव प्रामाण्यं सिद्ध्यति, न वक्तृयथार्थज्ञानमूलकत्वादिनेत्यर्थः। तथा च न्यायसूत्रम्—"मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमिति" (अ २ आ १ सू, ६९)। गुणादीनाञ्च नात्यन्तबाध इति प्रतिज्ञाया न्यायेन सुखादिसिद्धेरित्येको हेतुरुपन्यस्तः, प्रपञ्चितश्च ॥ ५१ ॥

साम्प्रतं तस्यामेव हेत्वन्तरमाह—

नासतः ख्यानं नृशृङ्गवत् ॥ ५२ ॥

आस्तां तावत् पञ्चावयवेन सुखादिसिद्धिः। ज्ञानमात्रादपि तत्सिद्धिः। अत्यन्तासत्त्वे सुखादीनां ज्ञानमेव नोपपद्यते। नरशृङ्गादीनामभानादित्यर्थः। तथाच ब्रह्मसूत्रम्—"नाभाव उपलब्धेरिति" (अ २ आ २ सू २८)। शुक्तिरजतस्वप्नमनोरथादौ च मनःपरिणामरूप एवाऽर्थः प्रतीयते, 'नात्यन्तासन्निति' वक्ष्यति ॥ ५२ ॥

नन्वेवं गुणादिरत्यन्तं सन्नेव भवतु। तथा च नात्यन्तबाध इत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति। तत्राह—

न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

अत्यन्तसतोऽपि गुणादेर्भानं न युक्तम्, विनाशादिकाले बाधदर्शनात्। चैतन्ये भासमानस्य जगतश्चैतन्य एव बाधदर्शनाच्च। 'अथात आदेशो नेति' (बृह उ २।३।६), 'नेह नानास्ति किञ्चन' (बृह उ. ४।४।१९), 'यत्र देवा न देवा माता न मातेत्यादि' (ब्रह्मोप २) श्रुतिभिर्न्यायैश्चेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि सदसद्भ्यां भिन्नमेव जगद्भवतु। तथाप्यत्यन्तबाधप्रतिषेधोपपत्तिरिति, तत्राह—

नानिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥ ५४ ॥

सत्येनासत्त्वेन चानिर्वचनीयं तादृशस्यापि भानं न घटते, तदभावात्। सदसद्भिन्नवस्त्वप्रसिद्धेरित्यर्थः। दृष्टानुसारेणैव कल्पनाया औचित्यादिति भावः ॥ ५४ ॥

नन्वेवं किमन्यथाख्यातिरेवेष्टा, नेत्याह—

नान्यथाख्यातिः स्ववचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

अन्यदन्यरूपेण भासत इत्यपि न युक्तम्, स्ववचोव्याघातात्। अन्यथान्यरूपस्य नृशृङ्गतुल्यत्वमन्यथा शब्देनोच्यतेऽन्यथा च तस्य भानमुच्यत इति स्ववच एव व्याहतम्। असतो भानासम्भवस्यान्यथाख्यातिवादिभिरपि वचनादित्यर्थः। पुरोवर्तिन्यसत्येऽन्यत्र तत्सत्ताया भानाप्रयोजकत्वमिति भावः। न च सर्वत्रासतो भाने सामग्री न सम्भवति, सन्निकर्षाभावादित्यतः क्वचित् सत्तामात्रमपेक्ष्यत इति वाच्यम्। अनादिवासनाधाराया एव भ्रमहेतुत्वसम्भवादिति ॥ ५५ ॥

नात्यन्तबाध इति पूर्वोक्तं विवृण्वान स्वसिद्धान्तमुपसंहरति—

सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥

सदसत्ख्यातिरेव सर्वेषां गुणादीनाम्। कुतः? बाधाबाधात्। तत्र स्वरूपेणाबाधः सर्ववस्तूनां नित्यत्वात्। संसर्गतस्तु बाधः सर्ववस्तूनां चैतन्येऽस्ति। यथा पटादिषु लौहित्यादेस्तद्वत्। तथावस्थाभिरपि बाधोऽखिलपरिणामिनां कालादिष्वित्यर्थः। बाधश्च प्रतियत्प्रधर्मिणि निषेधबुद्धिविषयत्वम्। असत्त्वं त्वभावः। सोऽप्यधिकरणस्वरूप इति। न च सदसतोर्विरोध इति वाच्यम्। प्रकारभेदेनाविरोधात्। यथाहि लौहित्यं बिम्बरूपेण सत्, स्फटिकगतप्रतिबिम्बरूपेण चासदिति हश्यम्। यथा वा रजतं वणिग्वीथीस्थरूपेण सत्, शुक्तयवच्छिन्नरूपेण चासत्, तथैव सर्वं जगत् स्वरूपेण सत्, चैतन्याद्यवच्छिन्नरूपेण चासदिति। तदुक्तम्—

> अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते।
> ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ इति

एवमेवावस्थाभेदेनापि सदसत्त्वमविरुद्धम्। यथाहि घटादिः प्रकटावस्थाभिः सत्रप्यङ्कुरावस्थाभिरसन् भवति, तथैव प्रपञ्चादिः सदसदात्मकमिति। तदुक्तम्—

अव्यक्तं कारणं यत् तन्नित्यं सदसदात्मकम् ।
प्रधानं प्रकृतिश्चेति यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥
(वि पु १।२।१९) ॥ इति ॥

एतच्चास्माभिर्ब्रह्ममीमांसाभाष्ये योगवार्तिके (२।१२) च प्रपञ्चित-मिति दिक् ॥ ५६ ॥

अयं विचारः पर्याप्त , इदानीं शब्दविचार. प्रसङ्गागत आगन्तुक-तयान्ते प्रस्तूयते—

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रत्येकवर्णेभ्योऽतिरिक्तं कलश इत्यादिरूपमखण्डमेकपदं स्फोट इति योगैरभ्युपगम्यते । कम्बुग्रीवाद्यवयवेभ्योऽतिरिक्तो घटाद्यवयवीव । स च शब्दविशेष. पदाख्योऽर्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते ।

स शब्दोऽप्रामाणिक । कुतः ? प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् । स शब्दः किं प्रतीयते, न वा ? आद्ये येन वर्णसमुदायेनानुपूर्वीविशेषविशिष्टेन सोऽभिव्यज्यते, तस्यैवार्थप्रत्यायकत्वमस्तु, किमन्तर्गडुना तेन । अन्त्ये त्वज्ञातस्फोटस्य नास्त्यर्थप्रत्यायनशक्तिरिति व्यर्था स्फोटकल्पने-त्यर्थ ॥ ५७ ॥

पूर्वं वेदाना नित्यत्वं प्रतिषिद्धमिदानीं वर्णनित्यत्वमपि प्रति-षेधति—

न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः ॥ ५८ ॥

स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णनित्यत्वं न युक्तम् । उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धेरित्यर्थ. । प्रत्यभिज्ञा च तज्जातीयताविषयिणी । अन्यथा घटादेरपि प्रत्यभिज्ञया नित्यतापत्ते रिति ॥ ५८ ॥

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५९ ॥

ननु पूर्वसिद्धसत्ताकस्यैव शब्दस्य ध्वन्यादिभिर्याभिव्यक्तिस्तन्मात्र मुत्पत्ति प्रतीतेर्विषय. । अभिव्यक्तौ दृष्टान्तो, दीपेनेव घटस्येति ॥५९॥

परिहरति—

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तिर्यद्यनागतावस्थात्यागेन वर्तमानावस्थालाभ इत्युच्यते

तदा सत्कार्यसिद्धान्त । तादृशनित्यत्व च सर्वकार्याणामेवेति सिद्धसाधनमित्यर्थ । यदि च वर्त्तमानतया सत एव ज्ञानमात्ररूपिणी अभिव्यक्तिरुच्यते तदा घटादीनामपि नित्यतापत्ति । कारणव्यापारेण ज्ञानस्यैवोत्पत्तिप्रतीतिविषयत्वौचित्यादिति भाव ॥ ६० ॥

आत्माऽद्वैते पूर्वानुक्तमपि बाधकमुपन्यसनीयमित्येतदर्थमात्माऽद्वैतनिरास पुनरारभ्यते—

नाद्वैतमात्मनो लिङ्गात् तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥

यद्यप्यात्मनामन्योन्यं भेदवाक्यवदभेदवाक्यान्यपि सन्ति, तथापि नाऽद्वैतं नात्यन्तमभेद । 'अजामेकाम्' इत्यादिवाक्यस्थै प्रकृतित्यागाऽत्यागादिलिङ्गैर्भेदस्यैव सिद्धेरित्यर्थ । न ह्यत्यन्ताभेदे तानि लिङ्गान्युपपद्यन्ते । अभेदवाक्यानि तु साम्यादिदृष्ट्यैकवाक्यतया वैधर्म्यादिलक्षणाभेदपरतयोपपद्यन्ते । अभिमानादिनिवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यापि तत्परत्वावधारणाच्चेति ॥ ६१ ॥

आत्मनामभेदे लिङ्गं बाधकमुक्तम् । "आत्मैवेदं सर्वं (छां उ ७।२५।२)। ब्रह्मैवेदं सर्वं मिति" (नृसिं ता उप ७।३७) श्रुत्यात्मनोऽनात्मभिरद्वैते तु प्रत्यक्षमपि बाधकमस्तीत्याह—

नानात्मनापि प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

अनात्मनापि भोग्यप्रपञ्चेनात्मनो नाद्वैतम् । प्रत्यक्षेणापि बाधात् । आत्मन सर्वभोग्याभेदे घटपटयोरप्यभेद स्यात् । घटादे पटाद्यभिन्नात्माभेदात् । न च भेदग्राहकप्रत्यक्षबाधित इत्यर्थ ॥ ६२ ॥

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

उभाभ्यां समुदिताभ्यामप्यात्मानात्मभ्यां नात्यन्ताऽभेदस्तेनैव हेतुद्वयेनेत्यर्थ ॥ ६३ ॥

नन्वेवमात्मैवेदमित्यादिश्रुतीनां का गतिरिति । तत्राह—

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अविवेकानामविवेकिपुरुषान् प्रति तत्राद्वैतेऽन्यपरत्वमुपासनाऽर्थवादानुवाद इत्यर्थ । लोके हि शरीरादौ स्वामिनौ भोग्यभोक्त्रोरप्यविवेकेनाऽभेदो व्यवहियतेऽहं गौरो ममात्मा भद्रसेन इत्यादि । अतस्तमेव व्यवहारमनूद्य तानेव प्रति तयोरात्मनो श्रुतिविद्धाति मायानुगुण्या

यथेमिति। अत एव परमार्थदशायामुपास्यानामात्मत्वं प्रतिषेधति श्रुतिः—

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥

(केन. उ. १।५ इत्यादिनेति ॥ ६४ ॥),

एकात्मवादिना जगदुपादानकारणमपि न सम्भवतीत्याह—

नात्माविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं निःसङ्गत्वात् ॥ ६५ ॥

केवल आत्मा आत्माश्रिता वाऽविद्या समुच्चितं वा कपालद्वयवदुभयं न जगदुपादानं सम्भवति, आत्मनोऽसङ्गत्वात्। सङ्गाख्यो हि यः संयोगविशेषस्तेनैव द्रव्याणां विकारो भवति। अतोऽसङ्गत्वात् केवलस्यात्मनोऽद्वितीयस्य नोपादानत्वं, नाविद्याद्वारापि सम्भवति, असङ्गत्वेनाविद्यायोगस्य प्रागेव निरस्तत्वात्। प्रत्येकोपादानत्ववदेवोभयोपादानत्वमप्यसङ्गत्वादेवाऽसम्भवीत्यर्थः।

यदि चाविद्या द्रव्यरूपा पुरुषाश्रिता गगने वायुवदिष्यते, तदात्माद्वैतहानिः। तथा प्रकृतिरेव सेति सिद्धसाधनं च तादृशं चाविभागेनाद्वैतमस्माकमपीष्टमेव। 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' (छां उ ६।२।१) इत्यादिश्रुत्यापि चाविभागरूपमेवाद्वैतं प्रतिपाद्यते। 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्ये'दिति (बृह उ ४।२०३) श्रुत्यन्तरात्। तथा चोक्तम्—

आसीज्ज्ञानमयोऽप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम्।
तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिश्चोभयात्मिका॥
ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते॥ इति।

अविकल्पितमविभक्तम्। तस्माद्वेदान्तानामखण्डात्माद्वैतं नार्थः, तथाप्याधुनिका वेदान्तिनो बौद्धपूर्वपक्षजातमेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्ततया कल्पयन्ति। तत्तु ब्रह्मसूत्रानुक्तत्वेन प्रत्युत तद्विरोधेन च अस्माभिस्तत्रैव निराकृतमिति। अत्र च ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो न दूष्यते। अपितु वेदान्तेष्वापाततः सम्भावितोऽर्थ एव निराक्रियत इति स्मर्तव्यम्। एवमुत्तरसूत्रेष्वपि ॥ ६५ ॥

प्रकाशस्वरूप आत्मेति स्वयं सिद्धान्तितम् (१।१४५)। तत्र 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृह उ ३।९।२८) ति श्रुतेरानन्दोऽप्यात्मन स्वरूपमिति पूर्वपक्षं निराकरोति—

नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

एकधर्मिण आनन्दचैतन्ययोरेकरूपत्वं न भवति। दुःखज्ञानकाले सुखाननुभवेन सुखज्ञानयोर्भेदादित्यर्थः। न च ज्ञानविशेषः सुखमिति वक्तु शक्यते। आत्मस्वरूपज्ञानस्याऽखण्डत्वात्। अत एव चैतन्यानुभवकाले सुखस्यावरणमपि वक्तु न शक्यते। अखण्डत्वेनानन्दावरणे दुःखं जानामीत्यनुपपत्तेः। न ह्यात्मनोंऽशभेदोऽस्ति, येनानन्दांशावरणेऽपि चैतन्यांशो भायादिति।

न च श्रुतिबलेनैतेऽसत्तर्का इति वाच्यम्। "नानन्दं न निरानन्द मित्यादिश्रुत्या (महोपनि ५।९८), 'अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मक' मित्यादिस्मृत्या चानन्दाभावस्यापि प्रतिपादितत्वेन सर्वस्यैवा श्राद्धर्तव्यत्वादिति ॥ ६६ ॥

नन्वेवमानन्दरूपताश्रुतेः का गतिस्तत्राह—

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥

दुःखनिवृत्त्यात्मनि श्रीत आनन्दशब्दो गौण इत्यर्थः। तदुक्तम्—'सुखं दुःखसुखात्यय' इति। न निरानन्दमिति श्रुतिस्त्वौपाधिकानन्दपरा, सत्यसङ्कल्प इत्यादिश्रुतिवदिति। यत्तु निरुपाधिप्रियत्वेनात्मनः सुखरूपत्वानुमानं कश्चिदाह। तन्न। दुःखाभावरूपत्वेनापि प्रेमोपपत्तेः। सुखत्वादिवदात्मत्वस्यापि प्रेमप्रयोजकत्वात्। अन्यथा परसुखेऽपि प्रेमापत्तेरिति ॥ ६७ ॥

गौणप्रयोगे बीजमाह—

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दानज्ञान् प्रति दुःखनिवृत्तिरूपामात्मस्वरूपमुक्तिं सुखत्वेन श्रुतिः स्तौति प्ररोचनार्थमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

अथ प्रसङ्गोपपत्तेः पूर्वोक्ताया आत्मत्वेनोपपत्तये मनोवैभवपूर्वपक्षमपाकरोति—

न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा वास्यादिवच्चक्षुरादिवत् ॥ ६९ ॥

मनसोऽन्तःकरणसामान्यस्य न विभुत्वम्, करणत्वात्, वास्यादिवत्। वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे। इन्द्रियत्वादप्यन्तःकरणविशेषस्य तृतीयस्य न विभुत्वमित्यर्थः। देहव्यापि ज्ञानादिकं तु मध्यमपरिमाणेनैवोपपद्यत इति ॥ ६९ ॥

अथाप्रयोजकत्वशंकायामनुकूलतर्कमाह—

सक्रियत्वाद् गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

आत्मनो लोकान्तरगमनश्रवणेन तदुपाधिभूतस्यान्तःकरणस्य सक्रियत्वसिद्धेर्न विभुत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

कार्यत्वोपपत्तये मनसो निरवयवत्वमपि निराकरोति—

न निर्भागत्वं तद्योगाद् घटवत् ॥ ७१ ॥

तच्छब्दः पूर्वसूत्रस्थेन्द्रियं परामृशति। मनसो न निरवयवत्वम्। अनेकेन्द्रियेष्वेकदा योगात्। किन्तु घटवन्मध्यमपरिमाणं सावयवमित्यर्थः। कारणावस्थं चान्तःकरणमण्वेवेति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

मनःकालादीनां नित्यत्वं प्रतिषेधति—

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत् सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

सुगमम्। कारणावस्थं चान्तःकरणाकाशादिकं प्रकृतिरेवोच्यते। न तु मनआदिकं व्यवसायाद्यसाधारणधर्माभावात् ॥ ७२ ॥

ननु—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
अस्याऽवयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

(श्वे उ ४।१०)।

इत्यादिश्रुतिभिः पुम्प्रकृत्योरपि सावयवत्वादनित्यत्वमिति। तत्राह—

न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥

भोगिनः पुरुषस्य प्रधानस्य चावयवो न युज्यते। निरवयवत्वश्रुतेः—

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ॥

(श्वे उ ६।१९)।

इत्यादिना इत्यर्थः । उक्तश्रुतिश्चाऽऽकाशजलयोरिव पितापुत्रचेतनयोरिव च विभागमात्रेणांशांशिभावं बोधयतीति ॥ ७३ ॥

दुःखनिवृत्तिर्मोक्ष इत्युक्तम् । तदवधारणाय तत्र मोक्षे परेषां मतानि निराकरोति—

नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥

आत्मन्यानन्दरूपोऽभिव्यक्तिरूपश्च धर्मो नास्ति । स्वरूपं च नित्यमेवेति न साधनसाध्यम् । अतो नानन्दाभिव्यक्तिर्मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

अशेषविशेषगुणोच्छेदोऽपि न मुक्तिः । तद्वत् । निर्धर्मत्वादेवेत्यर्थः । ननु तर्हि दुःखनिवृत्तिरेव कथं मोक्ष उक्तः, दुःखाभावस्यापि धर्मत्वादिति चेन्न । अस्माभिर्भोग्यतासम्बन्धेनैव दुःखाभावस्य पुरुषार्थता वचनादिति ॥ ७५ ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

ब्रह्मलोकगतिरपि न मोक्षः । आत्मनो निष्क्रियत्वेन गत्यभावात् । लिङ्गशरीराभ्युपगमे च न मोक्षो घटत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ॥ ७७ ॥

क्षणिकज्ञानमेवात्मा । तस्य विषयाकारता बन्धः । तद्वासनाख्योपरागस्य नाशो मोक्ष-इति नास्तिकमतम्, तदपि न । क्षणिकत्वादिदोषेण मोक्षस्याऽपुरुषार्थत्वादित्यर्थः ॥ ७७ ॥

नास्तिकस्यैव मुक्त्यन्तरं दूषयति—

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

ज्ञानरूपस्यात्मनः सामान्येनैवोच्छित्तिरपि न मोक्षः । आत्मनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वादर्शनादित्यर्थः ॥ ७८ ॥

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

शून्ये सर्वात्मकाखिलप्रपञ्चनाशोऽप्येवमात्मनाशेनापुरुषार्थत्वान्न मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

संयोगाश्च वियोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि ॥ ८० ॥

प्रकृष्टैश्वर्यनाङ्गनादिस्वाम्यमपि न मोक्ष । यतः—

संयोगाश्च वियोगान्ता मरणान्तं च जीवनम् ॥

(महाभार स्त्रीप २।३)

इति श्रूयत इत्यर्थ । तथाच विनाशित्वात् स्वाम्यं न मुक्तिरिति ॥ ८० ॥

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥

भागस्यांशस्य जीवस्य भागिन्यंशिनि परमात्मनि लयो न मोक्ष । संयोगा हि वियोगान्ता इत्युक्तहेतो ईश्वरानभ्युपगमाच्च । तथा स्वलयस्यापुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थ ॥ ८१ ॥

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यं भावित्वात्
तदुच्छित्तेरितरयोगवत् ॥ ८२ ॥

अणिमाद्यैश्वर्यसम्बन्धोऽपि न मुक्तिः। ऐश्वर्यान्तरसम्बन्धवदेव तस्याप्युच्छेदनियमादित्यर्थ ॥ ८२ ॥

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

इन्द्राद्यैश्वर्यलाभोऽपि न मुक्तिरितरैश्वर्यवत् क्षयिष्णुत्वादित्यर्थ ॥ ८३ ॥

इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं यदुक्तं, तत्र परविप्रतिपत्तिं निराकरोति—

न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥

सुगमा योजना। पूर्वं चैतद् व्याख्यानम् ॥ ८४ ॥

शास्त्रादिकमपि तत्त्वमस्तीत्याशयेन परेषां पदार्थप्रतिनियमं तज्ज्ञानान्मुक्तिं च निराकरोति—

न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया एव पदार्था इति यद् वैशेषिकाणां नियमो, यश्च तज्ज्ञानान्मोक्ष इत्यभ्युपगमः, सोऽप्रामाणिकः, शास्त्रव्यतिरेकात्। पृथिव्यादिनवद्रव्येभ्यः प्रकृतेरतिरेकाच्चेत्यर्थ । गन्धादिमत्त्वेनैव हि पृथिव्यादिव्यवहार । गन्धादिश्च साम्यावस्थाया नास्ति। अत पृथिवीत्वादिजातिरपि घटत्वादिवत् कार्यमात्रवृत्तिरिति। तदुक्तम्—

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत् तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् ।
शब्दादिबुद्ध्याद्युपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥
(वि पु. १।२।२३) इति ॥ ८५ ॥

षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

न्यायपाशुपताद्यभिमतेषु षोडशादिष्वपि न नियमो, न वा तन्मात्रज्ञानान्मुक्तिः । उक्तरूपेण पदार्थाधिक्यादित्यर्थः । अस्मन्मते तु नित्यपदार्थद्वयमेव । नित्यानित्यसाधारणास्तु पदार्थाः पञ्चविंशतिरेवेति नियमः । पञ्चविंशतिद्रव्येष्वेव गुणकर्मसामान्यशक्त्यादीनामन्तर्भाव इति ॥ ८६ ॥

पञ्चभूतानां पूर्वोक्तकार्यत्वोपपत्त्यर्थं वैशेषिकाद्यभ्युपगतं पार्थिवाद्यणुनित्यत्वमपाकरोति—

नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥

पृथिव्याद्यणूनां नित्यता नास्ति । तेषामणूनामपि कार्यत्वश्रुतेरित्यर्थः । यद्यप्यस्माभिः सा श्रुतिर्न दृश्यते कालेनोत्सन्नत्वादिना, तथाप्याचार्यवाक्यान्मनुस्मरणाच्चानुमेया । यथा मनु —

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां च याः स्मृताः ।
ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ॥ इति ॥
(प्रथमाध्या श्लो २७)

दशार्धानां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । न चात्र वाक्येऽणुशब्देन द्व्यणुकाद्येव ग्राह्यमिति वाच्यम् । सङ्कोचे प्रमाणाभावादिति । अत्राणुशब्दो मूलपरमाणुपर एव । वैशेषिकाद्यभिमतं च तस्य नित्यत्वमनेन सूत्रेण निराक्रियते । न त्वणुपरिमाणद्रव्यसामान्यस्य नित्यत्वम् । रजोगुणस्य चाञ्चल्यानुरोधेनाणुत्वसिद्धेः । मध्यमपरिमाणत्वे नित्यत्वस्य विभुत्वे च क्रियाया अनुपपत्तेरिति ॥ ८७ ॥

ननु निरवयवस्य परमाणो कथं कार्यत्वं घटते ? तत्राह—

न निर्भागत्वं कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

श्रुतिसिद्धकार्यत्वान्यथानुपपत्त्या पृथिव्याद्यणूनां न निरवयवत्वमित्यर्थः । अत एव तन्मात्राख्यसूक्ष्मद्रव्याण्येव पार्थिवाद्यणूनामवयवा

इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः प्रतिपादितम् । पृथिवीपरमाणुर्जलपरमाणुरित्यादिव्यवहारस्तु पृथिव्यादीनामपकर्षकाष्ठाऽभिप्रायेणैव । अत प्रकृतिपर्यन्तमणुत्वेऽपि न क्षतिरिति । यद्यपि तन्मात्रेष्वपि गन्धाद्यस्ति, तथापि तस्याप्रत्यक्षतया न पृथिवीत्वादिनियामकत्वम् । व्यञ्जकगन्धादेरेव पृथिवीत्वादिसिद्धे । अतो न तन्मात्राणि पृथिव्यादय. । तेषु च सूक्ष्मभूतव्यवहारो भूतसाक्षात्कारणत्वादिनैवेत्यपि बोध्यम् ॥ ८८ ॥

प्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारो न सम्भवति रूपस्य द्रव्यसाक्षात्कारहेतुत्वादिति नास्तिकाक्षेपं निराकरोति—

न रूपनियन्धनात् प्रत्यक्षनियमः ॥ ८९ ॥

रूपादेव निमित्तात् प्रत्यक्षतेति नियमो नास्ति । धर्मादिनाऽपि साक्षात्कारसम्भवादित्यर्थ । व्यञ्जकानियमस्याञ्जनादौ द्रष्टव्यत्वादोषत्वात् । अतो बहिर्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येवोद्भूतरूपं व्यञ्जकमिति भाव ॥ ८९ ॥

नन्वेवं किमणुपरिमाणं वस्त्वस्ति, न वेत्याकाङ्क्षायां परिमाणनिर्णयं करोति—

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ ९० ॥

अणु महद्दीर्घं ह्रस्वमिति परिमाणचातुर्विध्य नास्ति । द्वैविध्यं तु वर्तत एव । द्वाभ्यां तद्योगात् । द्वाभ्यामेवाणुमहत्परिमाणाभ्यां चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः । महत्परिमाणस्यावान्तरभेदावेव हि ह्रस्वदीर्घौ । अन्यथा वक्रादिरूपैः परिमाणानन्त्यप्रसङ्गादिति । तत्रास्मन्नयेऽणुपरिमाणमाकाशस्य कारण गुणविशेषं वर्जयित्वा भूतेन्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु मन्तव्यम् । अन्यत्र यथायोग्यं मध्यमादिपरममहत्पर्यान्तपरिमाणानि । तानि च महत्त्वस्यैवावान्तरभेदा इति ॥ ९० ॥

पुरुषैकत्वं सामान्येनेति कण्ठत एवोक्तं, प्रकृतेरेकत्वं सामान्येनेत्यर्थाद्रुक्तम् । तदर्थं सामान्येषु नास्तिकविप्रतिपत्तिं निराकरोति—

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य ॥ ९१ ॥

व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि स एवायं घट इति स्थिरतायोगेन यद्

प्रत्यभिज्ञानं तत् सामान्यस्य। सामान्यविषयकमेव तत् प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः॥ ९१॥

तस्मान्न सामान्यापलापो युक्त इत्याह—

न तदपलापस्तस्मात्॥ ९२॥

सुगमम्॥ ९२॥

नन्वतद्व्यावृत्तिरूपेणाभावेनैव प्रत्यभिज्ञोपपादनीया, सैव च सामान्यशब्दार्थोऽस्तु। तत्राह—

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः॥ ९३॥

स एवायमिति भावप्रत्ययान्निवृत्तिरूपत्वं न सामान्यस्येत्यर्थः। अन्यथा हि नायमघट इत्येव प्रतीयेत। किञ्चान्यव्यावृत्तिशब्दस्याघटव्यावृत्तिरित्यर्थो वाच्यः। तथाघटत्वं घटसामान्यमित्यायातमिति सामान्याभ्युपगम एवापतित इति॥ ९३॥

ननु सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा भविष्यति। तत्राह—

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः॥ ९४॥

भूयोऽवयवादिसामान्यादतिरिक्तं न सादृश्यमस्ति प्रत्यक्षेण एव सामान्यरूपतयोपलम्भादित्यर्थः॥ ९४॥

ननु स्वाभाविकी शक्तिरेव सादृश्यमस्तु, न तु तत् सामान्यमित्याशङ्कामपाकरोति—

निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः॥ ९५॥

वस्तुनः स्वाभाविकशक्तिविशेषोऽभिव्यक्तोऽपि न सादृश्यं शक्त्युपलब्धितः सादृश्योपलब्धेर्विलक्षणत्वात्। शक्तिज्ञानं हि नान्यधर्मिज्ञानमपेक्षते। सादृश्यज्ञानं पुनः प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते, अभावज्ञानवदिति ज्ञानयोर्वैलक्षण्यमित्यर्थः। किञ्च धर्मिणः शक्तिस्स्वाभाव्यं न सादृश्यम्। बाल्यावस्थायामपि युवसादृश्यापत्तेः। किन्तु युवादिकालीन शक्तिविशेषो युवादिसादृश्यमिति वक्तव्यम्। तथा च प्रतिव्यक्त्यनन्तशक्तिकल्पनापेक्षया सर्वव्यक्तिसाधारणैकसामान्यकल्पनैव युक्तेति॥ ९५॥

ननु तथापि घटादिसंज्ञकत्वमेव घटादिव्यक्तीनां सादृश्यमस्तु। तत्राह—

न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि॥ ९६॥

यथोक्त संज्ञासंज्ञिनो. सम्बन्धोऽपि न सादृश्यम् । वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेरेवेत्यर्थः । संज्ञासंज्ञिभावमजानतोऽपि सादृश्यज्ञानादिति ॥९६॥

अपि च—

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ९७ ॥

संज्ञासंज्ञिनोरनित्यत्वात्तत्सम्बन्धस्यापि न नित्यता । अत. कथं तेनातीतवस्तुसादृश्यं वर्तमानवस्तुनि स्यादित्यर्थः ॥ ९७ ॥

ननु सम्बन्ध्यनित्यत्वेऽपि सम्बन्धो नित्यः स्यात् किमत्र बाधकं ? तत्राह—

नातः सम्बन्धो धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् ॥ ९८ ॥

कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्ध सिद्ध्यति । अन्यथा वक्ष्यमाणस्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्धकल्पनानवकाशात् । स च कादाचित्को विभागो न सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति । अतः सम्बन्धग्राहकप्रमाणेनैव बाधान्न नित्य सम्बन्ध इत्यर्थ. ॥ ९८ ॥

नन्वेवं नित्ययोर्गुणगुणिनोर्नित्य समवायो नोपपद्येत । तत्राह—

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ९९ ॥

सुगमम् ॥ ९९ ॥

ननु वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्ध्यन्यथानुपपत्तिश्च प्रमाणम् । तत्राह—

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा ॥ १०० ॥

उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न तदुभय समवाये प्रमाणमित्यर्थः । अयं भाव —यथा समवायवैशिष्ट्य बुद्धि समवायस्वरूपेणैवेष्यते, अनवस्थाभयादिति । तथ प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे । एव गुणगुणिप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरूपेणैवेष्यताम् । अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे इति ।

नन्वेवं संयोगोऽपि न सिद्ध्यति । भूतलादौ घटादिप्रत्ययस्यापि स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति चेन्न । वियोगकालेऽपि भूतलघटयोः स्वरूपतादवस्थ्येन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात् । समवायस्थले च समवेतस्य कदापि स्वाश्रयवियोगो नास्तीति, नायं दोष ।

कश्चित्तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह, तन्न,

शब्दमात्रभेदात् । तादात्म्यं ह्यत्र नात्यन्तं वक्तव्यम् । गुणवियोगेऽपि गुणिसत्त्वात् । वैशिष्ट्यप्रत्ययाच्च । किन्तु भेदाभेदबुद्धिनियामकः सम्बन्धविशेष एवागत्या वक्तव्यः । तथाच तस्य समवाय इति वा तादात्म्यमिति वा नाममात्रं भिन्नम् । सम्बन्धिद्वयातिरिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध एवेति । यदि च तादात्म्यं स्वरूपमेवोच्यते तदास्माभिरपि तदेवोक्तमिति शब्दमात्रे भेद इति ॥ १०० ॥

प्रकृतेः क्षोभात् प्रकृतिपुरुषसंयोगस्तस्मात् सृष्टिरिति सिद्धान्तः । तत्रायं नास्तिकानामाक्षेपः—नास्ति क्षोभाख्या कस्यापि क्रिया, सर्वं वस्तु क्षणिकं यत्रोत्पद्यते तत्रैव विनश्यतीत्यतो न देशान्तरसंयोगोन्नेया क्रिया सिद्ध्यतीति । तत्राह—

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतो-
रेवापरोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥

न देशान्तरसंयोगादिना क्रियाया अनुमेयत्वमेव । यतो नेदिष्ठस्य निकटस्थस्य द्रष्टुः क्रियाक्रियावतोः प्रत्यक्षेणापि प्रतीतिरस्ति वृक्षश्चलतीत्यादिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥

द्वितीयाध्याये शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वादिरूपैर्मतभेदा उक्ताः, न तु विशेषोऽवधृतः । अत्रापरपक्षं प्रतिषेधति—

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादानायोगात् ॥ १०२ ॥

बहूनां भिन्नजातीयानामुपादानत्वं घटपटादिष्वपि न दृष्टमिति सजातीयमेवोपादानम् । इतरच्च भूतचतुष्टयमुपष्टम्भकमित्याशयेन पाञ्चभौतिकत्ववादः । एकोपादानकत्वेऽपि पृथिव्येवोपादानं नरशरीरस्येति पर्यवसति ॥ १०२ ॥

स्थूलमेव शरीरमिति केचित् । तन्निराकरोति—

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि
विद्यमानत्वात् ॥ १०३ ॥

इन्द्रियाश्रयस्य शरीरत्वम् ॥

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ।
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः ॥

(मनु० १।१७)

इति मनुवाक्यात् । एतादृशं च शरीरं स्थूलं प्रत्यक्षमेवेति न नियमः । कुतः ? आतिवाहिकस्याप्रत्यक्षतया सूक्ष्मस्य भौतिकस्य शरीरान्तरस्याऽपि सत्त्वादित्यर्थः ।

लोकाल्लोकान्तरं लिङ्गदेहमतिवाहयतीत्यातिवाहिकम् । भूताश्रयतां विना चित्तादेश्च गमनाभावस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदं च सूत्रं तस्यैव स्पष्टीकरणमात्रार्थम् । लिङ्गस्य च शरीरत्वं भोगाश्रयतया पुरुषप्रतिबिम्बाश्रयतया चेति बोध्यम् । आतिवाहिकशरीरे च प्रमाणम्—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

(क उ २।३।१७)

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः । (म. भा व प २९७।१७) इति श्रुतिस्मृती । न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिनः स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति । अत आधारस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमर्थात् सिध्यति । यथा दीपस्य सर्वगृहव्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैलवर्त्यादिसूक्ष्मांशस्य दशोपरि सम्पिण्डितस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारतया, तथैव लिङ्गदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमिति ॥ १०३ ॥

गोलकेभ्योऽतिरिक्तानीन्द्रियाणि प्रागुक्तानि । तदुपपादनायेन्द्रियाणामप्राप्तप्रकाशकत्वं निराकरोति—

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्वा ॥१०४॥

स्वासम्बद्धार्थानीन्द्रियाणि न प्रकाशयन्ति, अप्राप्तेः । प्रदीपादीनामप्राप्तप्रकाशकत्वादर्शनात् । अप्राप्तप्रकाशकत्वे व्यवहितादिसर्ववस्तुप्रकाशकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । अतो दूरस्थसूर्यादिसम्बन्धार्थं गोलकातिरिक्तमिन्द्रियमिति भावः । करणानां चार्थप्रकाशकत्वं पुरुषेऽर्थसमर्पणद्वारैव, स्वतो जडत्वात् दर्पणस्य मुखप्रकाशकत्ववत् । अथ वार्थप्रतिबिम्बोद्ग्रहणमेवार्थप्रकाशकत्वमिति ॥ १०४ ॥

नन्वेवं चक्षुषस्तैजसत्वमेव युक्तम्, तेजस एव किरणरूपेणाशु दूरापसर्पणदर्शनादिति शङ्कां निराकरोति—

न तेजोऽपसर्पणात्तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः ॥ १०५ ॥

तेजसोऽपसर्पणं दृष्टमिति कृत्वा तैजसं चक्षुर्न वाच्यम् । कुतः ? अतैजसत्वेऽपि प्राणवदेव वृत्तिभेदेनापसर्पणोपपत्तेरित्यर्थः । यथा दि-

प्राणः शरीरमसन्त्यज्यैव नासाग्राद्बहिः कियद्दूरं प्राणनाऽऽख्यवृत्त्याऽपसरति । एवमेव तैजसद्रव्यमपि चक्षुर्देहमसन्त्यज्याऽपि वृत्त्याख्यपरिणामविशेषेण झटित्येव दूरस्थं सूर्यादिकं प्रत्यपसरतीति ॥ १०५ ॥

नन्वेवम्भूतवृत्तौ किं प्रमाणं तत्राह—

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गाद् वृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

सुगमम् ॥ १०६ ॥

देहमपरित्यज्यापि गमनोपपत्तये वृत्तेः स्वरूपं दर्शयति—

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पतीति ॥ १०७ ॥

सम्बन्धार्थं सर्पतीति हेतोश्चक्षुरादेर्भागो विस्फुलिङ्गवद्विभक्तांशो रूपादिवद् गुणश्च न वृत्तिः, किन्तु तदेकदेशभूतः भागगुणाभ्यां भिन्ना वृत्तिः । विभागे हि सति तद्द्वारा चक्षुषः सूर्यादिसम्बन्धो न घटते । गुणत्वे च सर्पणाख्यक्रियानुपपत्तेरित्यर्थः । एतेन बुद्धिवृत्तिरपि प्रदीपशिखावद् द्रव्यरूप एव परिणामः स्वच्छतयार्थाकारतोद्ग्राही निर्मलदर्पणवदिति सिद्धम् ॥ १०७ ॥

नन्वेवं वृत्तीनां द्रव्यत्वे धर्मिन्द्रियादिरूपबुद्धिगुणेषु वृत्तिव्यवहारस्तत्राह—

न द्रव्यनियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

वृत्तिर्द्रव्यमेवेति नियमो नास्ति । कुतः ? तद्योगात्—तत्र वृत्तौ योगार्थस्मरणात् । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इति हि यौगिकोऽयं शब्दः । जीवनं च स्थितिनिमित्तव्यापारः । 'जीव बलप्राणधारणयो'रित्यनुशासनात्, पंचवृत्तिः सूत्रवृत्तिरित्यादिव्यवहाराच्च । तत्र यथा द्रव्यरूपया वृत्त्या बुद्धिर्जीवति तथेच्छाभिर्धर्मैरपि तेऽपि वृत्तयः । सर्वनिरोधे चैव चित्तमरणादित्यर्थः ॥ १०८ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वस्यापि श्रवणात् कदाचिद्देशविशेषभेदेन श्रुतिव्यवस्था शङ्क्येत, तत्राह—

न देशभेदेऽप्यन्योपादानताऽस्मदादिवन्नियमः ॥ १०९ ॥

न ब्रह्मलोकादिदेशभेदतोऽपीन्द्रियाणामहङ्कारातिरिक्तोपादानकत्वं,

किन्त्वस्मदादीनां भूलोकस्थानामिव सर्वेषामेवाहङ्कारिकत्वनियम'। देशभेदेनैकस्यैव लिङ्गशरीरस्य सञ्चारमात्रश्रवणादित्यर्थः ॥ १०९ ॥

नन्वेवं भौतिकत्वश्रुति॰ कथमुपपद्यता ? तत्राह—

निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

निमित्तेऽपि प्राधान्यविवक्षयोपादानत्वव्यपदेशो भवति। यथेन्धनाद्ग्निरिति। अतो भूतोपादानत्वव्यपदेश इत्यर्थ॰। तेजआदिभूतोपष्टम्भेनैव हि तदनुगताहङ्कारोद्धक्षुरादीन्द्रियाणि सम्भवन्ति। यथा पार्थिवोपष्टम्भेन तदनुगतात् तेजसोऽग्निर्भवतीति। "अन्नमयं हि सौम्यं मन॰" (छा उ ६।५।४) इत्यादिश्रुतिस्तदुक्तयुक्तिश्चात्र प्रमाणम् ॥ ११० ॥

स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति—

ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकं चेति न नियमः ॥ १११ ॥

तेषा खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति—'अण्डजं, जीवजमुद्भिज्जमिति' (छा उ ६।३।१) श्रुतावण्डजादिरूपं शरीरत्रैविध्य प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं, न तु नियम, यत ऊष्मजादि-षड्विधमेव शरीरं भवतीत्यर्थ॰।

तत्रोष्मजा दन्दशूकादय। अण्डजा पक्षिसर्पादय॰। जरायुजा मनुष्यादय॰। उद्भिज्जा वृक्षादयः। सङ्कल्पजा सनकादय॰। सांसिद्धिका मन्त्रतप-आदिसिद्धिजाः। यथा रक्तबीजशरीरोत्पन्नशरीरादय॰ ॥१११॥

शरीरस्यैकमात्रभूतोपादानकत्वं पूर्वोक्तमनेनैव प्रसङ्गेन विशिष्याह—

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत् ॥ ११२ ॥

सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येवोपादानम् असाधारण्यात्—आधिक्यादिभिरुत्कर्षात्। अत्रापि शरीरं पञ्चचतुरादिभौतिकत्वव्यपदेश पूर्ववत्। इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपष्टम्भकत्वमात्रेणेत्यर्थ॰ ॥ ११२ ॥

ननु प्राणस्य शरीरे प्राधान्यात् प्राण एव देहारम्भकोऽस्तु, तत्राह—

न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तित-स्तत्सिद्धेः ॥ ११३ ॥

प्राणो न देहारम्भकः । इन्द्रियं विना प्राणानवस्थानेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामिन्द्रियाणां शक्तिविशेषादेव प्राणसिद्धेः प्राणोत्पत्तेरित्यर्थः । अयं भावः—करणवृत्तिरूपः प्राणः करणवियोगे न तिष्ठति । अतो मृतदेहे करणाभावेन प्राणाभावान्न प्राणो देहारम्भक इति ॥ ११३ ॥

नन्वेवं प्राणस्य देहाकारणत्वे प्राणं विनापि देह उत्पद्येत, तत्राह—

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात् ॥ ११४ ॥

भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद् व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गान्मृतदेहवदित्यर्थः । तथा च रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः ॥ ११४ ॥

ननु प्राणस्यैवाधिष्ठातृत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः कूटस्थत्वाद्, निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति, तत्राह—

भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात् ॥ ११५ ॥

देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तात् साक्षान्नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा । यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात् पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् । कुलालादीनां घटादिनिर्माणेऽप्येवम् । विशेषस्त्वयम्—तत्र चेतनस्य कुलालादेरप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकवृत्तिमत्त्वादिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं, तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते । पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् ॥ ११५ ॥

विमुक्तमोक्षार्थं प्रधानस्येत्युक्तं प्राक् । तत्र कथमात्मा नित्यमुक्तो बन्धदर्शनादिति परेषामाक्षेपे नित्यमुक्तिं प्रमाणयन्नाह—

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

समाधिरसम्प्रज्ञातावस्था । सुषुप्तिश्चात्र समग्रसुषुप्तिः । मोक्षश्च विदेहकैवल्यम् । आस्ववस्थासु पुरुषाणां ब्रह्मरूपता बुद्धिवृत्तिविलयेन स्वदीपाधिकपरिच्छेदविगमेन स्वस्वरूपपूर्णतावस्थानम् । यथा घटध्वंसे घटाकाशस्य पूर्णतेत्यर्थः । अत्रेदमुक्तम्—'तन्निवृत्तावुपशान्तोप

राग स्वस्य' इति। तथा च ब्रह्मत्वमेव पुरुषाणां स्वभावो नैमित्तिकत्वाभावात्, स्फटिकस्य शौक्ल्यमिव। बुद्धिवृत्तिसम्बन्धकाले तु परिच्छिन्नचिद्रूपत्वेनाभिव्यक्त्या परिच्छेदाभिमान., तथा वृत्तिप्रतिबिम्बवशाद् दु.खादिमालिन्यमिव च भवतीति तत् सर्वमौपाधिकमेव। उपाध्याख्यनिमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्फटिकलौहित्यवदिति भाव.। तथा च योगसूत्रम् 'वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति'। अस्मच्छास्त्रे च ब्रह्मशब्द औपाधिकपरिच्छेदमालिन्यादिरहितपरिपूर्णचेतनसामान्यवाची, न तु ब्रह्ममीमांसायामिवैश्वर्योपलक्षितपुरुषमात्रवाचीति विवेक्तव्यम्। अत्रैते श्लोका शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमुच्यन्ते—

चिदाकाशेऽनभिव्यक्ते नानाकारैरितस्ततः।
धीरटन्ती सह व्यक्त्या अटन्तीं[1] दर्शयेच्चितिम्॥
वस्तुतस्तु सदा पूर्णमेकरूपं च चिन्नभः।
वृत्तिशून्यप्रदेशेषु दृश्यभावान्न पश्यति॥
चक्षुषा रूपवत् पुंसो दृश्या वृत्तिर्हि नेतरत्।
समाध्यादौ च सा नास्तीत्यतः पूर्णः पुमांस्तदा॥ ११६॥

तर्हि क सुषुप्तिसमाधिभ्यां मोक्षस्य विशेषस्तत्राह—

द्वयोः सबीजमन्यत्र तद्धतिः॥ ११७॥

द्वयो. समाधिसुषुप्त्यो सबीजं बन्धबीजसहित ब्रह्मत्वमन्यत्र मोक्षे बीजस्याभाव इति विशेष इत्यर्थ। ननु चेत् समाध्यादौ बन्धबीजमस्ति, तर्हि तेनैव परिच्छेदात् कथ ब्रह्मत्वमिति चेन्न। बन्ध बीजस्य कर्मादेस्तत्तदानीमुपाधावेवावस्थानात्। न तु चेतनेषु पुरुषेष्व तेषामप्रतिबिम्बनादिति। जाग्रदाद्यवस्थायां तु बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बवशादौपाधिको बन्ध इत्यसकृदावेदितम्।

ननु पातञ्जले तद्भाष्ये चासम्प्रज्ञातयोगो निर्बीज उक्त, अत्र कथं सबीज उच्यत इति चेन्न। असम्प्रज्ञाते क्रमेण बीजक्षयो भवतीत्याशयेनैव तत्र निर्बीजत्ववचनात्। अन्यथा सर्वासामेवासम्प्रज्ञातव्यक्तीनां निर्बीजत्वे व्युत्थानानुपपत्तेरिति॥ ११७॥

---

१ चिदटन्तीम्प्रदर्शयेत्' इति पाठान्तरम्।

ननु समाधिसुषुप्ती दृष्टे स्त, मोक्षे तु किं प्रमाणम्? इति नास्तिकाक्षेपं परिहरति—

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

समाधिसुषुप्तिदृष्टान्तेन मोक्षस्यापि दृष्टत्वादनुमितत्वान्न तु द्वौ सुषुप्तिसमाधी एव, किन्तु मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः। अनुमानं चेत्थम्—सुषुप्त्यादौ यो ब्रह्मभावस्तत्त्यागश्चित्तगताद्रागादिदोषवशादेव भवति। स चेद्दोषो ज्ञानेन नाशितस्तर्हि सुषुप्त्यादिसदृशावस्था स्थिरा भवति, सैव मोक्ष इति ॥ ११८ ॥

ननु वासनासद्भावेऽसत्त्वेऽपि वैराग्यादिना वासनाक्षीणत्वाद्विषयाकारा वृत्तिः समाधौ मा भवतु। सुषुप्ते तु वासनासद्भावाद्विषयज्ञानं भविष्यत्येवेति न सुषुप्तौ ब्रह्मरूपता युक्तेति, तत्राह—

वासनया न स्वार्थख्यापनं दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥

यथा वैराग्ये तथा निद्रादोषयोगेऽपि सति वासनया न स्वार्थख्यापनं स्वविषयस्मारणं भवति। यतो न निमित्तस्य गुणीभूतस्य संस्कारस्य बलवत्तरनिद्रादोषबाधकत्वं सम्भवतीत्यर्थः। बलवत्तर एव हि दोषो वासनां दुर्बलां स्वकार्यकुण्ठां करोतीति भावः ॥ ११९ ॥

संस्कारलेशतो जीवन्मुक्तस्य शरीरधारणमिति तृतीयाध्याये प्रोक्तम्। तत्राक्षेपः—'जीवन्मुक्तस्य प्राब्धैकस्मिन्नपि अनेकशरीराणामिव भोगो दृश्यते, सोऽनुपपन्नः। प्रथममुत्पन्नैव पूर्वतरसंस्कारात्, संस्कारान्तरस्य च ज्ञानप्रतिबन्धेन कर्मवदनुत्पत्तेरिति'। तत्राह—

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥

येन संस्कारेण देहादिशरीरभोग आरब्धः स एक एव संस्कारस्तच्छरीरमात्रस्य प्रारब्धभोगस्य समापकः। न च कर्मवदेव भोगसमाप्तिनाशयो, न तु प्रतिक्रियं प्रतिभोगव्यक्तिसंस्कारनानात्वम्। बहुकल्पनाप्रसक्तेरित्यर्थः। कुलालचक्रभ्रमणस्थलेऽप्येवं एकएव संस्कार एक एव भ्रमणसमाप्तिपर्यन्तस्थायी बोध्यः ॥ १२० ॥

उद्भिज्जं शरीरमप्युक्तम्। तत्र बाह्यबुद्ध्यभावाच्छरीरत्वं नास्तीति नास्तिकाक्षेपमपाकरोति—

न बाह्यबुद्धिनियमः ॥ १२१ ॥

वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरूधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥ १२२ ॥

न बाह्यज्ञानं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः, किन्तु वृक्षादीनामन्तः संज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनत्वं मन्तव्यम्। यतः पूर्ववत् पूर्वोक्तो यो भोक्त्रधिष्ठानं विना मनुष्यादिशरीरस्य पूतिभावस्तद्वदेव वृक्षादिशरीरेष्वपि शुष्कतादिकमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः 'अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यती' त्यादिरिति (छान्दो अ ६ खण्ड ११ मं २)। 'न बाह्यबुद्धिनियम' इत्यंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकीकृत्य इत्थमेव व्याख्येयम्। सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम् ॥ १२१-१२२ ॥

स्मृतेश्च ॥ १२३ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥

(मनुस्मृ अ १२ श्लो ९)

इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः ॥ १२३ ॥

ननु वृक्षादिष्वप्येवं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्राह—

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः ॥ १२४ ॥

न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तियोग्यत्वं जीवस्य। कुतः? वैशिष्ट्यश्रुतेः। ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारश्रवणादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

देहभेदेनैव धर्माधिकारं दर्शयन् देहत्रैविध्यमाह—

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः ॥ १२५ ॥

त्रयाणामुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः। तत्र कर्मदेहः परमर्षीणां, भोगदेह इन्द्रादीनामुभयदेहश्च राजर्षीणामिति। अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः। अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः ॥ १२५ ॥

चतुर्थमपि शरीरमाह—

न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥ १२६ ॥

विषयादनुशयं द्वेष्यं पश्चात्तापानुतापयोः (शा को. ३२०)। इति वाक्यादनुशयो वैराग्यम्। विरक्तानां शरीरमेतत्त्रयविलक्षणमित्यर्थः। यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति ॥ १२६ ॥

उक्तस्येश्वराभावस्य स्थापनाय पराभ्युपगतं ज्ञानेच्छाकृत्यादिनित्यत्वं प्रतिषेधति—

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वह्निवत् ॥ १२७ ॥

बुद्धिरध्यवसायाख्या वृत्तिः। तथा च ज्ञानेच्छाकृत्यादीनामाश्रयविशेषे परैरीश्वरोपाधितयाभ्युपगतेऽपि नित्यत्वं नास्ति। अस्मदादिबुद्धिदृष्टान्तेन सर्वेषामेव बुद्धीच्छादीनामनित्यत्वानुमानात्। यथा लौकिकवह्निदृष्टान्तेनावरणतेजसोऽप्यनित्यत्वानुमानमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

आस्तां तावज्ज्ञानेच्छादेर्नित्यत्वं, तदाश्रय ईश्वरोपाधिरेवासिद्ध ईश्वरस्यासिद्धेरित्यत आह—

आश्रयासिद्धेश्च ॥ १२८ ॥

सुगमम् ॥ १२८ ॥

नन्वेवं ब्रह्माण्डादिसर्जनसमर्थं सर्वज्ञत्वादिकं कथं जन्यं सम्भाव्येताऽपि, लोके तप आदिभिरेवमैश्वर्यादर्शनादिति, तत्राह—

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ॥ १२९ ॥

औषधादिसिद्धिदृष्टान्तेन योगजा अप्यणिमाऽऽदिसिद्धयः पुष्कला उपयोगिन्यः सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ १२९ ॥

पुरुषसिद्धिप्रतिकूलतया भूतचैतन्यवादिनं प्रत्याचष्टे—

न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च
सांहत्येऽपि च ॥ १३० ॥

संहतावस्थायामपि पञ्चभूतेषु चैतन्यं नास्ति। विभागकाले प्रत्येकं चैतन्यादृष्टेरित्यर्थः। तृतीयाध्याये चेदं स्वसिद्धान्तविषयोक्तम्। अत्र च परमतनिराकरणार्थमिति न पौनरुक्त्यं बोध्यमिति। पञ्चमाध्याय समाप्तौ ॥ १३० ॥

स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थभाषिणो ये कुवादिनः।
पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ॥ १ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य भाष्ये
परपक्षनिर्जयाध्यायः पञ्चमः ॥ ५ ॥

—•—

अथ षष्ठोऽध्यायः

अध्यायचतुष्केण समस्तशास्त्रार्थं प्रतिज्ञाय पञ्चमाध्याये परपक्षनिराकरणेन प्रसाध्येदानीं तमेव सारभूतशास्त्रार्थं षष्ठाध्यायेन सङ्कलय्यनुपसंहरति। उक्तार्थानां हि पुनस्तन्त्रान्त्ये विस्तरे कृते शिष्याणामसन्दिग्धाविपर्यस्तो दृढतरो बोध उत्पद्यत इत्यलं स्थूणानिखननन्यायादनुक्तयुक्त्याद्युपन्यासाच्च नात्र पौनरुक्त्यं दोषाय।

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

जानामीत्येवं प्रतीयमानतया पुरुषः सामान्यतः सिद्ध एवास्ति बाधकप्रमाणाभावात्। अतस्तद्विवेकमात्रं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्याम्—

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

असावात्मा द्रष्टा देहादिप्रकृत्यन्तेभ्योऽत्यन्तं भिन्नो वैचित्र्यात्। परिणामित्वापरिणामित्वादिवैधर्म्यादित्यर्थः। प्रकृत्यादयस्तावत् प्रत्यक्षानुमानागमैः परिणामिनयैव सिद्धाः, पुरुषस्याऽपरिणामित्वं तु सदा ज्ञातविषयत्वादनुमीयते। तथाहि—यथा चक्षुषो रूपमेव विषयो न सन्निकर्षसाम्येऽपि रसादिरेवं पुरुषस्य स्वबुद्धिवृत्तिरेव विषयो न तु सन्निकर्षसाम्येऽप्यन्यद्वस्त्विति फलबलात् कल्प्यम्। बुद्धिवृत्त्यारूढतयैव स्वन्यद्भोग्यं भवति पुरुषस्य, न स्वतः। सर्वदा सर्वभानापत्तेः। ताश्च बुद्धिवृत्तयो नाज्ञातास्तिष्ठन्ति ज्ञानेच्छासुखादीनामज्ञातसत्तास्वीकारे तेष्वपि घटादाविव संशयादिप्रसङ्गादहं जानामि न वा, सुखी न वेत्यादिरूपेण। अतस्तेषां सदा ज्ञातत्वात् तद्द्रष्टा चेतनोऽपरिणामीत्यायातम्। चेतनस्य परिणामित्वे कदाचिदाध्यपरिणामेन सत्या अपि बुद्धिवृत्तेरदर्शनेन संशयाद्यापत्तेरिति। एवं पारार्थ्यापारार्थ्यादिकमपि पूर्वोक्तं वैधर्म्यजातं बोध्यम् ॥ २ ॥

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

ममेदं शरीरं, ममेयं बुद्धिरित्यादेर्विदुषां षष्ठीव्यपदेशादपि देहादिभ्य आत्मा भिन्नः। अत्यन्ताभेदे षष्ठ्यनुपपत्तेरित्यर्थः। तदुक्तं विष्णुपुराणे—

त्वं किमेतच्छिरः किन्नु शिरस्तव तथोदरम्।
किमु पादादिकं त्वं वै तवैतद्धि महीपते!॥
समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूय व्यवस्थितः।
कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव!॥
(२।१३।९८-९९) इति।

न च स्थूलोऽहमित्यादिरपि विरुद्धव्यपदेशोऽस्तीति वाच्यम्। श्रुत्या बाधिततया, ममात्मा भद्रसेन इतिवद् गौणत्वेनैव 'तदुपपत्तेरिति ॥ ३ ॥

ननु 'पुरुषस्य चैतन्यं' 'राहोः शिरः', 'शिलापुत्रस्य शरीर'मित्यादिव्यपदेशवदयमपि भवतु तत्राह—

न शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ४ ॥

शिलापुत्रस्य शरीरमित्यादिवदयं षष्ठीव्यपदेशो न भवति, शिलापुत्रादिस्थले धर्मिग्राहकप्रमाणेन बाधाद्विकल्पमात्रम्। मम शरीरमिति व्यपदेशे तु प्रमाणबाधो नास्ति। देहात्मताया एव बाधादित्यर्थः। यस्तु शास्त्रेषु ममकारप्रतिषेधः स स्वाम्यस्याभिमानतया बन्धकारणमात्रत्वेनासत्यतापर एवेति भावः।

पुरुषस्य चैतन्यमित्यत्राप्यस्ति धर्मिग्राहकमानबाधः। अनवस्थाभयेन लाघवाच्च देहादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धौ चैतन्यस्वरूपताया ग्रहणादिति ॥ ४ ॥

देहादिव्यतिरिक्ततया पुरुषमवधार्य तन्मुक्तिमवधारयति—

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

ननु दुःखनिवृत्त्या सुखस्यापि निवर्त्तनात् सुखाभावपर्यवसानेन न सा पुरुषार्थ इति, तत्राह—

यथा दुःखात् क्लेशः पुरुषस्य न तथा
सुखादभिलाषः ॥ ६ ॥

विषयविधया हेतुतया पञ्चमी। क्लेशोऽत्र द्वेषः। यथा दुःखे द्वेषो बलवत्तरो, नैव सुखेऽभिलाषो बलवत्तरोऽपि तु तदपेक्षया दुर्बल इत्यर्थः। तथा च सुखाभिलाषबाधितस्यापि दुःखद्वेषो दुःखनिवृत्त्यर्थं प्रेरणां जनयतीति न तुल्यायव्ययत्वमिति। तदुक्तम्—

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे । इति ॥
(कु० सं० १।५३)

या तु नरकादिदुःखदर्शनेऽपि क्षुद्रसुखप्रवृत्तिः सा रागादिदोषवशादेवेति ॥ ६ ॥

सुखापेक्षया दुःखस्य बहुलत्वादपि दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इत्याह—

कुत्रापि कोऽपि सुखीति ॥ ७ ॥

अनन्ततृणवृक्षपशुपक्षिमनुष्यादिमध्ये स्वल्पो 'मनुष्यदेवादिरेव सुखी भवतीत्यर्थः । इति हेतौ ॥ ७ ॥

तदपि कादाचित्कं क्वाचित्कसुखं मधुविषसम्पृक्तान्नवद् विचारकाणां हेयमेवेत्याह—

तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निःक्षिपन्ते विवेचकाः ॥ ८ ॥

तदपि पूर्वसूत्रोक्तं सुखमपि दुःखमिश्रितमित्यतो दुःखकोटौ सुखदुःखविवेचका निःक्षिपन्त इत्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रेण 'परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः' (यो० सू० २।१५) इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

यद्यत् प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय ! जायते ।
तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥ ८ ॥

(६।५।५५) इति ।

केवला दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, किन्तु सुखोपरक्तेति मतमपाकरोति—

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैविध्यात् ॥ ९ ॥

सुखलाभाभावान्मोक्षस्यदुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वमिति चेन्न । पुरुषार्थस्य द्वैविध्यात्-द्विप्रकारत्वात् । सुखत्वदुःखाभावत्वाभ्यामित्यर्थः । सुखी स्याम्, दुःखी न स्यामिति हि पृथगेव लोकानां प्रार्थना दृश्यत इति ॥ ९ ॥

शङ्कते—

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः ॥ १० ॥

नन्वात्मनो निर्गुणत्वं सुखदुःखमोहाद्यखिलगुणशून्यत्वं निश्चयमेव सिद्धम् असङ्गत्वश्रुतेः, विकारहेतुसंयोगाभावश्रवणात्। तं विना च गुणाख्यविकारासम्भवात्। अतो न दुःखनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो घटत इत्यर्थः।

ननु संयोगं विना स्वयमेव विकारो भवत्विति चेन्न—

दाहाय नानलो वन्हेर्नापः क्लेदाय चाम्भसः।
तद् द्रव्यमेव तद्द्रव्यविकाराय न वै यतः॥
किञ्च स्वयं विकारित्वे मोक्षो नैवोपपद्यते।
स्वयं मोहविकारेण पुनर्बन्धप्रसङ्गतः॥ इति॥

तथा चोक्तं कौर्मे (२।२।१२-१३)—

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः।
न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि॥ इति ॥१०॥

समाधत्ते—

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

सुखदुःखादिगुणानां चित्तधर्मत्वेऽपि तत्रात्मनि सिद्धिः प्रतिबिम्बरूपेणावस्थितिः अविवेकनिमित्तात्, प्रकृतिपुरुषसंयोगहेतुत्वात्। एतच्च प्रथमाध्याये (सां० सू० १।५५) प्रतिपादितम्। 'निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानि' (सां० सू० ३।७४) रिति सूत्राध्यायद्वये चेति। तथा च स्फटिके लौहित्यमिव पुरुषे प्रतिबिम्बरूपेण दुःखसम्बन्धात् तन्निवृत्तिरेव पुरुषार्थः। प्रतिबिम्बद्वारकदुःखसम्बन्धस्यैव भोगतया प्रतिबिम्बरूपेणैव दुःखस्य हेयत्वादिति ॥ ११ ॥

अविवेकमूलः पुरुषे गुणबन्धोऽस्त्वविवेकस्तु किम्मूलक इत्याशङ्कायामाह—

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः ॥ १२ ॥

अगृहीतासंसर्गकमुभयविषयकं ज्ञानमविवेकः। स च प्रवाहरूपेणानादिः क्षणिकधर्मः प्रलये वासनारूपेण तिष्ठति। अन्यथा तस्य सादित्वे दोषद्वयप्रसङ्गात्। सादित्वे हि स्वतस्तदुत्पादे मुक्तस्यापि बन्धापत्तिः।

कर्मादिजन्यत्वे च कर्मादिकं प्रत्यपि कारणत्वेनाऽविवेकान्तरान्वेषणेऽनवस्थेत्यर्थः।

अयं चाविवेको वृत्तिरूप प्रतिबिम्बात्मना पुरुषधर्म इव भवतीत्यतः पुरुषस्य बन्धप्रयोजक इति प्रागेवोक्तं (सां० सू० १।५५) वक्ष्यते (सां० सू० ६।१६, ६८) ॥ १२ ॥

ननु वेदनादिस्तर्हि नित्य स्यादिति, तत्राह—

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तिः ॥ १३ ॥

आत्मवन्नित्योऽखण्डानादिर्न भवति, किन्तु प्रवाहरूपेणाऽनादिः। अन्यथानादिभावस्योच्छेदानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

बन्धकारणमुक्त्वा मोक्षकारणमाह—

प्रतिनियतकारणनाश्यत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

अस्य बन्धकारणस्याविवेकस्य शुक्तिरजतादिस्थले प्रतिनियतं यन्नाशकारणं विवेकस्तन्नाश्यत्वं तमोवत्। अन्धकारो हि प्रतिनियतेनालोकेनैव नाश्यते, नान्यसाधनेनेत्यर्थः। तदुक्त विष्णुपुराणे—

अन्धन्तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम्।
यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे ! विवेकजम् ॥ १४ ॥

(६।५।६२) इति।

विवेकेनैवाविवेको नाश्यत इति प्रतिनियमस्य ग्राहकमप्याह—

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

ध्वान्तालोकयोरिव प्रकृतेऽपि प्रतिनियम शुक्तिरजतादिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव ग्राह्य इत्यर्थः। अथवैवं व्याख्येयम्। ननु विवेक स्यापि किं प्रतिनियतं कारण ? तत्राह—अत्रापि विवेकेऽपि कारण नियमोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धः। श्रवणमननिदिध्यासनरूपमेव कारणं, न तु कर्मादीति। कर्मादिकं तु बहिरङ्गमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

बन्धस्य स्वाभाविकत्वादिकं न सम्भवतीति प्रथमपादोक्त (१।७। ५५) स्मारयति—

प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥

बन्धोऽत्र दुःखयोगाख्यबन्धकारणम्। शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥

नन्वेवं मुक्तेरपि कार्यतया विनाशापत्त्या पुनर्बन्धः स्यादिति, तत्राह—

न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

भावकार्यस्यैव विनाशितया मोक्षस्य नाशो नास्ति। 'न स पुनरावर्त्तते' (छा० उ० ८।१५।१९) इति श्रुतेरित्यर्थः। अपिशब्दः पूर्वसूत्रोक्तार्थसमुच्चये ॥ १७ ॥

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥

अन्यथा मुक्तस्यापि पुनर्बन्धे प्रलयवदेव मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं, परमपुरुषार्थत्वाभावो वा स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अपुरुषार्थत्वे हेतुमाह—

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥

भाविबन्धत्वसाम्येनोभयोर्मुक्तबद्धयोर्विशेषो न स्यात्। ततश्चापुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

नन्वेवं बद्धमुक्तयोर्विशेषाऽभ्युपगमे नित्यमुक्तत्वं (१।१६२) कथमुच्यते? तत्राह—

मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणान्तरायस्य ध्वंसादतिरिक्तः पदार्थो न मुक्तिरित्यर्थः। यथा हि स्वभावशुभ्रस्य स्फटिकस्य जपोपाधिनिमित्तं रक्तत्वं शौक्ल्यावरकरूपं बिम्बमात्रं, न तु जपोपधानेन शौक्ल्यं नश्यति, जपापाये चोत्पद्यते। तथैव स्वभावनिर्दुःखस्य आत्मनो बुद्ध्युपाधिकं दुःखप्रतिबिम्बं तदावरणरूपं बिम्बमात्रं, न तु बुद्ध्युपधानेन दुःखं जायते, तदपाये च नश्यतीति। अतो नित्यमुक्त आत्मा, बन्धमोक्षौ तु व्यावहारिकावित्यविरोध इति ॥ २० ॥

नन्वेवं बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वे मोक्षस्य पुरुषार्थत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोध इत्याह—

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

तत्राप्यन्तरायध्वंसस्य मोक्षत्वेऽपि पुरुषार्थत्वाऽविरोध इत्यर्थः। दुःखयोगवियोगावेव हि पुरुषे कल्पितौ, न तु दुःखभोगोऽपि। भोगश्च प्रतिबिम्बरूपेण दुःखसम्बन्ध इत्यतः प्रतिबिम्बरूपेण दुःखनिवृत्तिर्यथा-

थैव पुरुषार्थः । स एवान्तरायध्वंसः । तादृशश्च मोक्षो यथार्थ एवेति भावः ॥ २१ ॥

नन्वन्तरायध्वंसमात्रं चेन्मुक्तिस्तर्हि श्रवणमात्रेणैव तत्सिद्धिः स्यात् अज्ञानप्रतिबद्धकण्ठचामीकरसिद्धिवदिति । तत्राह—

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

उत्तममध्यमाधमास्त्रिविधा ज्ञानाधिकारिणः । तेन श्रवणमात्रानन्तरमेव मानससाक्षात्कारः सर्वेषामिति न नियम इत्यर्थः । अतो मन्दाधिकारदोषाद्विरोचनादीनां श्रवणमात्राच्चित्तविलायनक्षमं मानसज्ञानं नोत्पन्नम् । न तु श्रवणस्य ज्ञानजननासामर्थ्यादिति ॥ २२ ॥

न केवलं श्रवणमात्रं ज्ञाने, हेतुकारणमन्यदपीत्याह—

दार्ढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

श्रवणादुत्तरेषां मननिदिध्यासनादीनामन्तरायध्वंसस्यात्यन्तिकत्वरूपदार्ढ्यार्थं नियम इत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

उत्तराण्येव साधनान्याह—

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

आसने पद्मासनादिनियमो नास्ति । यत् स्थिरं सुखं च यत् तदेवासनमित्यर्थः ॥ २४ ॥

मुख्यं साधनमाह—

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

वृत्तिशून्यं यदन्तःकरणं भवति तदेव ध्यानं, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधरूप इत्यर्थः । एतत्साधनत्वेन ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ २५ ॥

ननु योगायोगयोः पुरुषस्यैकरूप्यात् किं योगेनेत्याशङ्क्य समाधत्ते—

उभयथाप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ॥ २६ ॥

उपरागनिरोधाद्वृत्तिप्रतिबिम्बापगमाद्योगावस्थायामयोगावस्थातो विशेषः पुरुषस्येति सिद्धान्तदलार्थः । शेषं व्याख्यातप्रायम् ॥ २६ ॥

ननु निःसङ्गे कथमुपरागस्तत्राह—

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

निःसङ्गे यद्यपि पारमार्थिक उपरागो नास्ति, तथाप्युपराग इव भवतीति कृत्वा प्रतिबिम्ब एवोपराग इति व्यवह्रियते उपरागविवेकिभिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतदेव विवृणोति—

जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥

यथा जपास्फटिकयोर्नोपरागः, किन्तु जपाप्रतिबिम्बवशादुपरागाभिमानमात्रं, रक्तः स्फटिक इति। तथैव बुद्धिपुरुषयोर्नोपरागः, किन्तु बुद्धिप्रतिबिम्बवशादुपरागाभिमानोऽविवेकवशादित्यर्थः। अत उपरागतुल्यतया वृत्तिप्रतिबिम्ब एव पुरुषोपराग इति सूत्रद्वयपर्यवसितोऽर्थः। स एव च [illegible]आत्मकवृत्तेरुपरागो दुःखनिवृत्त्याख्यमोक्षस्यान्तरायस्तस्य च ध्वंसश्चित्तलयात्। सोऽपि च चित्तवृत्तिनिरोधाख्येनासम्प्रज्ञातयोगेनेत्यतो योगादेवान्तरायध्वंसो भवतीति योगशास्त्रस्यापि सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

ध्यानं निर्विषयं मन इति योग उक्तस्तस्य साधनान्याचक्षाण एव यथोक्तोपरागस्य निरोधोपायमाह—

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥ २९ ॥

समाधिद्वारा ध्यानं योगस्य कारणं, ध्यानस्य च कारणं धारणा, तस्याश्च कारणमभ्यासश्चित्तस्थैर्यसाधनानुष्ठानम्, अभ्यासस्यापि कारणं विषयवैराग्यं, तस्यापि दोषदर्शनयमनियमादिकमिति पातञ्जलोक्तप्रक्रियया तन्निरोध उपरागनिरोधो भवति। चित्तवृत्तिनिरोधाख्ययोगद्वारेत्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तनिष्ठध्यानादिना पुरुषस्योपरागनिरोधे पूर्वाचार्यसिद्धं द्वारं दर्शयति—

लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥

ध्यानादिना चित्तस्य निद्रावृत्तेः प्रमाणादिवृत्तेश्च निवृत्त्या पुरुषस्यापि वृत्त्युपरागनिरोधो भवति। बिम्बनिरोधे प्रतिबिम्बस्यापि निरोधादिति पूर्वाचार्या आहुरित्यर्थः। यथा पतञ्जलिः—'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः', 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्', 'वृत्तिसारूप्यमितरत्रे'ति (यो० पा० सू० १।२, ३, ४) सूत्रत्रयेणैतदेवाह। तथा—

नित्यः सर्वत्रगो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिमत्तया ।
यथा यथा भवेद् बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इत्यादिस्मृतयोऽप्येतदाहुरिति। तदेवमसंप्रज्ञातयोगादेव मोक्षान्तरायध्वंस इति प्रघट्टकार्थः ॥ ३० ॥

ध्यानादौ गुहादिस्थाननियमो नास्तीत्याह—

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

चित्तप्रसादादेव ध्यानादिकम्। अतस्तत्र न गुहादिस्थाननियम इत्यर्थः। शास्त्रं त्वौत्सर्गिकाभिप्रायेणैवारण्यगिरिगुहादिस्थानं योगस्योद्दिष्टमिति। अत एव ब्रह्मसूत्रमपि 'यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् (४।१।११) इति ॥ ३१ ॥

समाप्तो मोक्षविचारः। इदानीं पुरुषापरिणामित्वाय जगत्कारणं विचारयति—

प्रकृतेराद्योपादानतान्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

महदादीनां कार्यत्वश्रवणात् तेषां मूलकारणतया प्रकृतिः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पुरुष एवोपादानं भवतु, तत्राह—

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योगत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्व सङ्गित्वं चोपादानयोग्यता तयोरभावात् पुरुषस्य नित्यत्वेऽपि नोपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु 'यद्वी प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूताः' इत्यादिश्रुतेः पुरुषस्य कारणत्वावगमाद्विवर्त्तादिवादा आथर्वणीया इत्याशङ्क्याह—

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

पुरुषकारणतायां ये ये पक्षाः सम्भावितास्ते सर्वे श्रुतिविरुद्धा इत्यतस्तदभ्युपगन्तॄणां कुतार्किकाधमानामात्मस्वरूपज्ञानं न भवतीत्यर्थः। एतेनात्मनि सुखदुःखादिगुणोपादानत्ववादिनोऽपि कुतार्किका एव। तेषामप्यात्मयथार्थज्ञानं नास्तीत्यवगन्तव्यम्। आत्मकारणताश्रुतयश्च शक्तिशक्तिमदभेदेनोपासनार्था एव। अजामेकामित्यादिश्रुतिभिः (श्वेता० ४।५) प्रधानकारणतासिद्धेः। यदि चाका-

शस्याऽभ्यधिष्ठानकारणत्वमुच्यते तदा तत्र निराकुर्मः। परिणाम स्यैव प्रतिषेधादिति ॥ ३४ ॥

स्थावरजङ्गमादिषु पृथिव्यादीनामेव कारणत्वदर्शनात् कथं प्रकृतेः सर्वोपादानत्वम्? तत्राह—

पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ ॥

स्थावरादिषु परम्परया कारणत्वेऽपि तेषु प्रधानस्याऽनुमानादुपादानत्वमक्षतम्। यथाङ्कुरादिद्वारकत्वेऽपि स्थावरादिषु पार्थिवाणूनामनुगमादुपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

[1]अणुन्यायेन प्रकृतेर्व्यापकत्वे प्रमाणमाह—

सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वत्र विकारदर्शनात् प्रधानस्य विभुत्वम्। यथा ऽणोर्घटादिव्यापित्वमित्यर्थः। एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ३६ ॥

ननु परिच्छिन्नत्वेऽपि यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र गच्छतीति वक्तव्यं, तत्राह—

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिस्वीकारेऽपि परिच्छिन्नतया मूलकारणत्वाभावः पार्थिवाणु दृष्टान्तेनेत्यर्थः। अथवेत्थं व्याख्येयम्। ननु त्रिगुणात्मकप्रधानस्या न्योऽन्यसंयोगार्थं श्रुतिस्मृतिषु क्रिया क्षोभाख्या श्रूयते, क्रियावत्त्वाच्च तन्त्वादिदृष्टान्ते मूलकारणत्वाभाव इत्याशङ्क्य परिहरति। गति योगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत्। गतिः क्रिया तत्सत्त्वेऽपि मूल कारणताया अहानिर्यथा वैशेषिकमते पार्थिवाणूनामित्यर्थः॥ ३७ ॥

ननु पृथिव्यादीनां नवानामेव द्रव्याणां दर्शनात् कथं पृथिव्यादिदशमं प्रधानाख्यं द्रव्यं घटेत। नव प्रधानं द्रव्यमेव माऽस्त्विति वाच्यम्। संयोगविभागपरिणामादिभिर्द्रव्यत्वसिद्धेरिति, तत्राह—

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धनवद्रव्याधिक्यमेव प्रधानस्यास्तु नवैव द्रव्याणीति न नियम इत्यर्थः। अप्रमाणमेव वार्त्तस्यासत्त्वे यात्र तर्क इति भावः ॥३८॥

किं सत्त्वादयो गुणा एव प्रकृतिरथवा गुणत्रयरूपद्रव्याधारभूता प्रकृतिरिति संशये ऽवधारयति—

---

[1] वर्तमानग्रन्थिसादृश्यम्।

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति, प्रकृतिस्वरूपत्वादित्यर्थः। यद्यपि श्रुतिस्मृतिपूभयमेव श्रूयते, तथापि तर्कतः स्वरूपत्वमेवात्रधार्यते, न तु धर्मत्वम्। तथाहि—सत्त्वादित्रयं किं प्रकृतेः कार्यरूपो धर्मोऽथवाऽऽकाशस्य वायुवत् संयोगमात्रेण नित्य एव धर्मः स्यात्। आद्ये एकस्या एव प्रकृतेर्द्रव्यान्तरसङ्ग विना विचित्रगुणत्रयोत्पत्त्यसम्भव, दृष्टविरुद्धकल्पनाऽनौचित्यं च। अन्त्ये नित्येभ्य एव सत्त्वादिभ्योऽन्यसङ्गेन विचित्रसकलकार्योपपत्तौ तदतिरिक्तप्रकृतिकल्पनावैयर्थ्यमिति। सत्त्वादीना प्रकृतिकार्यत्वादिवचनानि चाकाशः प्रकाशादिकार्योपहिततयाभिव्यक्त्यादिकमेव बोधयन्ति। यथा पृथिवीतो द्वीपोत्पत्तिरिति ॥ ३९ ॥

प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनमवधारयति, निष्प्रयोजनप्रवृत्त्यभ्युपगमे मोक्षानुपपत्तेरिति—

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योष्ट्रकुङ्कुमवहनवत् ॥ ४० ॥

तृतीयाध्यायस्थे, प्रधानसृष्टिः परार्थेत्यादिसूत्रे (३।५८) व्याख्यातमिदम् ॥ ४० ॥

विचित्रसृष्टौ निमित्तकारणमाह—

कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥

'कर्म' धर्माधर्मौ। सुगममन्यत् ॥ ४१ ॥

ननु भवतु प्रधानात् सृष्टि, प्रलयस्तु कस्मात्? न ह्येकस्मात् कारणाद्विरुद्धकार्यद्वयं घटते। तत्राह—

साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयं प्रधानम्। तेषां च वैषम्य न्यूनातिरिक्तभावेन संहननम्। तदभाव साम्यम्। ताभ्यां हेतुभ्यामेकस्मादेव सृष्टिप्रलयरूप विरुद्धकार्यद्वयं भवतीत्यर्थ। स्थितिस्तु सृष्टिमध्ये प्रविष्टेत्याशयेन तत्कारणत्वं प्रधानस्य न पृथग्विचारितम् ॥ ४२ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्टिस्वाभाव्याज्ज्ञानोत्तरमपि संसार स्यात्, तत्राह—

विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४३ ॥

विमुक्ततया पुरुषसाक्षात्काराद्धेतोः प्रधानस्य तत्पुरुषार्थं पुनः सृष्टिर्न भवति, कृतार्थत्वात्, लोकवत्। यथा लोका अमात्यादयो राज्ञोऽर्थं सम्पाद्य कृतार्थाः सन्तो न पुना राजार्थं प्रवर्त्तन्ते तथैव प्रधानमित्यर्थः। विमुक्तमोक्षार्थं हि प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तम्, स च ज्ञानान्निष्पन्न इति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्ट्युपरमो नास्ति, अज्ञानां संसारदर्शनात्। तथा च प्रधानसृष्ट्या मुक्तस्यापि पुनर्बन्धः स्यात्, तत्राह—

नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात् ॥ ४४ ॥

कार्यकारणसङ्घातादिसृष्ट्याऽन्यान् प्रति प्रधानस्योपसर्पणेऽपि न मुक्तस्योपभोगो भवति, निमित्ताभावात्। उपभोगे निमित्तानां स्वोपाधिसंयोगविशेषतत्कारणाविवेकादीनामभावादित्यर्थः। इदमेव हि मुक्तं प्रति प्रधानसृष्ट्युपरमो यत् तद्भोगहेतोः स्वोपाधिपरिणामविशेषस्य जन्माद्यवस्थानुत्पादनमिति ॥ ४४ ॥

नन्वियं व्यवस्था तदा घटेत यदि पुरुषबहुत्वं स्यात्, तदेव त्वात्माद्वैतश्रुतिबाधितमित्याशङ्क्याह—

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

'ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति' (श्वेता० ३।१०) इत्यादिश्रुत्युक्तबन्धमोक्षव्यवस्थात एव पुरुषबहुत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननूपाधिभेदाद् बन्धमोक्षव्यवस्था स्यात्, तत्राह—

उपाधिश्चेत् तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

उपाधिश्चेत् स्वीक्रियते तदुपाधिसिद्ध्यैव पुनर्द्वैतमत्र इत्यर्थः। वस्तुतस्तूपाधिभेदेऽपि व्यवस्था न सम्भवतीति प्रथमाध्याय (सू० १४७–५२) एव प्रदर्शितम् ॥ ४६ ॥

ननूपाधयोऽप्याविद्यका इति,—न तैर्द्वैतमत्र इत्याशङ्क्याह—

द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

पुरुषोऽविवेकेति द्वाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यामद्वैतप्रमाणस्य श्रुतेर्विरोधः स्तद्द्वयस्य एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अपरमपि दूषणद्वयमाह—

द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभावात् ॥४८॥

द्वाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यां हेतुभ्यां पूर्वं पूर्वपक्षो भवतां न घटते। अस्माभिरपि प्रकृतिः पुरुषश्चेति द्वयोरेवाङ्गीकारात्। विकारस्यानित्यतया वाचारम्भणमात्रतायाऽस्माभिरपीष्टत्वात्। ननु पुरुषनानात्वस्वीकारात् प्रकृतेर्नित्यत्वस्वीकाराच्चास्त्येवास्मद्विरोध इत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—उत्तरं चेत्यादिना। अद्वैतवादिनामुत्तरं सिद्धान्तश्च न घटते, आत्मसाधकप्रमाणस्याभावात्। तदङ्गीकारे च तेनैवाद्वैतहानिरिति जितं नैरात्म्यवादिभिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु स्वप्रकाशत आत्मा सेत्स्यति, तत्राह—

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

चैतन्यरूपप्रकाशतश्चैतन्यसिद्धौ कर्मकर्तृविरोध इत्यर्थः। प्रकाश्यप्रकाशसम्बन्धे हि प्रकाशनमालोकादिषु दृष्टम्। स्वस्य साक्षात् स्वस्मिन् सम्बन्धश्च विरुद्ध इति। अस्मन्मते तु बुद्धिवृत्त्याख्यप्रमाणाङ्गीकारात् तद्द्वारा प्रतिबिम्बरूपस्य स्वस्य बिम्बरूपे स्वस्मिन् सम्बन्धो घटते। यथा सूर्ये जलद्वारा प्रतिबिम्बरूपस्वसम्बन्ध इति भावः। आत्मनः स्वप्रकाशत्वश्रुतिः (कठ० ५।२।१५) स्वयमन्योपाधिकप्रकाशादिपरा बोध्या ॥ ४९ ॥

ननु नास्ति कर्मकर्तृविरोधः। स्वनिष्ठप्रकाशधर्मद्वारा स्वस्य स्वसम्बन्धसम्भवात्, यथा वैशेषिकाणां स्वनिष्ठज्ञानद्वारा स्वस्य स्वयं विषय इति, तत्राह—

जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

चेतने प्रकाशरूपधर्मः सूर्यादिष्विव नास्ति, किन्तु चित्स्वरूप एव पदार्थो जडं प्रकाशयति। यतो जडव्यावृत्तिमात्रेण चिदित्युच्यते, न तु जडविलक्षणधर्मवत्तयेत्यर्थः। अत एव निर्धर्मतया "स एष नेति नेति" (बृह० उ० ३।९।२९) त्येव श्रुत्योपदिश्यते, न तु विधिमुखतयेति। तथा च स्मृतिरपि—

इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणापि न शक्यते ॥ इति ॥

जडव्यावृत्ताविति पाठेऽपि हेतौ सप्तम्यामयमेवार्थः। अस्मिंश्च

सूत्रे जडमेव प्रकाशयति चिद्रूपो न स्वात्मानमिति नार्थः । तथा सति हि तस्याज्ञेयत्वेन साधकाभावरूपं बाधकं परैपूण्न्यासानर्हम्, स्वस्यापि तस्यन्यायस्वादिति ॥ ५० ॥

नन्वेवं प्रमाणाद्यनुरोधेन द्वैतसिद्धावद्वैतश्रुतेः का गतिस्तत्राह—

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

अद्वैतश्रुतिविरोधस्तु नास्ति । रागिणां पुरुषातिरिक्ते वैराग्यायैव श्रुतिभिरद्वैतसाधनात् । पुरुषज्ञाने इव द्वैतभावज्ञाने स्वतन्त्रफलान्तरा श्रवणात् । तच्च वैराग्यं सदद्वैतेनैवोपपद्यते । सत्यं च कूटस्थत्व-मित्यर्थः । अत एव श्रुतिरपि सदद्वैतमेव छान्दोग्ये प्रतिपादितवतीति भावः ॥ ५१ ॥

न केवलमुक्तयुक्त्यैवाद्वैतवादिनो द्वेष्याः, अपि तु जगदसत्यता-ग्राहकप्रमाणाभावेनाऽपीत्याह—

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद् बाधकाभावात् ॥ ५२ ॥

निद्रादिदोषदुष्टान्तःकरणाऽऽदिजन्यत्वेन स्वप्नविषयशुक्तिरूप्यादी-नामसत्यत्वं लोके दृष्टम् । तच्च महदादिप्रपञ्चे नास्ति । तत्कारणस्य प्रकृतेर्हिरण्यगर्भबुद्धेश्चादुष्टत्वात् 'यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ० वे० १०। १९०।३) इति श्रवणात् । ननु 'नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत्या (बृह० ४।४।१९) बाधितत्वेनाऽविद्यादिनामा बन्धनादिदोषः कल्प-नीयस्तत्राह बाधकाभावादिति । अयं भावः—"नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिश्रुतयो या परैः प्रपञ्चबाधकतयाभिप्रेयन्ते ता प्रकरणानुसारेण विभागादिप्रतिषेधिका एव, न तु प्रपञ्चात्यन्ततुच्छतापराः, स्वस्यापि बाधापत्त्या स्वार्थासाधकत्वप्रसङ्गात् । न हि स्वप्नकालीनशब्दस्य बाधे तज्ज्ञापितोऽप्यर्थः पुनर्न सन्दिह्यत इति । तस्मादात्मविधानकतया श्रुतयो न प्रपञ्चस्यात्यन्तबाधपरा इति ।

तत्र 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतेर्ब्रह्मविभक्तं किमपि नास्ती-त्यर्थः, 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' (गीता० ११।४०) इत्यादि-स्मृत्यैकवाक्यत्वात् । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' (छा० उ० ६।१।४) मित्यादिश्रुतेस्तु नित्यताकपारमार्थिकसत्ता-विरहोऽर्थः, अन्यथा मृत्तिकादृष्टान्तासिद्धेः । न हि लोके मृत्तिका-विकाराणामत्यन्ततुच्छत्वं सिद्धं, येन दृष्टान्तता स्यादिति ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥
(माण्डू० का० २।३२) ।

इत्यादिश्रुतेस्त्वात्माऽतिरिक्तस्य कूटस्थनित्यतारूपातिपरमार्थसत्ताविरहोऽर्थः । किञ्चाऽऽत्मनो निरोधाद्यभावोऽर्थः, अन्यथैतादृशज्ञानस्य मोक्षफलकत्वप्रतिपादनविरोधात् । न हि मोक्षो मिथ्येति प्रतिपाद्य मोक्षस्य फलत्वमप्रमत्तः प्रतिपादयतीति । याश्चात्मैक्यश्रुतयस्तास्तु प्रथमाध्याय (सू० १४९–१५४) एव व्याख्याताः । ब्रह्ममीमांसाभाष्ये चैता अन्याश्च श्रुतयोऽस्माभिर्व्याख्याता इति दिक् ॥ ५२ ॥

न केवलं वर्तमानदशायामेव प्रपञ्चः सन्नपि तु सदैवेत्याह—

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

पूर्वोक्तयुक्तिभिरसदुत्पादासम्भवात् सूक्ष्मरूपेण सदेवोत्पद्यतेऽभिव्यक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्येऽपि व्यवस्थामुपपादयति सूत्राभ्याम्—

अहङ्कारः कर्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥

अभिमानवृत्तिकमन्तःकरणमहङ्कारः । स एव कृतिमान् । अभिमानोत्तरमेव प्रायशः प्रवृत्तिदर्शनात् । न तु पुरुषः, अपरिणामित्वादित्यर्थः । पूर्वं च 'धर्मादिकं बुद्धे'रिति (सू० ५।२५) यदुक्तं तदेकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिमात्रभेदाशयेन ॥ ५४ ॥

चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्मार्जितत्वात् ॥ ५५ ॥

अहङ्कारस्य कर्तृत्वेऽपि भोगश्चित्येव पर्यवसन्नो भवति । अहङ्कारस्य संहतत्वेन परार्थत्वात् । नन्वेवमन्यनिष्ठकर्मणाऽन्यस्य भोगे पुरुषविशेषनियमो न स्यात्, तत्राह—तत्कर्मार्जितत्वादिति । अहङ्कारेणार्जितं तस्याश्रितो यत् कर्म तज्जन्यत्वाद्भोगस्येत्यर्थः । तथा च योऽहङ्कारो यं पुरुषमादायाचेतनेऽहं ममेति वृत्तिं करोति तस्याहङ्कारस्य कर्म तस्यात्मन उच्यते । तेनैव च कर्मणा तत्राऽऽत्मनि भोगोऽर्ज्यत इति नातिप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मलोकान्तगतिभिर्नास्ति निष्कृतिरिति पूर्वोक्ते कारणं दर्शयति—

चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात् ॥ ५६ ॥

निमित्तमविवेककर्मादिकम् । सुगममन्यत् ॥ ५६ ॥

ननु तत्तल्लोकवासिजनोपदेशादनावृत्तिः स्यात्, तत्राह—

लोकस्य नोपदेशात् सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

यथा पूर्वस्य मनुष्यलोकस्योपदेशमात्रान्न सिद्धिर्ज्ञाननिष्पत्तिरेवं तत्तल्लोकस्थलोकस्योपदेशमात्रात्तद्गतानां ज्ञाननिष्पत्तिर्न नियमेन भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

नन्वेवं 'ब्रह्मलोकादनावृत्ति'रिति श्रुतेः का गतिस्तत्राह—

पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मलोकादिगतानां श्रवणमननादिपरम्परया प्रायशो ज्ञानसिद्धौ सत्यां विमुक्तिश्रवणं, न तु साक्षाद्गतिमात्रेणेत्यर्थः । प्रायिकत्वादन्यलोकाद्विशेष इति ॥ ५८ ॥

परिपूर्णत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रुतिमुपपादयति—

गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाल-लाभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥

व्यापकत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रवणानुरोधेन भोगदेशस्य कालवशाल्लाभः सिद्ध्यति । व्योमवदुपाधियोगेनेत्यर्थः । यथा ह्याकाशस्य पूर्णत्वेऽपि देशविशेषगतिर्घटाद्युपाधियोगाद् व्यवह्रियते तथैवेति । तथा च श्रुतिः—

> घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
> घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥ इति ॥ ५९ ॥
> (अमृतबि० १३)

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमिति (सू० ५।११४) यदुक्तं तत् प्रपञ्चयति सूत्राभ्याम्—

अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसङ्गान्न तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

भोक्त्रनधिष्ठितस्य शुक्रादेः पूतिभावप्रसङ्गान्न पूर्वोक्तभोगायतनसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

नन्वधिष्ठानं विनैवादृष्टद्वारा भोक्तृभ्यो भोगायतननिर्माणं भवतु, तत्राह—

अदृष्टद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जलादिवदङ्कुरे ॥६१॥

शुक्रादौ साक्षादसम्बद्धस्यादृष्टस्य शरीरादिनिर्माणे भोक्तृद्वारत्वासम्भवाद् बीजासम्बद्धानां जलादीनामङ्कुरोत्पत्तौ कर्षकादिद्वारत्ववदित्यर्थः । अतः स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेनैवादृष्टसम्बन्धः शुक्रादिषु वक्तव्यः । तथा च सिद्धमदृष्टवदात्मसंयोगरूपेणाऽधिष्ठानस्य भोगोपकरणनिर्माणहेतुत्वमिति भावः ॥ ६१ ॥

वैशेषिकादिनयेनादृष्टस्य सम्बन्धघटकतयात्मनोऽधिष्ठातृत्वं स्थापितम्, स्वसिद्धान्ते त्वदृष्टादीनामात्मधर्मत्वाभावात् तद्द्वारा भोक्तुर्हेतुत्वमेव न सम्भवतीत्याह—

निर्गुणत्वात् तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते ॥ ६२ ॥

भोक्तुर्निर्गुणत्वेनादृष्टासम्भवाच्च नादृष्टद्वारकत्वम् । हि यस्मादेतेऽदृष्टाद्योऽहङ्कारस्यान्तःकरणसामान्यस्यैव धर्मा इत्यर्थः । तथा चास्मन्मते द्वारनैरपेक्ष्येण संयोगमात्रेण साक्षादेव भोक्तुरधिष्ठानं सिद्ध्यतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु चेत् पुरुषो व्यापकस्तर्हि—

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

इति श्रुतिप्रतिपादितं जीवपरिच्छिन्नत्वमनुपपन्नम्, तथेश्वरप्रतिषेधात् पुरुषाणां चैकरूप्याज्जीवात्मपरमात्मविभागोऽपि शास्त्रीयोऽनुपपन्न इति, तामिमामाशङ्कां परिहर्तुमाह—

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

'जीव बलप्राणनयो'रिति व्युत्पत्त्या जीवत्वं प्राणित्वम् । तच्चाहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्मो, न तु केवलपुरुषस्य । कुतः ? अन्वयव्यतिरेकात् । अहङ्कारवतामेव सामर्थ्यातिशयप्राणधारणयोर्दर्शनात् । तच्छून्यानां च चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव दर्शनात् । प्रवृत्तिहेतुरागोत्पादकस्य अहङ्कारस्याभावादित्यर्थः । तथा चाऽन्तःकरणोपाधिकं जीवस्य परिच्छिन्नत्वं परमात्माख्यात् केवलपुरुषाद्भिन्नत्वं चेति भावः । अनेन

सूत्रेण विशिष्टस्य भोक्तृत्वं वा स्वमहम्प्रत्ययगोचरत्वं वा प्रोक्तम्, साक्षात्काररूपस्य भोगस्याऽहङ्कारधर्मत्वाभावात्। स्वमहन्धर्मिपुरस्कारेण विवेकानुपपत्तेश्च। किन्तु,—

यदा त्वभेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनोः।
भवेत् तदा मुनिश्रेष्ठाः! पाशच्छेदो भविष्यति॥
(बृ० नार० ३१।६१)

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः।
परस्तु निर्गुणः प्रोक्त अहङ्कारयुतोऽपरः॥
(बृ० नार० ३१।५७)

इत्यादिवाक्यशतोक्तो जीवात्मपरमात्मविभाग एव प्रदर्शितः। तत्र जीवतायामहङ्कार उपलक्षणमेवेति॥ ६३॥

इदानीं महदहङ्कारयोः कार्यभेदं प्रतिपिपादयिषुरादावहङ्कारकार्यमाह—

अहङ्कारकर्त्रधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना प्रमाणाभावात्॥ ६४॥

अहङ्काररूपो यः कर्ता तदधीनैव कार्यसिद्धिः सृष्टिसंहारनिष्पत्तिर्भवति, तादृशावस्थाया अहङ्कारकार्यत्वात्। अनहङ्कृतेषु तत्सामर्थ्यादर्शनात्। न तु वैशेषिकाद्युक्तानहङ्कृतपरमेश्वराधीना। अनहङ्कृत ईश्वरे नित्येश्वरे च प्रमाणाभावादित्यर्थः। ‘बहु स्यां प्रजायेयेति’’ (तै० उप० २।६।१, छा० उ० ६।२।३) ह्यहङ्कारपूर्विकैव सृष्टिः श्रूयते। तथाऽहंशब्दस्यानुकरणमात्रत्वे प्रमाणाभाव इति। अनेन सूत्रेणाहङ्कारोपाधिकं ब्रह्मरुद्रयोः सृष्टिसंहारकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धमपि प्रतिपादितम्॥ ६४॥

ननु भवत्वहङ्कारोऽन्येषां कर्ता, अहङ्कारस्य तु कः कर्ता? तत्राह—

अदृष्टोद्भूतिवत् समानत्वम्॥ ६५॥

यथा सर्गादिषु प्रकृतिक्षोभककर्माभिव्यक्तिः कालविशेषमात्राद् भवति तदुद्बोधककर्मान्तरस्य कल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गात्। तथैवाऽहङ्कारः कालमात्रनिमित्तादेव जायते, न तु तस्यापि कर्त्रन्तरमस्तीति समानत्वमनयोरित्यर्थः॥ ६५॥

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

अहङ्कारकार्यात् सृष्ट्यादेर्यदन्यत् पालनादिकं तन्महत्तत्त्वाद्भवति। विशुद्धसत्त्वतयाऽभिमानरागाद्यभावेन परानुग्रहमात्रप्रयोजनकत्वादित्यर्थः ।

अनेन च सूत्रेण महत्तत्त्वोपाधिकं विष्णोः पालकत्वमुपपादितम्। महत्तत्त्वोपाधिकत्वात् तु विष्णुर्महान् परमेश्वरो ब्रह्मेति च गीयते। तदुक्तम्—

यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥ इति ॥

(भाग० ३।२६।२१)

अत्र शास्त्रे कारणब्रह्म तु पुरुषसामान्यं निर्गुणमेवेष्यते, ईश्वरानभ्युपगमात्। तत्र च कारणत्वं स्वशक्तिप्रकृत्युपाधिको वा निमित्तकारणतामात्रो वा पुरुषार्थस्य प्रकृतिप्रवर्तकत्वादिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

अविवेकनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभाव इति (१।५५)। प्रागुक्तम्, तत्राविवेक एव किन्निमित्तकः ? इत्याकाङ्क्षायामविवेकधारा-कल्पनेऽनवस्थापत्तिरित्याशङ्कायाः प्रामाणिकत्वेन परिहारः सर्ववादि-साधारण इत्याह—

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादि-बीजाङ्कुरवत् ॥ ६७ ॥

येषां साङ्ख्यैकदेशिनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वस्वामिभावो भोग्य-भोक्तृभावः कर्मनिमित्तकस्तन्मतेऽपि स प्रवाहरूपेणानादिरेव, बीजाङ्कु-रवत् प्रामाणिकत्वादित्यर्थः। आकस्मिकत्वे मुक्तस्यापि पुनर्भोगा-पत्तेरिति ॥ ६७ ॥

अविवेकनिमित्तकत्वमतेऽप्येवमनादित्वं समानमित्याह—

अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

अविवेकनिमित्तो वा स्वस्वामिभाव इति पञ्चशिख आह। तन्मते-ऽप्यनादिरित्यर्थः। एतदेव स्वमतं प्रागुक्तत्वात्। अविवेकश्च प्रलयेऽपि कर्मवदेवास्ति वासनारूपेणेति। विवेकप्रागभावोऽविवेक इति मते तु बीजाङ्कुरवदनादित्वं न घटते। अखण्डप्रागभावस्यैवाखिलभोगहेतु-त्वादिति ॥ ६८ ॥

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः ॥ ६९ ॥

सनन्दनाचार्यस्तु लिङ्गशरीरनिमित्तकं प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभावं इत्याह—लिङ्गशरीरद्वारैव भोगादिति। तन्मतेऽप्यनादि स इत्यर्थः। यद्यपि प्रलये लिङ्गशरीरं नास्ति तथापि तत्कारणमविवेककर्मादिकं पूर्वसर्गीयलिङ्गशरीरजन्यमस्ति। तद्द्वारा बीजाऽङ्कुरतुल्यत्वं स्वस्वामिभावलिङ्गशरीरयोरित्याशयः ॥ ६९ ॥

शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति—

यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

कर्मनिमित्तो वाऽविवेकादिनिमित्तो वा भवतु प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभावः। सर्वथाप्यनादितया दुरुच्छेदस्य तस्योच्छेदः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः। तदेतदादौ प्रतिज्ञातं "त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इति। (सा० सू० १।१)। ननु तत्र सुखदुःखसाधारणभोगनिवृत्तिः पुरुषार्थ उच्यते, तत्र तु दुःखमात्रनिवृत्तिरिति कथं तत्रोक्तस्यात्रोपसंहार इति चेन्न। शब्दभेदेऽप्यर्थाभेदात्। सुखं हि तावत् दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति सुखभोगोऽपि दुःखभोग एव। दुःखभोगोऽपि प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्ध एव। अतो नित्यनिर्दुःखत्वेन च प्रथमसूत्रेऽपि प्रतिबिम्बरूपेणैव दुःखनिवृत्तिर्विवक्षितेत्येकवाक्यतयैव उपक्रमोपसंहारस्त्रयोरिति। बहुलाभ्यासं द्विरावृत्तिः शास्त्रसमाप्त्यर्था ॥ ७० ॥

शास्त्रमुख्यार्थविस्तारस्तन्त्राख्येऽनुक्तपूरणैः।
षष्ठाध्याये कृतः पश्चाद्वाक्यार्थोपसंहृतः ॥ १ ॥

तदिदं साङ्ख्यशास्त्रं कपिलमूर्तिर्भगवान् विष्णुरखिललोकहिताय प्रकाशितवान्। यत्तु तत्र वेदान्तिब्रुवः कश्चिदाह, साङ्ख्यप्रणेता कपिलो न विष्णुः किन्त्वग्न्यवतारः कपिलान्तरम्—

अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः।

(म० भा० व० प० २२ ।२१)

इति स्मृतेरिति। तल्लोकव्यामोहनमात्रम्—

एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् मुमुक्षूणां दुराशयात्।
प्रसङ्ख्यानाय तत्त्वानां सम्मतायात्मदर्शनम्॥
(भाग० ३।२४।३६)

इत्यादिस्मृतिषु विष्ण्ववतारस्य देवहूतिपुत्रस्यैव साङ्ख्योपदेष्टृत्वावगमात्, कपिलद्वयकल्पनागौरवाच्च। तत्र चाग्निशब्दोऽग्न्याख्यशक्त्यावेशादेव प्रयुक्तः। यथा,—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः।
(गीता ११।३२)

इति श्रीकृष्णवाक्ये कालशक्त्यावेशादेव कालशब्दः। अन्यथा विश्वरूपप्रदर्शककृष्णस्यापि विष्ण्ववतारकृष्णाद् भेदापत्तेरिति दिक्॥

साङ्ख्यकुल्याः समापूर्य वेदान्तमथिताऽमृतैः।
कपिलर्षिर्ज्ञानयज्ञ ऋषीनापाययत् पुरा॥ १॥
तद्वचः श्रद्धया तस्मिन् गुरौ च स्थिरभावतः।
तत्प्रसादलवेनेदं तच्छास्त्रं विधृतं मया॥ २॥

इति श्रीसाङ्ख्याचार्यविज्ञानभिक्षुविरचिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये तन्त्राध्यायः षष्ठः॥ ६॥

इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यं सम्पूर्णम्।

समाप्तश्चेदं सांख्यदर्शनं प्रवचनभाष्यं च।

सांख्यप्रवचनभाष्यस्य सूत्रसूचीपत्रम्

प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः